

АРХЕОЛОГІЯ

17 * 1975

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

17

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КІЇВ — 1975

902.6
A87

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології України, публікації та повідомлення про нові відкриття на території Української РСР, критику й бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії і культури, хроніку.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *В. Д. Баран*,
С. М. Бібиков, *В. Й. Довженок*, *Ю. М. Захарук*, *П. О. Карпинський*,
В. Д. Крижницький, *М. П. Кучера*, *Є. В. Максимов*
(заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрусенко*,
Н. С. Руденко (відповідальний секретар), *Д. Я. Телегін*,
О. І. Тереножкін, *О. П. Черніш*, *Б. А. Шранко*

Редакція археології

A ~~10602-010~~
~~M221(04)-75~~ 69-75

© Видавництво «Наукова думка», 1975

С. О. ВИСОЦЬКИЙ

**Реконструкція портретів
родини Ярослава Мудрого
в Софії Київській**

У Софійському соборі в Києві на південній та північній стінах головного нефу збереглися залишки фрескових портретів сім'ї Ярослава Мудрого — будівника собору. Понад сто років проблема вивчення цієї фрески XI ст. хвилює знавців давньоруського мистецтва. Останнім часом завдяки реставрації живопису Софії були виявлені всі залишки цієї великої композиції. На південній стіні центрального нефу відкрито під олійними фарбами чотири фігури (рис. 1), на північній — дві та ще два фрагменти постатей на північній та південній пілястрах. Архіектори й археологи встановили, що початково головний неф перетинала західна стіна, де була розташована середня частина ктиторської фрески. Важливу роль у вивчені останиної відіграв також малюнок 1651 р. (у копії XVIII ст.), зроблений голландським художником А. ван Вестерфельдом, а також акварель Ф. Г. Солнцева, виконана ним під час реставрації живопису в 50-х роках XIX ст. Все це дало можливість зробити кілька спроб реконструкції початкового вигляду фрески. Зараз відомі такі з них: М. К. Каргера, В. М. Лазарєва, С. О. Висоцького та польського історика Анджея Попіє¹. Однак у розташуванні фігур фрески та визначення іх атрибуції згадані спроби мають істотні суперечності. Тому знову виникла потреба повернутися до цього питання, залучити нові матеріали та додатково дослідити фреску в натуру.

Розглянемо дві найбільш поширені реконструкції. В. М. Лазарев гадає, що праворуч від центральної фігури фрески Христа (рис. 2, а) було зображенено княгиню Ірину на чолі дочок, а ліворуч — Ярослава Мудрого з моделлю храма та синами, тобто на південній стіні головного нефу передані зображення дочок, а на північній — синів. Фрагменти фрески, відкриті на південній та північній пілястрах, на думку Лазарєва, є залишками постатей старшої дочки та старшого сина князя. Подібна реконструкція суперечить розміщенню фігур у мистецтві Візантії XI ст., коли друга за своїм значенням постать композиції звичайно зображувалася праворуч від Христа (ліворуч від глядача). Крім того, ця спроба реконструкції суперечить малюнку А. ван Вестерфельда, де Ярослав та його сини стоять праворуч від центра композиції (рис. 2, б).

Згідно з нашою реконструкцією, фігури фрески розміщувались так: праворуч від Христа — Ярослав з синами, ліворуч — Ірина з дочками. На південній стіні, за згаданим малюнком та аквареллю Ф. Г. Солнцева (1843 р.), були зображення чотирьох синів, на північній — трьох дочок і,

¹ М. Каргер. Портреты Ярослава Мудрого и его семьи в Киевской Софии.— Ученые записки Ленинградского университета, № 160, вып. 20. Л., 1954, стор. 143—180; В. Н. Лазарев. Групповой портрет семейства Ярослава Мудрого.— Византийский временнон, т. XV. М., 1959, стор. 148—169; С. О. Висоцкий. Про портрет родини Ярослава Мудрого у Софийском соборе у Києві.— Вісник Київського університету, № 8. К., 1967, стор. 35—44; його ж. «Анджей Попіє». В поисках первоначального построения ктиторской композиции Софии Киевской.— Бюллетень гистории штуки, XXX. Варшава, 1968, № 1.—Buletyn historii sztuki, N 2, Warszawa, 1970, стор. 202; Andrzej Poppe. Kompozycja fundacyjna Sofii Kijowskiej. W poszukiwaniu układu pierwotnego.— Buletyn Historii sztuki. Warszawa, 1968, № 1, стор. 3—26.

Рис. 1. Софія Київська. Сучасний вигляд частини ктиторської фрески на південній стіні центрального нефу, так звані дочки Ярослава Мудрого.

можливо, п'ятого сина. Мабуть, його тут зображене у зв'язку з нестачею місця на південній стіні та необхідністю додержуватися симетрії. На західній стіні між Христом, Ярославом та Іриною, де залишалося вільне місце, були ще фігури князя Володимира Святославича та княгині Ольги — осіб, з якими пов'язується прийняття християнства на Русі. Фрагменти фрески, відкриті на плястрах, є залишками постатей Ярослава та Ірини, що підтверджується малюнком Вестерфельда.

Отже, головні розбіжності між обома спробами реконструкції полягають в розміщенні фігур відносно Христа *. Якщо праворуч від ньо-

* В. М. Лазарев з приводу розміщення фігур *відомого* Христа у візантійському мистецтві пише: «На візантійських мозаїках, емальях — і зроблех відомий Василевс зображується завжди ліворуч (від глядача, тобто праворуч від Христа — С. В.), а валисса — праворуч. Але не можна сумніватися, що *саме* композиційною схемою далеко не завжди користувалися на периферії Візантійської імперії і на ґрунті місцевих національних шкіл... Неодноразово висловлювали думку, що *також* відомо в ктиторському портреті чоловічі фігури обов'язково повинні підходити до Христа або Богоматері зліва (від глядача), а жіночі — справа, позбавлені серйозних підстав, оскільки збереглося ряд фресок, на яких чоловічі фігури розташовуються *так само, як і за фресці Софії Київської*, тобто праворуч. Наприклад, князь Ярослав Всеволодович на фресці Нередиці близько 1246 р., король Владислав на фресці Малешово, близько 1236 р., король Стефан Неманя на відновленій фресці церкви Богородиці в Студениці, близько 1208—1209 рр.; король Урош I з синою Драгутином на фресці Солотча близько 1265 р., король Милутин на фресці церкви Йоакима і Анни у Студениці, близько 1314 р., великий чельник Радич Поступович на реставрованій у XVII ст. фресці церкви св. Георгія в Врачевщіце, близько 1430 р. та ін. (В. Н. Лазарев. Русская средневековая живопись. М., 1970, стор. 37, прим. 28).

Наведені В. М. Лазаревим приклади не можуть бути паралелями до софійської фрески, оскільки вони всі відносяться не до XI, а до XIII—XV ст. У цей час дійсно спостерігаються значні відхилення від візантійських живописних канонів. Але в першій половині XI ст., коли за участю греків будувалася Київська Софія, твердити про відхилення від візантійських зразків під впливом місцевих національних шкіл, більш ніж передчасно.

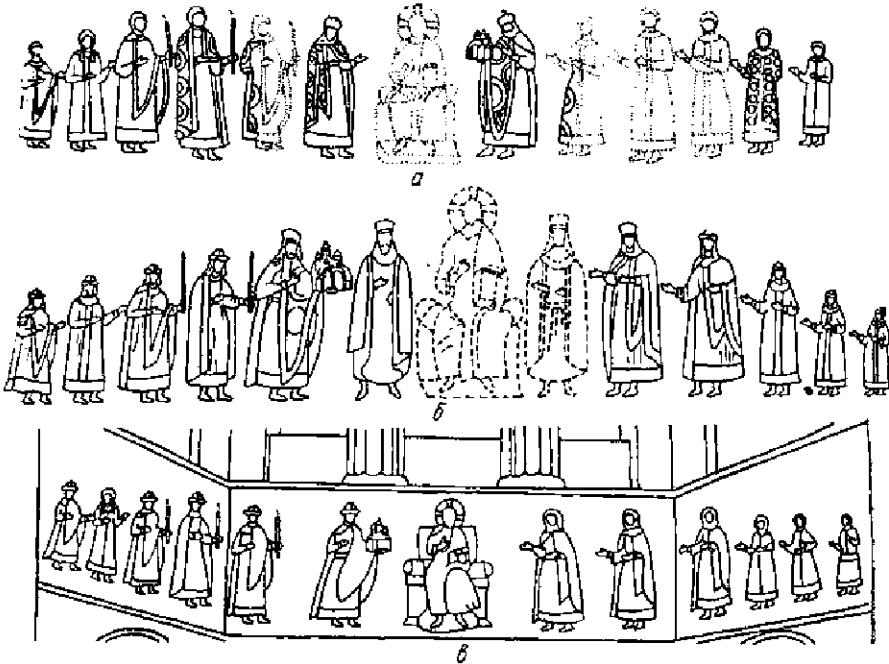

Рис. 2. Порівняльна таблиця реконструкцій фрески з Софії Київської:

a — реконструкція княторської фрески Софійського собору, пропонована В. М. Лазаревим. Праворуч від Христа — княгиня Ірина, ліворуч — Ярослав з моделлю храма; *b* — реконструкція фрески С. О. Висоцького. Праворуч від Христа — Ярослав з синами, ліворуч — Ірина з дочками; *c* — реконструкція фрески А. Поппе. Праворуч від Христа — Ярослав з синами та моделлю храма, ліворуч — Ірина з дочками.

го були зображення Ірини та дочок князя, як гадає Лазарев, то тоді атрибуція фрески на південній стіні собору, прийнята зараз, є правильною. За нашою реконструкцією та малюнком Вестерфельда (рис. 3) праворуч від Христа було зображенено Ярослава та синів. Таким чином, на південній стіні центрального нефу відтворено постаті чотирьох синів князя, а не дочок. Саме в цьому полягає важливість розв'язання поставленого питання.

Останнім часом з'явилась ще одна праця, присвячена портрету сім'ї Ярослава Мудрого в Київській Софії. Це стаття польського історика Анджея Поппе, який розглядає наведені вище спроби реконструкції фрески, робить ряд зауважень та пропонує свій варіант. На його думку, композиція мала такий вигляд: праворуч від Христа — Ярослав з синами, а ліворуч — княгиня з дочками, тобто аналогічно нашій реконструкції. З чотирьох фігур південної стіни лише одну А. Поппе вважає жіночою. На північній, крім двох дочок, були зображені ще два сини. Фрагменти на пілястрах він розглядає як залишки постатей старшого сина та старшої доньки князя (рис. 2, *c*).

Уважне вивчення реконструкції А. Поппе показує, що вона є значним кроком вперед у дослідженні фрески, особливо в тій її частині, де йдеться про розміщення фігур композиції: праворуч від Христа — чоловічих, ліворуч — жіночих. Ярослав з моделлю собору у руці, таким чином, був, на його думку, праворуч від Христа, а не ліворуч, як у реконструкції В. М. Лазарєва. Це цілком відповідає традиціям середньовічного мистецтва XI ст. і може бути проілюстроване багатьма прикладами з візантійського мистецтва XI ст. Так, у Константинопольській Софії є мозаїчне «Панно Зої», на якому імператор Константин IX Мономах зображеній саме праворуч від Христа, а імператриця Зоя — ліворуч. Те ж

саме спостерігається і на іншому панно з Софії Константинопольської — «Іоанна та Ірини»². Аналогічним прикладом є відома мініатюра Трісъкої псалтири, яка зображує вінчання князя Ярополка Ізяславича та його дружини Ірини³.

Не можна погодитися з А. Поппе, на нашу думку, в тому, що він за-перечує наявність зображень Володимира та Ольги (хоч фігура Володи-

Рис. 3. Малюнок А. ван Вестерфельда 1651 р. (копія XVIII ст.).

мира є у Вестерфельда), а також визначає одну з чотирьох постатей південної стіні як жіночу та ототожнює згадані фрагменти на пілястрах з портретами старшого сина і старшої дочки, а не самого князя та княгині. Автор вважає, що оскільки дві з вказаних чотирьох фігур зображені у плащах-корзно з виступаючим правим лікtem, а фрагмент на південній пілястрі теж має відповідну деталь, то це — залишки постаті старшого сина. Тим часом, порівняння з малюнком Вестерфельда свідчить, що тут мала бути ліва частина фігури князя-ктитора. Коли б на фресці було зображення старшого сина, то чому його нема на малюнку Вестерфельда? Аргументація автора з цього приводу така. Під час реставрації Софійського собору Петром Могилою у першій половині XVII ст. поповнювались портрети Ярослава та Ірини на західній стіні, а зображення Христа було перероблене на постать князя Володимира. Фігури старшого сина та дочки, що розміщувалися теж на західній стіні, не відновлювались за припущенням А. Поппе як другорядні у композиції. Саме тому їх не зафіксував Вестерфельд⁴.

² Thomas Whittmore. The Mosaic of Hagia Sophia at Istanbul. Third Preliminary Report. The Imperial Partrats of the South Galler. Oxford, 1942, pl. III—IV; W. Weidle. Mosaici paleocristianie e Bizantini. Milano—Firenze, 1954, табл. 138.

³ История культуры древней Руси, т. 1. М.—Л., 1948, стор. 256, рис. 165 а.

⁴ Andrzej Poppe. Вказ. праця, стор. 22.

Не зовсім зрозуміло, чому саме старший син Ярослава, спадкоємець київського столу, — другорядний персонаж у композиції? Крім того, з подібного твердження виходить, що ці зображення у 50-х роках XVII ст. були вже настільки непомітні, що на них не звернув уваги художник, який в інших випадках скрупульозно копіював навіть тріщини на фресках. Як приклад нагадаємо тріщину, зафіковану Вестерфельдом на малюнку апсидної частини хрештальні собору. Вона й зараз є на східній стіні. Отже, не витримує критики припущення про те, що художник, маючи з натури, не помітив згаданих персонажів і не зобразив їх, бо ця частина фрески погано збереглася. Незалежно від того чи поновлювалися вказані фігури під час реставрації собору в XVII ст., стан їх тоді був не гірший, ніж решти постатей композиції. Про це переконливо свідчать залишки, які збереглися до нашого часу на пілястрах. Взагалі слід враховувати, що фрескові зображення краще зберігаються у кутках. Саме тому вказані фрагменти уціліли, а середня частина композиції з фігурами Христа та княгині Ольги була зруйнована вже за часів Вестерфельда в 1651 р.

За реконструкцією, пропонованою А. Поппе, три старших сини князя, які були зображені праворуч від Христа за Ярославом, мали у руках свічки. Це важко пояснити, адже головних спадкоємців київського столу за життя Ярослава, згідно з давньоруськими джерелами, було лише два — старший син Володимир, що княжив у Новгороді, та Ізяслав, який після смерті батька мав стати київським князем. Дуже важлива приписка з цього приводу є в Остромировому евангелії «Ізяславу же князю тогод предръяще обе власти и отца своего Ярослава и брата своего Володимира. Самъ же Изяславъ князъ правлаще столь отца своего Ярослава Кыеве, а брата своего столь поручи правити близоку своему Остромироу Новгороде»⁵. Да і «власті», про які тут йдеться, це — два княжіння Русі — Кийське, успадковане Ізяславом, та Новгородське, доручене ним посаднику Остромиру, замовнику відомого евангелія. Наведена приписка доповнює наш висновок про аналогію двох фігур південній стіні собору, що мають свічки у руках, з двома візантійськими кесарями, спадкоємцями імператора, які під час пасхальних свят дарували у Софію Константинопольську метрові свічки. Про це свідчить Константин Багрянородний. Така деталь на фресці, по-перше, вказує на відсутність будь-яких зображень між згаданими особами та Ярославом, а по-друге, на те, що постаті, визначені серед інших свічками, могли бути лише старшими синами і спадкоємцями князя — Володимиром та Ізяславом. Отже, припущення про наявність фігури третього сина, що тримав третю свічку, нічим не мотивоване.

На думку А. Поппе, фрагмент фрески на південній пілястрі залишився не від зображення самого Ярослава (як вважаємо ми) ще й тому, що на малюнку Вестерфельда плащ князя має орнамент у вигляді кіл з орлами, а на фрагменті він інший. Це просто непорозуміння. На малюнку частини плаща-корзно, перекинута через ліву руку Ярослава, оздоблена колами з орлами. На одежі, яку видно з-під плаща, там, де він розійшовся, жодної орнаментації художник не показав. На фресці ця частина, а отже, і згаданий орнамент не збереглися. В місці, незакритому плащем, є напівкруглі графії, помітні лише на близькій відстані⁶.

Як вже вказувалося вище, А. Поппе серед чотирьох фігур південній стіні собору одну (другу зліва), вважає, за характером одягу, жіночою. Тим самим він частково повторює думку І. І. Срезневського, що визна-

⁵ Остромирово евангелие 1056—1067 г., второе фотолитографическое издание. Спб., 1889, арк. 294.

⁶ Щодо фрагмента на північній пілястрі, то його фото ще ніколи не публікувалося. В. М. Лазарев помилково пов'язує з ним фото на стор. 32, де зафіковано залишки фрески на південній пілястрі. Див. В. Н. Лазарев. Русская средневековая живопись.

чав другу та четверту зліва постаті як жіночі. Чому заперечував зна-
вець давньоруського одягу В. Прохоров, який твердив, що всі ці фігу-
ри чоловічі. Такі суперечливі погляди, мабуть, вказують на те, що за
допомогою аналізу вображення не можна розв'язати поставленого питання.
Чому серед спадкоємців князя могла опинитися дочка? Для такого твер-
дження немає достатніх підстав. «Повість временних літ», наприклад,
зовсім не повідомляє про народження дочок у князя, хоч регулярно за-
свідчує народження синів. Крім того, з гіпотезою Поппе не узгоджується
той факт, що в православних храмах чоловіки та жінки під час церков-
них відправ стояли завжди окремо⁷.

Щодо нашої реконструкції фрески, то як А. Поппе, так і В. М. Лазарев (останній без належної аргументації) висловили сумнів з приво-
ду розміщення в ній зображень Володимира Святославича та княгині
Ольги по обидва боки від центральної фігури композиції — Христа.
А. Поппе гадає, що Володимир не міг бути посередником між Христом
та Ярославом в акті, відтвореному на фресці. До цього висновку автор
доходить на підставі вивчення, головним чином, сербського іконогра-
фічного матеріалу, а не давньоруського. В подібних випадках посеред-
никами на ктиторських портретах звичайно виступають апостоли, най-
частіше Петро та Павло, як, наприклад, в композиції у церкві св. Лав-
рентія у Римі⁸.

Дуже важливим аргументом на користь нашої думки в цьому пи-
танні є «Слово про закон та благодать...» Іларіона, сучасника побудови
Софійського собору. Цей твір було написано в першій половині XI ст. —
до 1050 р.⁹ — року смерті княгині Ірини, згадуваної в «Слові» ще за
життя. Іларіон прославляє діяльність Володимира й Ольги та порівнює
їх з візантійським імператором Костянтином і його матір'ю Оленою,
за яких християнська релігія стала державною у Візантії. Крім того, і
це для нас особливо важливо, Іларіон послідовно проводить у «Слові»
ідею «рівноапостольності» Володимира. Він порівнює князя з апостола-
ми Петром і Павлом, евангелістами Марком, Хомою: «Хвалить же пох-
вальними гласы римська страна Петра и Пауля, има аже зероваша в
ІС, ХА сына бжія. Асія і Ефесе и Пафмъ, Ioanna Богословъца. Іnde
Фому, Егупть Марка, вся страны и гради в людіе чтоуть и славять, кое-
гождо ихъ оучителя иже научиша я православней вере. Похвалимъ же
и мы по силе нашей малыми похвалами великаа и лизнаа сътворышаго,
нашего оучителя и наставника великаго кагана наша земли Воло-
димера...»¹⁰. Далі Іларіон прямо називає Володимира апостолом: «Ра-
дуйся въ владыкахъ апостоле...»¹¹ та ін. Проголошуучи це, він закликає
до канонізації Володимира та Ольги.

З дальнього ходу подій відомо, що політична програма Ярослава,
проголошена автором «Слова», знайшла своє втілення пізніше у XII—
XIII ст. Володимир та Ольга були канонізовані й стали «рівноапостоль-
ними». Таким чином, для Іларіона, зважаючи на оцінку його ролі Воло-
димира та Ольги в християнізації Русі, посередництво князя між Хрис-
том та Ярославом було цілком закономірним. Оскільки сам Іларіон, як
случило вважають дослідники, був натхненником та ідейним керівником
роздписів у Київській Софії, немає сумніву в тому, що свої ідеї, сквале-
ні Ярославом, він втілив також у ктиторському портреті¹². Ні в якому

⁷ Е. Голубинский. История русской церкви, т. I, вторая половина тома. М., 1904, стор. 239—243.

⁸ W. Weidle. Вказ. праця, табл. 47.

⁹ Н. Н. Розов. Синодальний список сочинений Іларіона — русского писате-
ля XI в. — «Salvia», časopis pro slovanskou filologii, гос. XXXII (1963), ses. 2, стор.
147—148.

¹⁰ Н. Н. Розов. Вказ. праця, стор. 163.

¹¹ Там же, стор. 169.

¹² В. Н. Лазарев. Мозаики Софии Киевской. М., 1960, стор. 57, 58.

іншому іконографічному сюжеті собору ця програма не могла б знайти відображення. Треба враховувати також і те, що портрет Володимира Святославовича обов'язково мав бути десь у соборі і скоріше за все — поруч з Ярославом, продовжувачем його справи. Серед фресок собору не виявлено зображення Володимира тому, що воно, ймовірно, було на

західній стіні головного нефу на ктиторській фресці поруч з Христом, як це й зафіксував свого часу Вестерфельд.

Першовідкривач малюнків А. ван Вестерфельда — Я. І. Смирнов висловив думку про переробку стародавньої фігури Христа на зображення Володимира під час реставрації в XVII ст. Пізніше цю думку підтримали й інші автори. Я. І. Смирнов був цілком впевнений, що

Рис. 4. Зображення Володимира Святославовича:
а — на новгородській іконі XV ст.; б — у Київському синопсісі 1680 р.; в — на малюнку А. ван Вестерфельда 1651 р.

фігура старого князя у шубі з мечем та хрестом у руках, зображена на малюнку Вестерфельда перед Ярославом, є центральною у ктиторській фресці. Звісі й пішли абсурдні твердження, що Ярослав нібито підносить візантійському імператору або Володимиру Святославичу храм Софії (Я. І. Смирнов, Н. П. Кондаков). Але Смирнов мав підстави вважати, що фігура Христа є центральною, оскільки Ярослав повинен був підносити модель храма саме Христу — другій особі святої Трійці — «Софії Премудрості божій». Помилка його цілком зрозуміла, бо в той час архітектура західної частини центрального нефу ще не була з'ясована. Згодом стало відомо, що неф перетинала стіна, де й розташувалась середня частина фрески, і на якій залишалось ще досить місця для інших фігур. Між іншим, це потрібно враховувати й сучасним дослідникам. Фігура Володимира на малюнку Вестерфельда не повинна обов'язково ототожнюватися з центральною у композиції.

Я. І. Смирнов, припускаючи можливість переписки зображення Христа у Володимира, висловив застереження, на яке не звернули увагу його послідовники. Він писав: «На жаль, мені у Києві не довелося бачити зображення св. Володимира, написане грецькими живописцями в 1644

році для Петра Могили у церкві Спаса на Берестові¹³. Коли б він побачив там ктиторську композицію Петра Могили, то, певно, не наполягав би на своєму припущення. Справа в тому, що зображення Володимира на малюнку Вестерфельда, яке відтворює вигляд фрески в першій половині XVII ст. і постать князя в церкві Спаса на Берестові, зовсім різні за своєю іконографією. Коли б фігура Христа з ктиторської фрески Софії справді була переписана на Володимира, то іконографія його в обох випадках мала бути зовсім аналогічною, враховуючи, що реставрували обидва храми одні й ті ж самі афонські майстри. Але якщо пильно придивитися до Володимира на малюнку Вестерфельда, то можна помітити в ньому поєднання рис двох різних зображень. Про це свідчить наявність в його правій руці і хреста, і скипетра.

Якщо порівняти малюнок Вестерфельда з новгородською іконою середини XV ст. та зображенням князя Володимира у Київському синопсисі 1680 р., то привертає увагу відповідність одних деталей новгородській іконі, а інших — Київському синопсису (рис. 4). Так, корона з відігнутими в різні боки зубцями й хрестиком зверху, скипетр та положення рук — близькі до синопсису, але, і це важливо, загострену роздвоєну борідку, меч і деякою мірою царська шуба нагадують новгородський, більш раннє зображення¹⁴. Ще більш важливо провести таке порівняння з фрескою у церкві Спаса на Берестові, де іконографія Володимира загалом близька до малюнка в синопсисі. Той самий іконографічний тип обличчя з округлою бородою, руки вільні, характерним є жест, яким князь представляє Петра Могилу (ктитора) Христу. Між іншим, тут ми маємо приклад того, що Володимир Святославич міг виступати у ролі посередника між Христом та Ярославом на фресці в Софії.

Але найбільш цікавим у порівнянні є те, що Володимир на малюнку Вестерфельда має загострену роздвоєну борідку, обличчя його сухувате, аскетичне, а на ктиторській фресці Петра Могили борода у князя напівкругла, на голові митра, а не корона. Останнє зображення — іскравий приклад того, як саме уявляли собі образ Володимира афонські майстри, запрошенні Петром Могилою для реставрації живопису церкви Спаса на Берестові. Саме такої трактовки цього образу слід було б чекати на ктиторській фресці у Софійському соборі, коли б реставратори XVII ст. цілком переписали фігуру Христа на князя Володимира, як твердив Я. І. Смирнов та його послідовники. Я. І. Смирнов досить тонкий спостерігач, неодмінно помітив би зазначені вище різні іконографічні риси, коли б йому довелося побувати в церкві Спаса і тоді не висунув би свого припущення про заміну фігури Христа Володимиром. Він сам не міг зрозуміти, чому Ярослав підносить храм Володимиру. Фігуру якого дослідник помилково вважав центральною в ктиторській композиції. «Правда, — писав він, — при цьому виходила незвичайна композиція: ктитор підносив модель церкви не тому, кому вона була присвячена (тобто Христу.— С. В.). Як дивився Могила на це неподобство... на ці питання відповіді дати не можу»¹⁵.

На прикладі ктиторської фрески в церкві Спаса на Берестові бачимо, що Петро Могила добре зінав і розумів, як саме потрібно зображувати такі композиції і кому ктитор повинен підносити модель храма. Однак, хоча на вказаній фресці є зображення Володимира, Петро Могила підносить храм не йому, а Христу, як цього й слід було б чекати. Отже, і в Софійському соборі Володимир виступає як посередник між Ярославом

¹³ Я. И. Смирнов. Рисунки Киева 1661 года по копиям из конца XVIII века.— Труды XIII Археологического съезда, т. 2. М., 1908, стор. 455.

¹⁴ В. И. Автонова. Древнерусское искусство в собрании Павла Корнина. М., 1966, стор. 31—33, табл. 17.

¹⁵ Я. И. Смирнов. Рисунки Киева 1661 года., стор. 459.

Рис. 5. Ктиторська фреска церкви Спаса на Берестові у Києві, 1641 р.

лавом та Христом. Фігури останнього під час виконання малюнка Вестерфельдом вже не було внаслідок завалу штукатурки на західній стіні, яка тоді перетинала головний неф і на якій розташувалися головні персонажі ктиторської фрески: Христос, Володимир, Ярослав, княгиня Ірина та Ольга.

Наведене зіставлення й паралелі вказують, що Володимир Святославич початково був зображений тут праворуч від Христа. Його первісна іконографія помітна, незважаючи на пізніше доповнення на малюнку Вестерфельда. Вона близчча до більш ранньої новгородської ікони, а не до фрески в церкві Спаса на Берестові (рис. 5). За портретом Володимира в Київському синопсисі можна встановити, які атрибути були додані в XVII ст. до стародавнього зображення князя. До правої руки з хрестом (до речі, він давній, чотириконечний, а не XVII ст.!) домалювали ще скіпетр — атрибут, що фігурує звичайно на південноруських зображеннях Володимира XVII—XVIII ст. змінили також форму корон на головах Ярослава, Володимира і почасти Ірини. Плаш Володимира, який початково був схожий, очевидно, на одяг старшого сина, перероблено за допомогою хутряної опушки й орнаментації на імператорський орнат *, крім того, додикано німб та тінь від його фігури.

На підставі сказаного вважаємо, що тезу Я. І. Смирнова та його послідовників про заміну постаті Христа зображенням Володимира на ктиторській фресці Софійського собору слід визнати помилковою. Образ старого князя на малюнку Вестерфельда передає стародавнє фрескове зображення Володимира, підреставроване в XVII ст. за часів Петра Могили. Сліди аналогічних поновлень помітні й на інших фігурах, зафікованих Вестерфельдом, зокрема на зображені Ярослава (корона), Ірини, в орнаментації одягу деяких фігур.

Не можна все те, що залишається незрозумілим у портреті сім'ї Ярослава Мудрого в Київській Софії, відносити за рахунок реставрації

* Шодо положення рук у фрескового зображення князя Володимира слід зазначити, що початково, дуже вірогідно, вони були вільними. Правою рукою, в якій пізніше з'явився хрест, Володимир представляв ктитора Христу.

собору в XVII ст., про яку ми мало поінформовані. Ці відомості обмежуються спостереженнями сучасних реставраторів. Живопис собору за часів Петра Могили поновлювався частково і дуже обережно, щоб не порушити стародавніх фресок, всі роботи виконані ретельно і на порівняно високому технічному рівні. Це не була переробка всього живопису, як наприклад, у 50-х роках XIX ст., підновлялися лише ті місця на фресках, де фарби зникли. Всі ці відомості зовсім виключають думку про заміну одних фігур ктиторської композиції іншими.

Зараз вже важко сумніватися в тому, що в центральній частині ктиторської фрески було дещо збільшене порівняно з іншими фігурами зображення Христа, праворуч від нього — постаті синів князя на чолі з самим Ярославом, що підносив Христу модель Софії, ліворуч — дочки князя на чолі з Іриною. Посередниками між Христом та Ярославом з Іриною були «рівноапостольний» князь Володимир та княгиня Ольга¹⁶. Всі ці фігури композиції, крім Христа та Ольги, ще були на західній стіні центрального нефу в XVII ст. Іх бачив і зафіксував А. ван Вестерфельд, завдяки чому ми й можемо відновити початковий вигляд цієї фрески XI ст.

Яким же чином на південній стіні собору, там, де за малюнком Вестерфельда мали бути зображення синів Ярослава у хутряних шапках зараз бачимо постаті так званих дочек князя з білими хустками на головах, але одягнених так само, як сини на вказаному малюнку? Для того, щоб зрозуміти причини цієї метаморфози, потрібно звернутися до історії реставрації живопису Софійського собору в XIX ст. Починаючи з 1843 р., тут провадилася так звана солнцевська реставрація, під час якої знімався пізній живопис з фресок. Були розчищені також чотири фігури на південній стіні центрального нефу (рис. 6). Про їх тепішній вигляд можна судити завдяки акварелі корівника робіт Ф. Г. Солнцева¹⁷. Якщо порівняти зафіксовані ним фігури з відповідними на малюнку Вестерфельда (сини князя), то легко помітити спільні риси, які свідчать про один і той самий оригінал — фреску Софійського собору. На обох малюнках цілком збігається зображення одягу, сферичних хутряних шапок (на акварелі є іх досить виразні залишки), свічок у руках двох синів, найближчих до постаті Ярослава тощо¹⁸.

Про відкриття чотирьох фігур на південній стіні центрального нефу повідомляв і очевидець реставрації настоятель Софійського собору П. Лебединцев, який писав, що після зняття олійного живопису вони мали нечітке окреслення голів, але тулуби та одяг збереглися добре¹⁹. Ці фігури знавцями давньоруського мистецтва І. Срезневським, В. О. Прохоровим було визначено як князівські, світські. При цьому

¹⁶ В. Пуз'ко в рецензії на книгу Г. Н. Логвина (див. «Іскусство», 1973, № 12, стор. 70) «Софія Київська» (К., 1971), пише, що в цьому питанні автор П. «здоржується гіпотези С. О. Висоцького, яка зазнала критики з боку А. В. Поппе». Пря цьому рецензент замовчує, що Г. Н. Логвін, як і А. В. Поппе, дотримуються нашої реконструкції фрески у головному її питанні, а саме, у розташуванні Ярослава з синами праворуч від Христа, а Ірини з дочками — ліворуч. Гадаємо, що в цьому велика заслуга Г. Н. Логвіна. В. Пуз'ко вважає також «навряд чи правомірним» зауваження «Слова про закон та благодать» Іларіона для вирішення того, чи були на фресці зображення Володимира та Ольти. Але, як підкresлював і В. М. Лазарев (Мозаики Софії Київської, стор. 58—59), саме Іларіону, головній особі при Ярославі, належало уточнення фрескових сюжетів собору. На необхідність використання цього джерела при вивченні живопису собору вказує також С. С. Аверіщев (К уясненню смысла надписи над конхой центральної апсиди Софии Киевской.— Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси. М., 1972, стор. 26).

¹⁷ С. О. Висоцький. Про портрет родини Ярослава Мудрого у Софійському соборі у Києві, табл. I.

¹⁸ Там же.

¹⁹ П. Лебединцев. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843—1853 гг. К., 1879, стор. 32.

Рис. 6. Вигляд фрески у 1843 р. Ще видно залишки конічних князівських шапок. Акварель Ф. Г. Солицева.

Срезневський дві постаті вважав жіночими, а дві — чоловічими. В. О. Прохоров на підставі аналізу одягу, розглядав всі чотири фігури як чоловічі²⁰.

З дальнього ходу реставрації собору відомо, що відкриті фрески були «поновлені» олійними фарбами. Ці роботи мали виконуватись по старих контурах фресок XI ст. Однак грецькі написи при фресках, так звані діпінти, що пояснювали сюжет, збереглися далеко не всюди, і тому в багатьох випадках майстри-живописці малювали зображення за власним розсудом, що не відповідало стародавній іконографії. Саме так сталося й з князівськими зображеннями на південній стіні центрального нефу. Оскільки до подібної світської композиції не знайшлося відповідного іконографічного сюжету, фігури південної стіни переробили у зображення «великомучениць» Віри, Надії, Любові та їх матері Софії. Зробили біля них грецькі пояснювальні написи. У зв'язку з цим П. Лебединцев як безпосередній свідок писав: «При поновленні фігур Іринарх (живописець, який проводив реставрацію. — С. В.) покрив їх голови за руським звичаєм білими хустинками»²¹. Безумовно, найбільша увага

²⁰ И. Срезневский. О фресках в Киевском Софийском соборе, изображающих портреты княжеской семьи.— Труды I Археологического съезда. М., 1971, т. 1, стор. CIVIII—CIX; В. А. Прохоров. Материалы по истории русских одежд, вып. 1, стор. 60.

²¹ П. Лебединцев. Возобновления Киево-Софийского собора 1843—1853 гг., стор. 32. Про цю саму переробку фрески вказується також у працях: П. П. Лашкарев. София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор. К., 1890, стор. 41—42; Н. И. Петров. Историко-топографический очерк древнего Киева, стор. 131—132.

приділялась зображеню голів, що мали, як уже згадувалось, пеясні контури. Так, залишки князівських хутряних шапок, ще помітні на акварелі Солицєва, переписали на білі хустини. Переробили й обриси ніг, спрямувавши їх носки у трьох фігур в різні боки тощо (рис. 7). Отже, під час реставрації фресок 1843—1853 рр. князівські фігури на південній стіні були перероблені на жіночі. Як це сталося, добре можна бачити на таблиці, наведеній раніше²².

Вже після організації в Софійському соборі музею, у 1936 р. з-під олійного живопису XIX ст. знову була відкрита частина портрету сім'ї

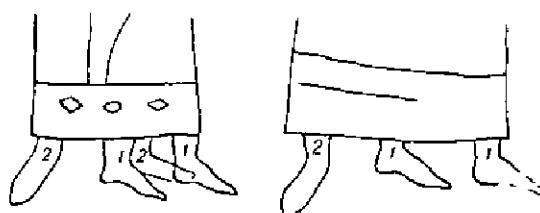

Рис. 7. Прорис ніг двох крайніх лівих постатей сімейного портрета Ярослава Мудрого на південній стіні центрального нефу собору:

1 — давні графітні ніги XI ст., виявлені під час дослідження; 2 — ноги, дописані в середині XIX ст. Порівняння дає уяву про те, як саме давні фрески переробили на зображення «великомучениць», не рахуючись з початковим їх стоянням.

Ярослава Мудрого на південній стіні. Але в той час ктиторська фреска була ще недостатньо вивчена, а тому, коли з-під шару фарб з'явилися фігури, які мало чим відрізнялися від зображень великомучениць, це не привернуло увагу дослідників. Як відомо з історії «нововчення» живопису середини XIX ст., ту частину собору, де була зображена ктиторська фреска, розписували спочатку клейовими фарбами (Пошехонов), а потім ще раз олійними (Припарх та Желтоножський). Залишки розпису Пошехонова (голови постатей), мабуть, і були відкриті під час реставрації у 1936 р. Враховуючи все це, найбільш вірогідним свідченням про первісний вигляд ктиторської фрески Софійського собору є рисунок А. ван Вестерфельда (звичайно, без вказаних вище деталей, домальованіх у XVII ст.). Тому ми й взяли його за основу реконструкції.

Композиційне розташування частин ктиторської фрески Ярослава Мудрого на підставі проведених останнім часом досліджень не викликає сумніву²³. Незважаючи на деякі розходження, А. Попле визнав головний принцип нашої реконструкції (розподіл фігур праворуч і ліворуч від Христа), як це й видно на рисунку (рис. 2 в). Давно вже настав час припинити ототожнення фігур південної стіни центрального нефу з дочками Ярослава. Ці постаті слід вважати пошкодженими зображеннями синів князя, а саме: (справа наліво) Володимира, який князював у Новгороді ще за життя Ярослава, Ізяслава — спадкоємця київського столу, Святослава та Всеволода.

Ктиторський портрет Ярослава Володимировича Мудрого в Києві, який зберігся частково в головному нефі Софійського собору, має велике культурно-історичне значення. Це не просто звичайна ктиторська композиція, мета якої прославити будівника собору та його рід. В ній знайшла відображення політична програма Ярослава, що була проголошена київським письменником-публіцистом Іларіоном з амвону Софійського собору перед верхівкою місцевої громадськості і дійшла до нашого часу в «Слові про закон та благодать».

²² С. О. Висоцький. Про портрет родини Ярослава Мудрого..., табл. I.

²³ До цього висновку доходять також й інші дослідники, які вивчають композицію у матері. Див Г. Н. Логгин. Софія Київська. К., 1971, стор. 41. На користь нашої думки про первісний вигляд фрески свідчить і те, що графітні написи жінками (див. С. В. Висоцький. Древнерусские надписи Софии Киевской XI—XIV вв., вып. 1. К., 1966, написи № 27, 60) виявлені на північній частині хорів, під якими за нашою реконструкцією були зображення жінок — дочок Ярослава Мудрого.

С. А. ВЫСОЦКИЙ

Реконструкция портретов семьи Ярослава Мудрого в Софии Киевской

Резюме

В статье рассматриваются вопросы, связанные с реконструкцией светской фрески XI в.—портретов семьи Ярослава Мудрого в Софийском соборе в Киеве. Изучение фрески в натуре и относящихся к ней исторических материалов показывает, что в древности на южной стене центрального нефа собора находились испорченные в XIX в. изображения сыновей князя, а не дочерей, как ошибочно полагают некоторые исследователи вплоть до последнего времени. Автор приводит доказательства того, что зафиксированное на рисунке 1651 г. изображение князя Владимира не является результатом реставрации XVII в., как это считалось со временем Я. И. Смирнова. Первоначально это изображение (как и Христа и княгини Ольги) было на фреске. Реставраторы в XVII в. всего лишь подновили его и добавили некоторые атрибуты (нимб, скелетр, царскую шубу и т. д.). В композиции также находилось изображение княгини Ольги, с именем которой, как и с Владимиром, древнерусские источники связывают принятие христианства на Руси.

В. Д. ГОПАК

Ковальська справа у ранніх слов'ян в Середньому Подніпров'ї

В археологічній науці питання розвитку металообробки у східних слов'ян другої половини I тисячоліття н. е. розроблені ще недостатньо. Щоправда, чорній металургії присвячені кілька праць, у тому числі з описом горен, а також з характеристикою етапів розвитку ранньослов'янської металургії¹, і крім того, є публікації, де вміщено матеріал про знахідки залишків металургійного виробництва. Проте результати досліджень ковальського ремесла майже не публікувались. Виняток становлять лише стаття А. Т. Сміленко про кузню Пастирського городища та публікація Г. А. Вознесенської, яка характеризує залізні вироби з поселень Корчак VII і Тетерівка I². Матеріалів же, присвячених металографічному дослідженню знахідок з ранньослов'янських пам'яток Середнього Подніпров'я другої половини I тисячоліття, в літературі взагалі немає.

У цій статті наводяться результати вивчення залізних предметів з ранньослов'янських об'єктів Середнього Подніпров'я VII—IX ст. та на їх основі робиться спроба охарактеризувати рівень ковальського ремесла на вказаній території.

Всього досліджено 85 екземплярів (перелік їх наведено в таблиці) з шести об'єктів. Вироби зберігаються у фондах та колекціях Інституту археології АН УРСР, Київського державного університету, Державного історичного музею УРСР, Археологічного музею АН УРСР*. За функціональним призначенням вони поділяються на кілька груп.

Знаряддя праці. Серед останніх найбільшу кількість становлять ножі. З досліджених 36 екземплярів, більшість конструктивно однотип-

¹ М. И. Артамонов. Славянские железоплавильные печи на Среднем Днестре (IX—X вв.).— Сообщение Гос. Эрмитажа, вып. 7. Л., 1955, стор. 26—29; В. И. Бідзія. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному Бузі.— Археологія, т. XV. К., 1963, стор. 123—144; Його ж. Чорна металургія стародавніх східних слов'ян.— Слов'яно-русські старожитності. К., 1969, стор. 50—54 та ін.

² А. Т. Брайчевская (Сміленко). Кузница на Пастирском городище.—КСИА АН УССР, вып. 9. К., 1960, стор. 99—103; Г. А. Вознесенская. Металлографическое исследование кузнечных изделий из раннеславянских ламятников.—КСИА, вып. 110. М., 1967, стор. 124—128.

* Висловлюючи ціну подяку В. Д. Барабану, Е. В. Максимову, Г. Г. Мезенцевій, О. М. Приходнюку, Г. М. Шовкопляс, Б. А. Шрамку за допомогу в підборі матеріалів.

них. Вони мають пряме, загострене до кінця та клиноподібне в перерізі лезо і відтягнутий черешок. Загальна довжина ножів частіше в межах 110—130 мм, товщина леза біля спинки — 2—6 мм, ширина — 12—20 мм. Трапляються і більші, які дослідники вважають зброєю³. Один ніж з Пеньківки (поселення Луг II) має замість ручки кільце⁴.

За технологією виготовлення серед цих знарядь виділено п'ять підгруп (рис. 1, 1). До першої належать дешеві суцільнозалізні ножі, від-

Таблиця

Перелік досліджених виробів

№ п. п.	Поселення \ Вироби	Канівське	Пеньківка	Пастирське	Сахнівка	Стечівка	Волошське	Всього
1	Ножі	11	11	9	3	2	—	36
2	Секири	—	1	2	—	—	—	3
3	Шила	3	1	—	—	—	—	4
4	Ножиці	—	1	1	—	1	—	3
5	Долото	1	—	—	—	—	—	1
6	Ложкар	—	—	—	—	—	—	—
7	Кліщі ковальські	—	—	2	—	—	—	2
8	Молоток	—	—	1	—	—	—	1
9	Ножиці для бляхи	—	—	1	—	—	—	1
10	Наральники	—	—	3	—	—	—	3
11	Серпі	—	1	3	2	—	—	7
12	Мотижка	—	—	1	—	—	—	1
13	Наконечники стріл черешкові	4	1	2	—	—	—	7
14	Наконечники стріл втульчасті	1	—	—	—	—	1	2
15	Наконечник списа	—	1	—	—	—	—	1
16	Пряжки	2	—	1	—	—	—	3
17	Кресала	1	—	—	—	—	—	2
18	Стержні	—	—	1	—	—	—	1
19	Інші	4	—	1	1	—	—	6
Всього		28	17	29	6	4	1	85

ковані з крицевого заліза або низькоякісної маловуглецевої сталі. Вони становлять 15 екземплярів, або 41,6% загальної кількості. Мікроструктура лез — ферит, або ферит та мало перліту, мікротвердість і 116—236 кг/мм². Два зварені з менших шматків заліза, мабуть, з металу повторного використання.

За окремими пам'ятками суцільнозалізні ножі розподіляються нерівномірно. Їх зовсім немає на Канівському поселенні, чотири екземпляри походять з 11 досліджених у Пеньківці та сім — з дев'яти у Пастирському. В Сахнівці всі три досліджених ножі суцільнозалізні, в Стечівці — один (з двох).

Друга підгрупа включає дев'ять суцільносталевих ножів (або 25%). Всі вони виготовлені з середньовуглецевої сталі з вмістом вуглецю — 0,3—0,6%. Леза чотирьох загартовані на мартенсит (рис. 2, 1). Мікротвердість висока — до 824 кг/мм². Сорбітоподібна мікроструктура леза в одного з пастирських ножів також дає підставу припускати наявність залишків термообробки. Три екземпляри мають лише гартований ріжучий край, один з Канівського поселення не гартувався (рис. 2, 2). У всіх

³ Г. Г. Мезенцева. Канівське поселення підлян. К., 1955, стор. 103—104, рис. 54, 1, 6.

⁴ Д. Т. Березовець. Поселення уличей на р. Тясмине.— МИА, № 108. М., 1963, стор. 178, рис. 18, 1.

<i>Етапи та тех- нологічна скема посе- лення</i>	1 Нані/ зарядка	2 Сушка	3 Накиди	4 Погони/ затяжки	5 Надовжнини	6 Серни	7 Смужки	8 Сніс
<i>Кам'янське</i>								
<i>Ленівська</i>								
<i>Пасторське</i>								
<i>Саніївка</i>								
<i>Стешівка</i>								
<i>Волинське</i>								

$\nabla \delta \nabla \delta \nabla \delta \nabla \delta \nabla \delta \nabla \delta$

Рис. 1. Основні типи та технологічні схеми виробів за поселеннями:
 δ — залізо; δ — став; ϑ — цементація; ϑ — напарювання леза; ϑ — «стакетний» метод.

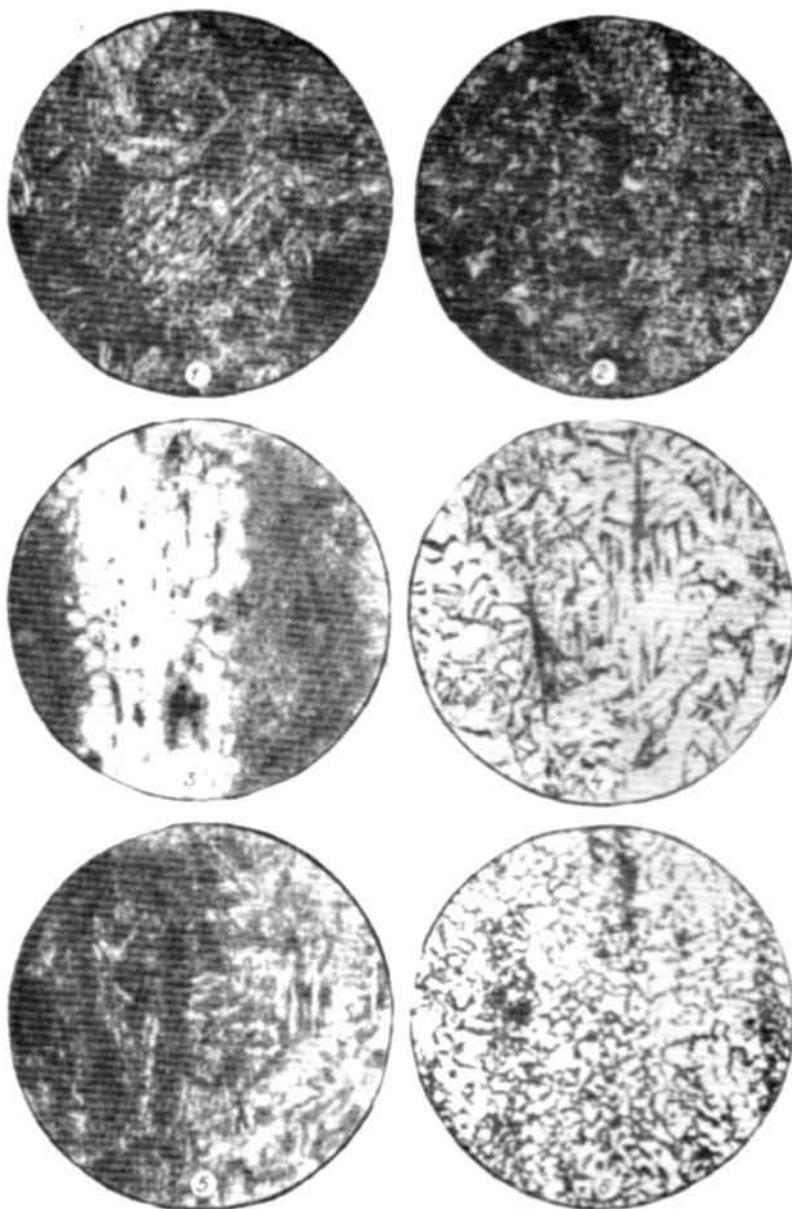

Рис. 2. Мікроструктури виробів.

1 — Пастирське, ніж. Мартенсит, $\times 340$; 2 — Канівське, ніж. Феріт та перліт, $\times 70$; 3 — Пеньківка, ніж. «Пакет», тростіт та феріт, $\times 20$; 4 — Пастирське, сокира. Феріт та сліди перліту, $\times 120$; 5 — Стецівка, серп. Сорбіт, $\times 340$; 6 — Пастирське, кressало. Феріт, мало перліту, $\times 120$.

знарядь цієї підгрупи термооброблені лише лоза. Черешки не гартовані. П'ять суцільносталевих ножів знайдені на Канівському поселенні, два — у Пеньківці, два — на Пастирському городищі.

Третю підгрупу становлять вироби, виготовлені з так званого пакетного металу. Виявлено сім екземплярів (19,4%). Вони зварені з тонких штабок заліза та сталі або виготовлені з цементованої залізної стрічки, перекрученої, прокованої та звареної, як встановлено харківськими дослідниками для подібних ножів скіфської доби⁵. Чотири пакетніх но-

⁵ Б. А. Шрамко, Л. А. Солдатов, Л. Д. Фомін. Техника обробки заліза в лесостепной и степной Скифии.— СЛ, № 4. М., 1963, стор. 40.

жі, знайдених на Канівському поселенні, не мають термічної обробки. Мікроструктура лез — ферит та перліт, мікротвердість — 122 — 221 кг/мм². З трьох інших, що трапились у Пеньківці, два термооброблені (рис. 2, 3). Дрібнозерниста мікроструктура сталевих зон третього ножа також вказує на можливість слідів термічної обробки. На інших поселеннях «пакстних» ножів не виявлено.

До четвертої підгрупи належать три ножі з цементованим лезом (8,4%) — по одному екземпляру з Канівського поселення, Пеньківки та Стецівки. Всі вони були термооброблені.

У п'ятій — два ножі з навареним сталевим лезом (Канівське поселення та Пеньківка). Один з них, пеньківський, можливо, був термооброблений.

Серед трьох досліджених сокир дві — з Пастирського (колекція Державного історичного музею УРСР (ДІМ) шифр В 4574/9) та Пеньківки⁶ мають вузькі масивні леза. Третя, пастирська сокира, невелика (ДІМ, В 4574/5) з тонким довгим відтягнутим до сокирища лезом належить до типу бойових або теслярських. Обидві пастирські сокири залізні (рис. 2, 4). На лезі однієї з них (В 4574/9) до цього часу збереглися залишки цементації. Пеньківську було виготовлено з маловуглецевої сталі (рис. 1, 2).

Всі три шила з Канівського поселення залізні, пеньківське (поселення Макарів Острів) сталеве, негартоване.

Дві пари ножищ (з Пастирського та Стецівки)⁷ виготовлені з кричевого заліза. Мікроструктура — ферит та перліт, мікротвердість — 170 кг/мм² та 193 кг/мм². Стецівські ножиці, найімовірніше, є виробом з металу повторного використання. Пеньківські⁸ ножиці виготовлені з «пакетного» металу, загартовані та піддані відпуску. Мікроструктура сталевих стрічок — троостит відпуску, мікротвердість — 350 кг/мм². У залізних відповідно — ферит, 151 кг/мм² (рис. 1, 3).

Долото та ложкар з Канівського поселення⁹ залізні. Мікроструктура — ферит, мікротвердість відповідно — 160 кг/мм² та 128 кг/мм². Ложкар було піддано цементації. Залишків термічної обробки не прослежено.

З ковалського інструменту досліджені дві пари кліщів; молоток та ножиці для різання бляхи з кузні Пастирського городища. Кліщі й молоток виготовлені з грубо кричевого заліза. Феритна мікроструктура молотка деформована наклепуванням під час експлуатації знаряддя. Ножиці виконані методом плаварювання сталевого леза на залізну основу (рис. 1, 4), загартовані та відпушенні. Мікроструктура сталової зони — троостит відпуску, мікротвердість — 420 кг/мм².

Серед землеробських знарядь — паяльні три наральники, одна мотижка та сім серпів. Всі три пастирських наральники (рис. 1, 5), які зберігаються в Державному історичному музеї УРСР, мають лезо ширше за втулку¹⁰. Два (в 4574/8 та В 4574/11) відковані з грубого кричевого заліза, третій (В 4574/10) сталевий, з лезом, яке загартоване з перегрівом. Мікроструктура — великошматтний мартенсит, мікротвердість — 824 кг/мм². Мотижка з Пастирського городища залізна. Мікроструктура — ферит, мікротвердість — 160 кг/мм².

Досліджені серпи з черешком або гачком на кінці (у Пастирському), поділяються на три підгрупи (рис. 1, 6). До першої належать пізньо-екіні сущільзовалізні знаряддя. Їх виявлено три екземпляри — два з

⁶ Д. Т. Березовець. Вказ. праця, стор. 183, рис. 20, 7.

⁷ В. П. Петров. Стецівка, поселення третьої четверті I тисячелеття, в. 3. — МИА, № 108, М., 1963, стор. 231.

⁸ Д. Т. Березовець. Вказ. праця, стор. 162, рис. 10, 17.

⁹ Г. Г. Мезенцева. Вказ. праця, стор. 99, рис. 52, 1, 2.

¹⁰ В. П. Довженок. Землеробство Древньої Русі. К., 1961, стор. 56—70.

Сахнівки та один з Пастирського. Мікроструктура — ферит, місцями сліди перліту, мікротвердість — 143 — 160 кг/мм².

До другої входять суцільносталеві серпи, їх також три. Один (Пастирське, ДІМ, В 4574/13) загартований на мартенсит, мікроструктура — 572 кг/мм². Другий (Стецівка)¹¹ загартований та підданий відпуску. Мікроструктура — сорбіт відпуску (рис. 2, б), мікротвердість — 297 кг/мм². Ще один серп з Пастирського (ДІМ, В 4574/12) виготовлений з середньовуглецевої сталі без термічної обробки. Мікроструктура — ферит та перліт, мікротвердість — 151 кг/мм².

Третя представлена серпом з Пеньківки¹², залізне лезо якого має залишки цементації. Гартуванню цей екземпляр не піддавався.

Предмети озброєння. Представлені насамперед черешковими та втульчастими наконечниками стріл (рис. 1, 7). Більшість з них листоподібної форми, один має довге шилоподібне жало. Два трилопастевих наконечники з Пастирського городища є зразками так званого аварського типу. З семи досліджених черешкових наконечників шість виготовлено з крищевого заліза і лише один, що має шилоподібне жало, — зі сталі, як і обидва втульчасті. Всі три сталеві екземпляри термічної обробці не піддавалися.

До предметів озброєння належить також пеньківський наконечник списа¹³, виконаний з крищевого заліза (рис. 1, 8).

Інші досліджені знахідки — кресала, стержень «руків'я від кинджала» та «дужка від відра» (остання після розчистки від корозії виявилося, скоріше уламком якоєсь оздоби), «ручка від шкатулки» з Канівського поселення¹⁴ тощо — є виробами крищевого заліза або маловуглецевої сталі, близької за властивостями до заліза без термічної обробки (рис. 2, 6). Лише одна заготовка (Пастирське) вигріблена з середньовуглецевої сталі.

Отже, як свідчать результати досліджень, поряд з крищевим замізом у виробництві досить широко використовується сталь. Обсяг застосування її характеризується співвідношенням між сталевими та залізними виробами трьох пунктів, з яких надійшло 87% усіх досліджених предметів. На Канівському поселенні сталевими або виготовленими технікою зварювання сталі із залізом виявилось 14 з 28, або 50% загальної кількості. Аналогічно на пеньківських поселеннях їх кількість становить дев'ять екземплярів (53%). Значно менше сталевих виробів трапилося на Пастирському городищі — лише 7 з 29, або 24.1%.

Переважна більшість сталевих предметів належить до знарядь праці, отже, залізо і сталь застосовувались, здебільшого диференційовано, відповідно до призначення виробу.

Розподіл вуглецю в сталі часто нерівномірний, при цьому вміст його зменшується у центральних зонах. Очевидно, сталь в основному отримували шляхом цементації невеликих залізних заготовок з наступною проковкою. На це, зокрема, вказують і невеликі розміри виробів. Проте не виключена можливість отримання та застосування «укладу».

Аналогічні способи виробництва сталі відомі також у Давній Русі¹⁵.

Рівень розвитку ковальського ремесла досить високий. Як вказувалось вище, широко застосовувалась сталь, розповсюджена була технологія цементації залізних заготовок та виробів. Ковалі володіли всіма основними операціями вільного кування металу — осадкою, висадкою, протягуванням, гнуттям, рубанням тощо (рис. 3, 1—6). Якість коваль-

¹¹ В. П. Петров. Вказ. праця, стор. 221, рис. 6.

¹² Д. Т. Березовець. Вказ. праця, стор. 183, рис. 20, 14.

¹³ Там же, рис. 20, 12.

¹⁴ Г. Г. Мезенцева. Вказ. праця, стор. 101, рис. 53, 7, 8, 10, стор. 102, 105.

¹⁵ Б. А. Колчин. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси.— МИА, № 32, М., 1953, стор. 49—54.

ської обробки висока. Конструкція виробів досконала, вони чітко профільовані, переходи виконані якісно, грані притуплені, поверхня загладжена.

Досить значним є використання «пакетного» металу, в основному для ножів, які трапляються вже на скіфських (див. вище), зарубинець-

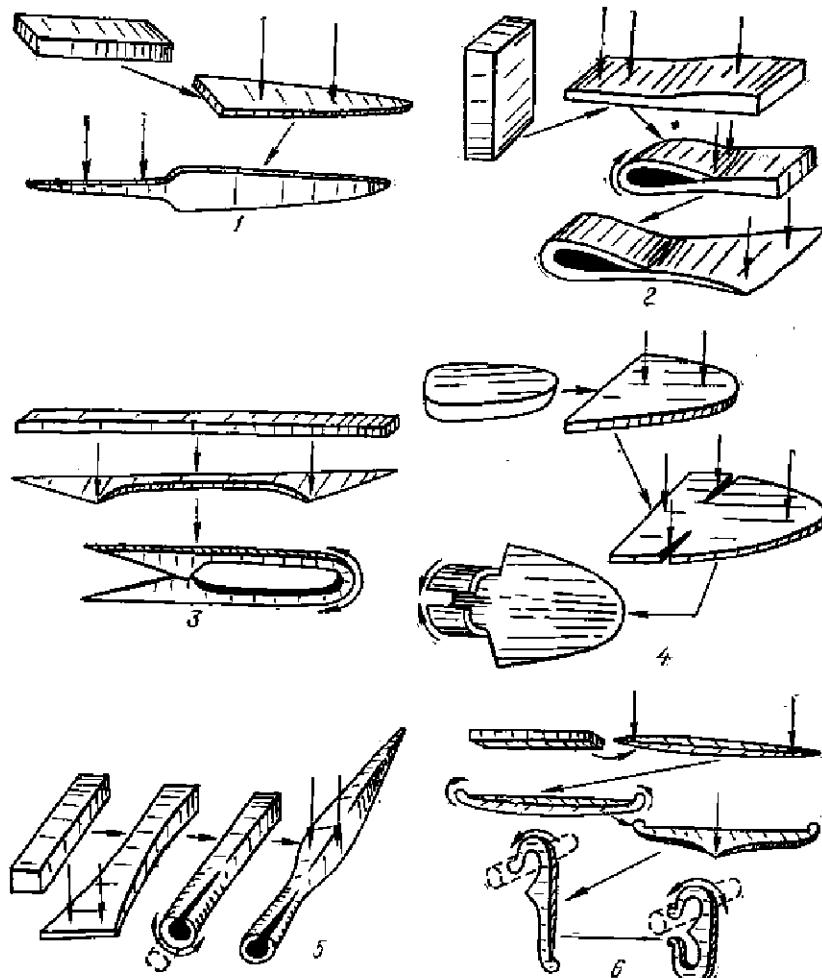

Рис. 3. Приклади виконання ковальських робіт:
1 — ніж; 2 — сокира; 3 — ножиці; 4 — нарадильник; 5 — сабся; 6 — кресало.

ких та набувають ще більшого поширення на черняхівських пам'ятках¹⁶. Часто застосовувалось також зварювання заліза зі сталлю.

Стабілізується конструкція ковальського інструменту. Кліщі та молоток з Пастирського майже не відрізняються не лише від давньоруських, а й сучасних¹⁷.

Високого рівня досягає термічна обробка сталевих виробів, якій піддано 74,2% досліджених сталевих знарядь. Відомі різноманітні види

¹⁶ В. Д. Гопак, П. І. Хавлюк. Технологія обробки заліза у зарубинецьких племен Південного Побужжя.— Археологія, 6, К., 1972, стор. 93, рис. 2; Г. А. Вознесенська. Металлообробляюче производство у лесостепных племен Восточной Европы в первой половине I тысячелетия н. э. (автореферат кандидатської дисертації). М., 1971, стор. 10.

¹⁷ Б. А. Колчин. Вказ. праця, стор. 59—61; Д. А. Кувакин. Руководство для подготовки колхозного кузнечика. М., 1959, стор. 79—87.

її — гартування на мартенсит способом охолодження розжареного виробу в холодній воді; відпук гартованої сталі шляхом нагріву її до нижчих, ніж при гартуванні, температур (200—500° С); гартування з самовідпуском, при якому охолоджувались лише робоча частина, а залишок тепла у предметі забезпечував відпук загартованої зони. Нагрів під гартування найчастіше проводився до 800—900° С, проте зустрічаються вироби з великою частотою мікроструктурою мартенситу, що вказує і на застосування вищих температур.

Проте одночасно з поширенням сталі ще велика кількість знарядь праці та майже всі досліджені предмети озброєння залізні. В наступний, давньоруський час — вже всі якісні вироби мають робочу частину з термічно обробленої сталі¹⁸.

Поряд з цією загальною характеристикою рівня розвитку ковальської справи можна вказати і на деякі локальні особливості, в усікому разі для Канівського поселення, Пеньківки та Пастирського городища. Вироби з перших двох пам'яток мають багато спільного, зокрема тут наявна велика кількість сталевих виробів, а також широко розповсюджені «пакетні» та зварні знаряддя, в основному ножі. Їх на Канівському поселенні виявлено 41,6%, а в Пеньківці — 50% сумарної кількості знарядь, виготовлених із застосуванням сталі.

Є, проте, певні технологічні відмінності. Так, на Канівському поселенні дешевих залізних ножів немає, у той час як у Пеньківці вони представлені досить широко. Натомість, зварні пеньківські вироби всі загартовані, а серед канівських — лише гартувалися сушільносталеві. Однак спільні риси тут набагато більше, і технологічні традиції, безперечно, близькі.

Значно відрізняється від них метал з Пастирського городища. По-перше, тут, як вже вказувалось, сталевих виробів набагато менше, і більшість знарядь праці виготовлена із заліза. По-друге, зовсім не виявлено виробів з «пакетного» металу. Але це навряд чи свідчить про нижчий рівень майстерності ковалів. Ім також відомі застосування і термообробка сталі, ковальське зварювання (паприкат, ножиці для бляхи). Очевидно, місцевий варіант технології дещо інший, він характеризується поширенням сушільносталівих знарядь, відсутністю «пакетних» виробів тощо.

У цілому розвиток ковальської справи у ранніх слов'ян Середнього Подніпров'я свідчить про те, що високий рівень металообробного ремесла в Давній Русі має глибокі історичні традиції.

В. Д. ГОНАК

Кузнечное дело у ранних славян в Среднем Поднепровье

Резюме

В статье рассматривается развитие кузнечного ремесла у восточных славян второй половины I тысячелетия н. е. в Среднем Поднепровье. Проведенные исследования свидетельствуют о его высоком уровне. В указанный период здесь широко распространены стальные и сварные изделия, термическая обработка стали. Установлено наличие двух технологических вариантов, представленных металлом Каневского поселения и Пеньковки, а также железными изделиями Пастирского городища.

Уровень развития кузнечного ремесла у ранних славян дает основание для вывода о том, что металлообработка Древней Руси имеет глубокие исторические корни.

¹⁸ Б. А. Колчин. Вказ. праця, стор. 184.

Зображення Афіни за матеріалами Північного Причорномор'я

Образ Афіни добре відомий серед грецьких божеств, які шанувалися у Північному Причорномор'ї. Втілення його в різних творах, з'явившись тут у VI ст. до н. е., існують до II ст. н. е. Проте ці зображення ще малодосліджені. Частина з них є імпортом, але значну групу становлять місцеві вироби *.

Афіна належала до найпопулярніших богинь античного світу. За часів Павсанія їй було присвячено численні храми і святилища (понад 70) — найбільше після Артеміди. Характерною є також різноманітність наданих їй епітетів, яких налічувалось до 50. З них два — Парфенос і Палада (Діва) стали символами цієї богині. Сучасні дослідники доходять висновку, що образ Афіни (серед інших великих богинь родючості) виник у результаті розвитку і трансформації найдавнішого середземноморського і малоазіатського жіночого божества¹. Тому цей образ має стільки втілень та безліч функцій і аспектів².

На афінському акрополі Афіна шанувалася, головним чином, як вартівниця міста (Поліада, Промахос), покровителька виробництва (Ергана), особливо жіночого рукоділля і ткацтва, ковальського, ливарного і гончарного ремесел. Це також богиня мудрості, військових доблестей, милосердного правосуддя та інших ідеалів демократії. Але нові функції співіснували з стародавнім уявленням про неї як божество продуктивних сил природи, красномовним свідченням чого є її атрибути — змія, сова, маслина, егіда. Афіна була залучена до Елевсінських містерій. За Павсаніем, у багатьох храмах її культ пов'язувався з шануванням Деметри і Кори. До аграрних, за походженням, належать і відомі панафінейські ігри. Існує також думка, що Афіна була попередницею Діоніса як богиня виноградарства і разом з ним шанувалася згодом в оскофоріях³. Провідне місце відведено їй в орфічних теоріях⁴.

У дослідженнях, присвячених Афіні, зовсім не згадується Північне Причорномор'я. Немає відповідних відомостей і в стародавніх авторів. Однак археологічні дані свідчать про те, що цей образ має певне поширення і тут, але виявляється по-різному в тих чи інших районах. В Ольвії та на Березані Афіка шанувалася серед головних божеств уже в VI—V ст. до н. е., наприклад, поряд із Зевсом, як показують знахідки графіті на ольвійському теменосі⁵. Археологічні матеріали, серед яких наявні її зображення, відомі ще з кінця VI ст. до н. е. (імпорт) по III—II ст. н. е., окремі з них місцевого виробництва.

* Культ Афіни в Північному Причорномор'ї розглянуто, зокрема, у дослідженні Дж. Хірст (Ольвійские культуры.—ИАК, 27, 1908, стор. 114 і далі). Зображенням Афіни на виборах з Ольвії присвячена праця Ф. М. Штітельмана. Слід зауважити, що думка автора про значну роль цього культу в містах Північного Причорномор'я здається надто категоричною (Ф. М. Штітельман. Медальон с изображением Афины из Ольвии.—СА, № 4, М., 1965).

¹ Дж. Томсон. Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958, стор. 259—266; А. Ф. Лосев. Античная мифология в ее историческом развитии. М., 1957, стор. 71.

² L. R. Farnell. The Cults of the Greek States. I, Oxford, 1896, стор. 454; Ch. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire des antiquités grecque et romaines, III. 2. Paris, 1904, стор. 1922.

³ L. R. Farnell. Вказ. праця, стор. 201—203.

⁴ Там же, стор. 172; А. Ф. Лосев. Вказ. праця, стор. 44; Н. Н. Новосадська. Орфические гимны. Варшава, 1900.

⁵ Е. И. Левин. Материалы ольвийского теменоса.—Ольвия. Теменос и агора. М.—Л., 1964, стор. 140.

У Тірі цей культ простояється з елліністичного часу за монетами міста і граффіті⁶ (найбільше даних римського часу), а в Херсонесі він, можливо, був офіційним. Відома статуя Афіни Рятівниці IV ст. до н. е.⁷ Є зображення богині на різьблених каміннях, монетах, а також бронзові скульптури⁸. Шанування Афіни тут природне у зв'язку з великою роллю Геракла, епоніма метрополії Херсонеса. На городищі Неаполь Скіфський знайдено присвячення Зевсу Атабірю і Афіні Ліндії, яке належить Посідею, сину Посідея (II ст. до н. е.)⁹. У Феодосії в період незалежності міста, коли воно входило в сферу економічних інтересів Афін, та в III ст. до н. е., на монетах карбувалося зображення голови Афіни Паллади¹⁰. Є також одне граффіті з її іменем¹¹.

На Боспорі ім'я Афіни досі не трапляється у написах і граффіті, що дало підставу припустити повну відсутність її в боспорських культурах¹². Виняток становить підпис біля зображення богині на покривалі з VI Семибратьного кургану (початок IV ст. до н. е.), але питання про місце його виготовлення нез'ясоване¹³. Лише у III ст. до н. е. зображення Афіни, що сидить на троні, з'являється на боспорських монетах. Це звичайні для того часу наслідування статерам Александра Македонського і Лісімаха¹⁴.

Не було відповідного божества і в пантеоні скіфів, відомому за даними Геродота. Водночас саме з території Боспора і суміжних областей Прикубання та Придніпров'я, для яких останній був культурним центром, походить більшість відомих у Північному Причорномор'ї зображень Афіни. Серед таких знахідок не всі, звичайно, становлять одинаковий інтерес. В античному образотворчому мистецтві Афіна являла собою, маєть, найпопулярніший персонаж. У пропонованій статті здійснюється спроба розглянути переважно на місцевому матеріалі найцікавіші зображення богині і на цій підставі визначити роль її в релігійних уявленнях населення Північного Причорномор'я.

Найбільш ранніми знахідками тут є фрагмент кам'яної скульптури кінця VI — початку V ст. до н. е. з Ольвії¹⁵ та привізна кераміка, яка (зокрема, панафінейські амфори) могла бути одним з джерел проникнення образу Афіни у Північне Причорномор'я.

У V ст. до н. е. з'являються перші місцеві зображення: великі літі ольвійські монети, на яких вміщена повернута вліво голова Афіни архаїчного типу з дельфіном перед її обличчям; золоті бляшки з німфейського некрополя, виявлені в похованні, що відзначається місцевими рисами обряду¹⁶ (курган № 17, друга половина — третя чверть V ст. до н. е.). Власне, ці вироби можна пов'язувати з Афіною, лише враховую-

⁶ А. Н. Зограф. Монеты Тира, табл. II, 7, № 22; табл. II, 9—10, № 25—26; табл. III, 7, № 31, стор. 46, 47; И. Д. Головко. Несколько граффити Белгород-Днестровского музея. — КСОАМ, 1963, стор. 110, № 1; J. Asakia. Sfiri nova din Tufas. — СНА, т. VII, 1927, № 28—30.

⁷ IOSPE, IV, 82.

⁸ Г. Д. Белов. Бронзовые статуэтки из Херсонеса. — АИКСП. Л., 1968, стор. 23—30.

⁹ IOSPE, I, 243.

¹⁰ А. Н. Зограф. Античные монеты. — МИА, 16, М., 1951, стор. 40—41, табл. XXXIX, 2. Дата цих монет — рубіж V—IV ст. до н. е. (Д. Б. Шелов. Монетное дело Боспора IV—II вв. до н. е. М., 1956, стор. 40—41).

¹¹ Э. Р. Штерн. Граффити на античных южнорусских сосудах. — ЗООИД, т. XX. Одесса, 1897, стор. 173, № 10.

¹² Д. Б. Шелов. Монетное дело..., стор. 41.

¹³ Д. С. Герцигер. Покрывала из VI Семибратьного кургана. — Труды ГЭ, XIII, 192, стор. 98 і далі.

¹⁴ А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. XI, 14; XII, 16.

¹⁵ И. И. Кобылина. Мраморный фрагмент из Ольвии. — Труды кабинета истории материальной культуры МГУ, V, М., 1930, стор. 72 та ін., рис. 19.

¹⁶ Л. Ф. Силянтьева. Некрополь Нимфея. — МИА 69, М., 1959, стор. 71—78; рис. 38, 13; М. И. Артамонов. Сокровища скифских курганов. Прага, 1966, рис. 94.

чи дальшу еволюцію образу. На штампованих бляшках розміром приблизно 3×4 см подана така композиція — людська голова в профіль у шоломоподібному уборі, який заходить величим завитком повернута праворуч ощирена лев'яча голова, а внизу риба (рис. 1, 1). Близьких

Рис. 1. Зображення Афіни:
1 — Німфей, гробниця 17 (1876 р.); 2 — II Семибратній курган; 3 — Чортомлик.

аналогій цьому зображеню не знайдено, але безсумнівно є схожість його з електровими статерами Кізіка кінця VI — початку V ст. до н. е.¹⁷, на яких поєднано баранячу голову разом з ощиреною лев'ячою, зображену ліворуч; унизу — тунець. Головне в цій композиції — людська голова. Обличчя виконане дуже сумарно, але вже ж помітний зв'язок зрисами східного та іонічного мистецтва. Привертає увагу головний убір східного типу і особливо великий завиток на ньому, який можна вважати стилізованим у скіфській манері дзьобом хижого птаха¹⁸. З'ясування змісту композиції пов'язане з певними труднощами. Насамперед виникає питання, чи існував зв'язок між цими бляшками і місцевим скіфським мистецтвом та релігією і наскільки він був глибоким. Можна подітися з думкою дослідників про боспорське походження цих виробів та місцевий характер їхніх сюжетів¹⁹. Так, скіфським художнім традиціям властиві сінкетичні зооморфні або зоантропоморфні образи²⁰. Найяскравішою аналогією німфейським бляшкам є, мабуть, сінкетичні істоти, які зображені на мельгуновських та келермеських піхвах змішаного урартсько-скіфського стилю. Це леви з крилами у вигляді риб, з головами людини, лева, барана, орла, які стріляють з луків²¹. Ще Л. Стефані, а слідом за ним Н. П. Кондаков і М. І. Ростовцев припускали, що німфейське зображення уособлює Афіну²². Справді, його можна поставити в один ряд з іншими близькими за часом, надежністю яких Афіні не викликає сумніву. Тут маються на увазі бляшки з Семибратніх курганів і літи монети з Ольвії. Зразками і в тому, і в другому випадку були різні типи кізікінів VI і V ст. до н. е., дещо перероблені.

¹⁷ K. Regling. Die Antike Münze als Kunstwerk. Berlin, 1924, табл. V, 128.

¹⁸ Л. Ф. Силаантьєва. Вказ. праця, стор. 75.

¹⁹ Н. А. Онейко. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II ст. до н. э. — САИ, ДІ—27. М., 1970, стор. 47. Дані боспорської нумізматики, яка була тісно пов'язана з торевтикою, свідчать про широке запозичення монетних типів з багатьох античних міст наприкінці V — на рубежі V—IV ст. до н. е.

²⁰ Ця традиція походить від іранської релігійної іконографії. В. Г. Луконин. Искусство древнего Ирана (основные этапы). — История иранского государства и культуры. М., 1971, стор. 108.

²¹ М. И. Артамонов. Вказ. праця, табл. 3, 6—8.

²² Л. Стефані. Описание некоторых художественных произведений, найденных в 1876 г. в Южной России. — ОАК, 1876, стор. 143; И. И. Толстой, Н. П. Кондаков. Русские древности в памятниках искусства, вып. 2. СПб., 1899, стор. 152; М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор. М.—Л., 1925, стор. 447—448.

Однак в Ольвії відбір символів для монет мав на меті наслідування найпопулярнішої валюти того часу і, крім того, був зумовлений залежністю від Афін²³, тоді як зображення на німфейських бляшках виконували лише магічну функцію. Зв'язок ольвійських символів з активізацією політики Афін в Північному Причорномор'ї безперечний, причому саме для Ольвії, Німфея і Прикубання цей вплив позначився найбільше²⁴. Якщо розглядати німфейське зображення з точки зору матічного змісту (за скіфськими уявленнями), то привертає увагу поєднання в одному образі риби і орлиного дзьоба, направленого до неї. Цілком можливо, що тут у схематичному вигляді представлений добре відомий в скіфському мистецтві V—IV ст. до н. е. мотив — орел, який клює рибу. У даній статті недоцільно розглядати семантику цих двох образів, але можна вважати надійно встановленим зв'язок образу хижого птаха в скіфському мистецтві з темою військової перемоги, могутності, достатку²⁵. Хижий птах — одне із втілень іранського божества війни Веретрагни²⁶. Тому не випадково в скіфському мистецтві VI—IV ст. до н. е. образ орла (або його різновидності грифо-барана) є однією з постійних прикрас зброї і військового спорядження. Особливо цікаве оздоблення наверш мечів у вигляді пазурів хижого птаха або двох орлиних голівок, прикрашення перехрестя мечів двома орлиними голівками, а наконечників піхов головою грифо-барана²⁷.

Близькими до німфейських є бляшки із зображенням богині, знайдені у другому Семибратьньому кургані в Прикубанні (друга половина V ст. до н. е.). Серед них можна виділити три варіанти, які відрізняються розмірами і ретельністю виконання²⁸, що свідчить про їх більш-менш масове виробництво. Відмінність від німфейських досить значна. По-перше, головний убір перетворюється в античний шолом, з гребенем, що характеризує образ Афіни²⁹. По-друге, гребінь сполучає людську і лев'ячу голови і, по-третє, внизу немає риби. Майже всю площину шолома займає великий завиток, подібний до слимака (стилізований *rīg?*), від чого вниз відходить другий менший. На дрібних екземплярах майже зникає гребінь, а великий завиток явно нагадує *rīg*.

В античному мистецтві з баранячими рогами зображувалися божества діонісійського кола, насамперед, Зевс-Аммон³⁰. Зображеннями баранячих голів часто прикрашалися і шоломи Афіни, у тому числі на пам'ятках V ст. до н. е.³¹ З другого боку, ця деталь відповідає також культовій символізації Іранського світу, де баран пов'язаний з божеством війни і перемоги Веретрагною (який пізніше ототожнювався з Гераклом), а також з царським фарном³². Зображення у цілому значно схематичніше, ніж на німфейських бляшках і стилістично є вже далеким від античних традицій. В рисах обличчя виділяються губи, різко окреслені і розміщені надто високо, та велика валикоподібна брова, що май-

²³ П. О. Карышковский. Ольвия и Афинский союз.—ЧАСП., 3, 1959, стор. 93, 94; його ж. Ольвийские ассы с изображением совы.—С. № 2. 1962, стор. 214—215.

²⁴ Т. В. Блаватская. Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до н. е., 1959, стор. 77—78; Д. Б. Шелов. Феодосия, Гераклея и Спартокиды, стор. 168.

²⁵ К. Ф. Смирнов. Савроматы. М., 1964, стор. 246. Б. А. Литвинский. Кангюйско-сарматский фарн. Душанбе, 1968, стор. 93. Е. Е. Кузьмина. О синкретизме образов скіфского искусства в связи с особенностями религиозных представлений иранцев.—Тезисы докладов III всесоюзной конференции по вопросам скіфо-сарматской археологии. М., 1972, стор. 51—52.

²⁶ Яшт 14, 19.

²⁷ А меч, як відомо, був втіленням скіфського божества війни.—Геродот, IV, 62.

²⁸ Наявні 55 екземплярів. М. И. Артамонов. Вказ. праця, рис. 42, стор. 26; ОАК, 1876, т. III, 4—6.

²⁹ K. Regling. Вказ. праця, табл. IV, 92 (афінські монети V ст. до н. е.).

³⁰ K. Regling. Вказ. праця, табл. II, 49; V, 118; XII, 266; XXXV, 758.

³¹ Clarc, comte de Musée de sculpture antique et moderne ou description historique et graphique de Louvre... . Paris, 1814, pl. 462A, 888A, 462B, 888A; F. Winter. Die Typen der figürlichen Terrakotten, Bd. III, 2. Berlin, 1903, стор. 176, 2.

³² Б. А. Литвинский. Кангюйско-сарматский фарн, стор. 90—91.

же зливається з краєм шолома (рис. 1, 2). Ці бляшки, безперечно, можна вважати виробом місцевого майстра, який копіював античний зразок³³, або інші бляшки, типу німфейських. Голова лева тут вже сприймається як прикраса шолома. Відомо, що лев'ячий скальп найчастіше був атрибутом Геракла³⁴, але інколи в подібному уборі з'являються інші персонажі: Аїд, Афіна, Омфала, а також Артеміда³⁵. Але у всіх згаданих випадках звірячий скальп обернений пашею до голови людини і ніби охоплює її, а лев'яча голова на описаних вище бляшках повернута в протилежний бік. Поява такого головного убору у Афіни є дуже цікавою. До речі, в античній міфології образи Афіни і Геракла дуже тісно пов'язані. Згідно з давньою етруською версією, Афіна (Мінерва) була дружиною останнього і матір'ю його сина Телесфа³⁶. На культових знахідках, починаючи з епохи архаїки, вона зображенна поруч з Гераклом значно частіше, ніж з іншими героями³⁷. Давність обох культів, а також культурні контакти між Північним Причорномор'ям і європейським світом ще в першій половині II тисячоліття до н. е.³⁸ не виключають припущення, що ці образи і в Північному Причорномор'ї були відомі в тісному зв'язку і могли мати деякі місцеві паралелі. Адже одним з найдавніших богів був тут Геракл — Таргітай. Не менш давній міфологічний персонаж — так звана зміснога богиня, дружина Геракла й матір Скіфа. З нею деякою мірою могла ототожнюватись Афіна³⁹.

Цілком природно, що саме тут, на Боспорі, в районі найбільш тісного контакту скіфської, сіндо-меотської та еллінської культур виник образ, який ввійшов потім у сферу скіфських магічних уявлень.

Бляшки, близькі за типом до знахідок з Семибратьніх курганів, широко розповсюджуються в IV ст. до н. е. Вони відзначаються ретельністю виконання, що свідчить про їх масове виробництво. До таких екземплярів належать, наприклад, бляшки з Чортомлика (рис. 1, 3). Зображені тут шолом дуже стилізований, нагадує щось середнє між аттічним і фракійським. Козирок закінчується по боках завитками з невеличкими султанами, до них прикріплені стилізовані нащічки, зверху — гребінь. З-під шолома на шию спадає пряме волосся, яке разом з султаном ніби утворює гриву на лев'ячій голові. Зображення Афіни завжди поверну-

³³ Явно скопійовані з афінських монет фігури сов з цього ж поховання. Див. М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 27, рис. 42.

³⁴ За літературною традицією, Геракл в штурі лева згадується вже в VII ст. до н. е. (W. H. Roscher. Вказ. праця, I, 2, стб. 2138). В VI ст. до н. е. Геракл у лев'ячому скальпі з'являється на фракійських і в V ст.—на південносілійських монетах (K. Regling. Вказ. праця, табл. IX, 229; XXV, 538, 539).

³⁵ W. H. Roscher. Вказ. праця, т. 2, стб. 1807 (малюнок етруського склепу в Орвієто). За Рошером, атрибутом Аїда тут є вовчі скальпи. Статуя Афіни в Вілла Альбані — копія з оригіналу V ст. до н. е. Цей скальп Рошер вважав лев'ячим (W. H. Roscher. Вказ. праця, I, 2, стб. 695), а в словнику Ch. Daremberg et Saglio його названо собачим. Аналогічним є також зображення Омфали і Артеміди. Див. F. Weiseleger, K. O. Müller. Denkmäler der alten Kunst nach der Auswahl und Anordnung. Göttingen, 1860—1861. F. Winter. Вказ. праця, III, 2, стор. 162, I—5 (італійські знахідки).

³⁶ И. Г. Шенгелия. Этруссская версия теогамии Минервы и Геракла.—IV конференция по классической филологии. Тезисы докладов. Тбилиси, 1969, стор. 92—94. Не зазначивши, очевидно, є той факт, що майже всі відомі нам зображення жіночих божеств з лев'ячими скальпами на голові пов'язані з територією Італії.

³⁷ Павсаній. Описання Еллади, III, 18, 11; V, 8; VI, 19, 12; IX, 11.

³⁸ В. Н. Абасов. Скифо-європейские изголосцы. М., 1965, стор. 86, 92, 119—120, 142. Відомі скіфо-італійські ізголоси, в тому числі міфологічні.

³⁹ Н. Г. Шенгелия. Вказ. праця, стор. 18. На можливість існування жіночої культової або міфологічної паралелі Таргітая вказує етимологічний зв'язок імен Таргітас—Тіргата (в обох іменах можна виділити частину «тао» — могутній богатир); М. Ф. Болтенко. Herodoteana. МАСП, З. Одесса, 1960, стор. 40—41. Не виключено, що образ міфічної ліви-богатирі Тіргата лише з часом був поєднаний з конкретними історичними подіями. Слід також зазначити, що для власне іранського середовища відомі парні божества, що об'єднують жіноче і чоловіче начало (андрогіни), причому, виступаючи окремо, богиня і бог могли називатися одним іменем. Див. Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен. М., 1970, стор. 304.

те головою праворуч. На менш ретельно виготовлених екземплярах зникає гребінь, нащічки, а також волосся, інколи вони виконані подібним, а, можливо, тим самим штампом. Немає сумніву в їх місцевому, скоріше за все боспорському виробництві.

Ці бляшки знайдені в похованнях Чортомлика, Верхнього Рогачика, Чмирової могили, Огуза, Мелітопольського кургану, Куль-Оби в Криму, а також у кургані 29 в радгоспі ім. Блюхера Херсонської області, тобто в степових комплексах другої половини IV ст. до н. е. Іх немає на території лісостепу, в Ольвії, Херсонесі та грецьких похованнях Боспору. Звідси випливає висновок, що образ богині в шоломі з лев'ячою головою був пов'язаний якоюсь мірою саме із скіфськими уявленнями, хоч вважати цей мотив повністю скіфським самобутнім, принаймні в іконографії, не можна. Цілком ймовірно, що він походить від згаданих вище зображень кінця V ст. до н. е., як за іконографією, так і за змістом. Типологічно, близький до цих зображень образ богині, яка сидить на двох левах, відомий на однотипових золотих підвісках IV ст. до н. е. Профільні зображення голови молодого Геракла в левоголовому шоломі зустрічається на монетах Атея (В. А. Анохин. Монеты скіфського царя Атея.— НС, 2. К., 1965), а також на золотих бляшках з кургану № 2 в урочищі Носаки (III ст. до н. е., розкопки В. І. Бідзілі, 1970 р.). Рідкісними є зображення бородатої голови Геракла в фас у такому самому шоломі (фіала з Чмирової могили, оправа точильного бруска з Карагодеуашха). Іноді голова богині в левоголовому шоломі сприймається як голова молодого Геракла. Але довге волосся, яке видініється з під шолома, для античних зображень Геракла не характерно⁴⁰. З IV ст. до н. е. в скіфських похованнях відомі також зображення Афіни в її класичній іконографії. Зокрема інтерес становить комплекс кургану Куль-Оба, де знайдені три їх типи. Крім згаданих бляшок (у кількох варіантах), тут вперше з'являються зразки, які ведуть походження від статуї Афіни-Діві Фідія другої половини V ст. до н. е. Це широко відомі велики золоті медальйони з підвісками у вигляді розеток і амфорок на ланцюжках⁴¹. Голову богині, повернуту на три чверті, прикрашає розкішний шолом з трьома гребенями, що мають вигляд сфінкса (по центру) і пегасів по краях. Козирок прикрашений голівками коней і грифонів, а нащічки також крилатими грифонами. Поряд з головою Афіни — її атрибути (змія, сова, ратище, спис), які майже цілком заповнюють фон. Ця копія вважається однією з найточніших реїродукцій статуї Фідія, якщо не враховувати грифонів на гребені, замінених пегасами (рис. 2, 2). Найбільш природно припустити аттічне походження цих медальйонів⁴².

На тонкій кістяній пластинці (прикраса саркофага або шкатулки) зображена Афіна в сцені суду Паріса⁴³. Богиня стоїть у спокійній позі, притримуючи однією рукою спис, у другій руці — корінфський шолом з високим сультаном. На іншій пластинці такого самого типу відтворено сцену викрадення Левкіппід Діоскурами. Новим порівняно з більш ранніми німфейськими і семибратьями комплексами є мотиви, пов'язані з копем і морем: вершник-скіф зі списом в руці, пегас, гірпокампи, протоми вершників на кінцях гривні. Діоскури з колісницею. Деякі з них зумовлені, можливо, аристократичним культом Посейдона — Фагімаса-

⁴⁰ А. П. Манцевич. Мастюгинские курганы.— АСГЭ, вып. 10. Л., 1973, стор. 38, рис. 11, 2; О. Лесков. Скарби курганів Херсонщини. К., 1974, рис. 27; Б. М. Мозоловський. Товста Могила — видатна пам'ятка Скіфії.— Археологія, вип. 5. К., 1972, стор. 81, рис. 10.

⁴¹ ДБК, Атлас, т. XIX, 1; М. И. Артамонов. Сокровища..., табл. 214, 215.

⁴² Є подібні, але скромніші, без підвісок, медальйони III ст. до н. е., знайдені в Албанії. На них зображена голова Афіни в простому шоломі з трьома гребенями, без прикрас і додаткових атрибутів, яка нагадує Афіну Палладу на кізікінах другої половини IV ст. до н. е. Дав. Shigiperia Artheologjike Tigrane, 1971, рис. 47.

⁴³ М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 261.

да. Згідно з Геродотом, серед скіфських племен лише скіфи царські приносili жертви Посейдону. Служним є давно відоме припущення⁴⁴, що Посейдон шанувався скіфами як кінне божество або кінь. Мабуть, і Афіна уявляється тут покровителькою коней⁴⁵.

Найближчою аналогією куль-обським медальйонам є кругла теракотова позолочена бляшка монетного типу з німфейського некрополя

Рис. 2. Зображення Афіни-Парфенос:
1 — Ольвія; 2 — Куль-Оба.

(рис. 3, 1), яка датується IV ст. до н. е.⁴⁶. Незначні розміри зображення не дають можливості передати деталі, але привертає увагу той самий поворот голови, форма шолома, кучерів, наїмста. На шоломі — дві змійки, всі три гребені закінчуються голівками коней або пегасів, над одним з нащічників — сова. З обох боків голови фігурики крилатих геніїв або Нік. Вони надівають богині сережки. Абсолютно аналогічна бляшка але покрита світлою обмазкою, знайдена в одному з поховань Пантікапея IV ст. до н. е.⁴⁷ Подібні (але без крилатих фігурок) теракотові бляшки у

⁴⁴ С. А. Жебелев. Геродот и скіфские божества.— ИТОИАЭ, т. I(58). Симферополь, 1927, стор. 89.

⁴⁵ Покровительство коням, яке простежується з давніх часів — ще один з аспектів культу Афіни, що міг мати значення в умовах Північного Причорномор'я. Вона вважалася винайдінницею колісниці й вуздечки і, зокрема, троянського коня. Такі факти її шанування мали місце, наприклад, в Аркадії, у Коринфі, де був храм Афіни Візниці тощо (Павсаній, I, 4, 5; I, 30, 4; I, 31, 6; VIII, 47, 1).

⁴⁶ Л. Ф. Силантьєва. Вказ. праця, рис. 13, 1.

⁴⁷ Зберігається в Ермітажі (П. 1905,57). Такий самий екземпляр опубліковано Маршаллом (місце знахідки не вказано). На звороті бляшки — отвір для підкріплення. *See* F. N. Marshall. Catalogue of the Jewellery in the British Museum, стор. 245, № 2147.

вигляді монет трапились в кургані № 5 поблизу ст. Воронезької в Прикубанні⁴⁸. Вони різного діаметру (2,5 і 4 см), на одній є залишки обмазки і розпису, на другій — сліди по золоті. Голова Афіни в шоломі з трьома гребенями і піднятими нащінниками зображені строго фронтально, фон заповнений завитками і крапками. По краю — рубчастий кант,

Рис. 3. Зображення Афіни з боспорських і скіфських поховань:
1 — Німфей; 2 — Велика Балзаніца (1865 р.); 3 — курган поблизу с. Башмачка; 4 — курган поблизу м. Орджонікідзе.

як на монетах⁴⁹. Саме ці зображення повторюють в стилізованому вигляді золоті монетоподібні бляшки із скіфських курганів (першого Мордвинівського, Олександropольського, Геремесова), а також підвіски з кургану поблизу м. Орджонікідзе⁵⁰. З двох останніх походять найбільш стилізовані і недбалі зображення (рис. 3, 4). Від колишньої схеми залишилися лише пасма волосся по боках шиї, намисто, великі нащінники, які нагадують більше звірячі вуха, а середній гребінь перетворився на овальну пляму. На бляшках з Деева кургану і № 11 групи Гаймалової Могили також відчувається вплив цієї схеми: кругле, наче у горгони, жіноче обличчя і короткі, загнуті вверх язички навколо голови⁵¹.

До цієї самої групи зображень валежить і образ Афіни на великій круглій блясі від кінської вуздечки з Олександropольського кургану,

⁴⁸ ОАК, 1903, стор. 71, рис. 129 і 130.

⁴⁹ Аналогії див. Е. Н. Marshall. Вказ. праця, № 2148—2149 (вони майже цілком збігаються з мешаними бляшками з ст. Воронезької). Теракотові імітації монет були розповсюджені у всьому античному світі з IV ст. до н. е. і виготовлялися, очевидно, в різних центрах. Одна з їх функцій — прикрашати зеніт посудин (див. В. І. Пр угло. Монеты в античной керамике.— МАСП, 4, 1962, стор. 73—86). Кістяна кругла пластинка з аналогічним зображенням Афіни знайдена також у могильнику Комунга на Північному Кавказі (МАК VIII, 1900, стор. 322, рис. 266).

⁵⁰ Гермес. 1916, № 11-12, стор. 271, рис. 5; ЗРАО, VII, 1895, табл. II, 4; ДГС I. Свб., 1866, стор. 29; Археологія УРСР, т. II, К., 1971, стор. 147, рис. 39, 9.

⁵¹ ОАК, 1897, стор. 32, рис. 98; НА ІА АН УРСР, 1968/16, табл. 5.

яка датується, найімовірніше, III ст. до н. е.⁵² (рис. 4, 3). Становить інтерес наявність золотих виробів цього типу в комплексі жіночого поховання з Великої Близниці (склеп № 4), який пов'язується з елевсінськими містеріями.⁵³ На невеличких круглих бляшках голова Афіни злегка повернута вбік, на шиї богині — намисто, а дуже стилізований

Рис. 4. Зображення Афіни:
1 — Ольвія; 2, 3 — Олександropольський курган; 4 — Пантікапей.

шолом має три гребені та підняті нащіники. Поряд з однотипними зображеннями Гелюса і протомами пегаса вони прикрашали головний убір.⁵⁴

У чоловічому похованні з Великої Близниці (1865 р.), знайдено вісім круглих бляшок⁵⁵ (рис. 3, 2), де майстерно відтворено характерне обличчя богині з великими виразними рисами. На плечі її спадає хвилясте волосся. Над шоломом з піднятими нащіниками — один великий поперечний гребінь або променістий вінець. Аналогію може бути ольвійська теракота IV ст. до н. е. — голова Афіни в шоломі з високим віялоподібним султаном⁵⁶. За такою самою схемою виконано зображення на бляшці з кургану поблизу с. Башмачка (рис. 3, 3). Воно настільки схематизоване, що шолом і поперечний гребінь, кінці якого звисають, перетворилися на два ряди опуклих рисок. Але по боках залишилися невеличкі нащіники⁵⁷.

Своєрідна знахідка (прикраса шолома?) трапилася в чоловічому похованні Малої Близниці з яскраво виявленими місцевими рисами похо-

⁵² ДГС, I табл. XIV, 2. Можна погодитися з припущенням про боспорське виробництво прикрас лузечки (Н. А. Онейко. Вказ. праця, стор. 102).

⁵³ А. А. Передольська я. Художественно-историческое значение терракот из кургана Большая Близница.— КСИА АН УССР, вип. 7. К., 1957, стор. 72.

⁵⁴ М. И. Артамонов. Вказ. праця, стор. 78, рис. 150.

⁵⁵ ОАК, 1866, т. II, 29, стор. 70.
⁵⁶ В. М. Скуднова, Л. М. Славин, И. Б. Клейман. Описание терракот из Ольвии—САИ Г I—II. М., 1970, I, табл. 34, 1. Місце виробництва цієї теракоти неясне.

⁵⁷ ОАК, 1897, стор. 41, рис. 119.

вального обряду (III ст. до н. е.)⁵⁸. Це золота прямокутна пластинка, прибита цвяшками до залізної основи (рис. 5, 1). На ній — голова Афіни в шоломі з двома невеликими піднятими нащічниками, трьома гребнями і змійками під ними. З-під шолома вибиваються короткі кучері, що нагадують волосся горгони, нижче вони переходят в дві коси. На шні — намисто. Очі інкрустовані білою та чорною смаллю, що підкреслює їх і надає обличчю застиглого, нерухомого виразу. Відомі також

Рис. 5. Зображення Афіни:

1 — Мала Близниця; 2 — Херсонес; 3 — Ольвія. Теракотові статуетки.

інші знахідки, прикрашені головою Афіни-апотропеєм. Це фракійський шолом III ст. до н. е.⁵⁹, бронзова ситула IV ст. до н. е. у с. Піща́не⁶⁰, керамічні антефікси IV—II ст. до н. е. з Ольвії⁶¹ (рис. 5, 3).

Окрему групу становлять зображення Афіни на весь зріст, які ведуть походження головним чином від згаданої скульптури Фідія. Єдина ольвійська статуетка Афіни-Парфенос датується кінцем IV ст. до н. е. Ця невелика (висотою 0,29 м) декоративна фігурка з каменю є імпортом. Не всі атрибути її збереглися (спіс, щит, змія), немає голови, наявні деякі неточності в деталях. Але, незважаючи на це, скульптура є досить точною реплікою Афіни-Парфенос⁶² (рис. 2, 1).

Копії статуй Афіни були відомі в Північному Причорномор'ї, головним чином, у теракоті, імпортній та місцевого виробництва. Невелика (висота — 7 см) однобічна теракота знайдена на акрополі Патрея в шарі V ст. до н. е. і датована І. Є. Ніконовим серединою V ст. до н. е.⁶³ Вона немає жодних атрибутів Афіни, але завдяки характерному одягу в

⁵⁸ ОАК, 1882—1883, стор. 76—77.

⁵⁹ ДБК, т. ХХХІІІ, 1—3.

⁶⁰ О. Д. Ганіна. Античні бронзи з Піщаного. К., 1970, рис. 22.

⁶¹ ОАК, 1909—1910, стор. 73, рис. 85; Керамическое производство и античные керамические строительные материалы.—САИ, ГІ—20. М., 1966, табл. 30, 1, 3. Фрагмент антефікса такого самого типу є в Херсонському музеї (№ 1 28055).

⁶² Б. В. Фармаковский. Памятники античной культуры, найденные в России.—ИАК, 14, СПб., 1905, стор. 91, табл. 1; його ж. Еще об ольвийской статуетке Афины.—ИАК, 17, 1905, стор. 109—114.

⁶³ И. Е. Никонов. К находкам двух терракотовых статуэток в Патре.—ЗОАО, II /35/. Одесса, 1967, стор. 278, рис. 1.

ніж можна відізнати саме цю богиню (рис. 6, 1). Голова і база статуетки не збереглися. Руки опущені, права ледве зігнута і притримує одяг, ліва щільно притиснута до тіла, кисть її упирається в якийсь предмет, можливо, щит⁶⁴. Прототип походить, очевидно, з V ст. до н. е., коли була створена велика кількість монументальних статуй Афіни. Однак найбільш ймовірною датою є IV—III ст. до н. е. Великий інтерес становить висновок автора про місцеве виробництво цієї теракоти.

Інша дуже своєрідна фігурка стоячої Афіни виготовлена в Ольвії і датується III ст. до н. е.⁶⁵ (рис. 4, 1). Богиня зображенна у високо підверзованому хітоні, на грудях — егіда з горгонейоном у вигляді кружка, за спиною — плащ, скріплений на плечах круглими застібками. Голова великана, на довгій ший. Шолом відбитий. В правій руці, зігнутій у лікт, простягнутий вперед (також відбитий), богиня щось тримала, можливо, сову. В опущеній лівій був, очевидно, спис. У цьому самому комплекці знайдено згаданий вище антефікс з головою Афіни та статуеткою ~~з головою~~ Кібелі.

Крім цих статуеток, відомо кілька більш-менш однотипних голівок, що належали також фігуркам Афіни (три — з Ольвії, по одній — з Пантікапея та Фанагорії). IV ст. до н. е. датується голівка з Ольвії з фракійському шоломі (гребінь відбитий). Хвилясте волосся підгорнуте ~~за~~ потилицю, у вухах — круглі сережки. Енергійні риси обличчя, повні ~~губ~~ є характерними для Афіни. Висота голівки — 12,5 см, отже, вона ~~заликала~~ до великої статуетки. Друга, мініатюрна теж з Ольвії (IV—III ст. до н. е.)⁶⁶. В іншій манері виконано голівку з Пантікапея (II—I ст. до н. е.), подану в корінфському шоломі, який взагалі є традиційним ~~для~~ зображеній богині в елліністичному мистецтві⁶⁷ (рис. 4, 4).

Образ Афіни, яка стоїть, втілено і в торевтиці. На срібних бляшках ~~з~~ кінської вуздечки, знайдених в Олександропольському кургані, її ~~база~~ близька до постаті Парфеною: у лівій опущеній руці — спис, притулений до плеча, внизу біля ратища — сова, правою рукою богиня притримує поставлений на землю щит⁶⁸. Через те, що речі погано збереглися, не всі деталі можна розігнати (егіду, тип шолома). В цілому зображення надто схематичне, що особливо помітно в передачі складок хіtona (рис. 4, 2).

Окремо стоїть невелика група теракот IV—III ст. до н. е. (один фрагмент походить з Ольвії і два з Тірітакі). Тірітакські статуетки (рис. 6, 2) зображують богиню на троні. За келихом у руці, короною у вигляді башти, а також повним округлим обличчям вона нагадує Кібелу, але на грудях у неї — великий горгонейон⁶⁹. Немає, правда, таких атрибутів Кібелі, як тимпан (можливо, він був у відбитій правій руці) і лев на колінах або біля трона. Теракота подібна до архаїчних зображень Афіни з келихом, відомих в багатьох іонічних центрах⁷⁰. Однак у даному випадку це скоріше синкретичний образ верховного жіночого божества, дуже характерного для Боспора, образ, який увібрал у себе деякі риси Кібелі і Афіни. Дата теракоти — III—II ст. до н. е. Фрагмент ана-

⁶⁴ Пор. F. Winter. Вказ. праця, стор. 178, рис. 1—2.

⁶⁵ ОАК, 1909—1910, стор. 68, рис. 76; В. М. Скудрова, Л. М. Славин, И. Б. Клейман. Вказ. праця, стор. 54, табл. 34, 2.

⁶⁶ ОАК, 1909—1910, стор. 83, рис. 100; В. М. Скудрова, Л. М. Славин, И. Б. Клейман. Вказ. праця, стор. 41, табл. 13, 6; стор. 54, табл. 35, 2. Теракота є інвентарем.

⁶⁷ М. М. Кобилина. Терракотовые статуетки Пантакапея в Фанагории. М., 1961, стор. 82, табл. XI, 2.

⁶⁸ ДГС, II, табл. XIV, 5 (п'ять екземплярів).

⁶⁹ В. И. Пругло. Терракоты из Тиритаки. — САИ, Г1—11, II, стор. 91, табл. 36, 6. Досить близький фрагмент (до пояса) знайдено в Порфмії у 1974 р. На голові трьохзубий убір, на грудях великий горгонейон.

⁷⁰ С. Н. Дагетберг et E. Saglio. Вказ. праця, III, 2, стор. 1923, рис. 5034, 3054.

логічного торсу сидячої богині (II ст. до н. е.) з горгонейоном, але більш дрібним і схематизованим, походить з Ольвії).⁷¹

У III ст. до н. е. — I ст. н. е. зображення Афіни трапляються головним чином на монетах, медальйонах, різьблених каменях, перснях, підвісках, прикрасах кінського спорядження. Це був час значної еллінізації,

Рис. 6. Теракотові статуетки:
1 — Патрея; 2 — Тірітака.

Північного Причорномор'я, як і всієї античної периферії, коли образи античних божеств стають популярними у мистецтві. Серед знахідок, що походять головним чином з грецьких міст, у тому числі й боспорських, становлять інтерес вироби місцевої торевтики. Так, можливо, боспорськими є два медальйони і 19 бляшок з некрополя Танаїса, на яких рельєфне поясне зображення Афіни дуже близьке до штампа, знайдено-го в Тірітаці.⁷² Типологічно подібним є й медальйон, який, певно, був встановлений в дно культової чаші, та перстень кінця II ст. до н. е. з Ольвії.⁷³ Виробництво таких медальйонів існувало і в Херсонесі, де в майстерні коропласта II ст. до н. е. виявлена форма для відбитків бюста Афіни (рис. 5, 2).⁷⁴ Паралелями до херсонських медальйонів є три великих

⁷¹ Е. И. Леви. Описание терракот теменоса.— САИ, ГІ—ІІІ. 1. стор. 46, табл. 20. 2. Фрагмент знайдений в цистерні серед культових теракот, де переважали статуетки Кібелі.

⁷² Т. Н. Кліпович. Танайс. М.—Л., 1949, стор. 62—63, рис. 21. Розкопки М. І. Веселовського 1908 року, урна № 3.

⁷³ Ф. М. Штигельман. Вказ. праця, стор. 223—227, рис. 1, 2. У всіх випадках подано погрудне зображення богині (на три четверті), шолом подібний до тих, що є на боспорських монетах цього часу.

⁷⁴ В. К. Мальмберг. Описание классических древностей, найденных в Херсонесе в 1888 и 1889 гг.— МАР, 1892, № 7, стор. 11, табл. 1, 4.

золотих персні з каменями, які походять з розкопок Ашіка і Кареїші в Керчі⁷⁵.

До виробів боспорської майстерні належить група золотих перснів I ст. до н. е. — I ст. н. е. з різьбленими гранатами⁷⁶. На них дуже схематично зображена Афіна-Парфенос і богиня, яка йде (рис. 3, 5).

Значний інтерес становлять зображення Афіни в сценах гігантомахії на фаларах Федуловського та Сіверського комплексів. На федуловсь-

Рис. 7. Зображення Афіни на фаларах з сарматських курганів.
1 — Сіверський курган; 2 — Федуловський скарб.

кому фаларі, який датується кінцем III ст. до н. е. і є, очевидно, боспорським виробом, представлена варіація на тему композиції Пергамського вітваря — боротьба Афіни з молодим гігантом Алкіонеєм. Богиня однією рукою тримає його за волосся, а другою пронизує кинжалом (рис. 7, 2). Над її головою, як і на боспорських мощетах, перун Зевса. Тіло і одну ногу гіганта обвиває змія, яка жалить його в груди⁷⁷.

Сюжети гігантомахії в мистецтві пов'язані, зокрема, з поширенням по всьому елліністичному світу культу Діоніса-Вакха, який злився з місцевими, аналогічними йому божествами. Цей зв'язок яскраво простежується в зображеннях на фаларі кінця II—І ст. до н. е. з Сіверського кургану (імпорт з Середньої Азії)⁷⁸. Афіна в одній руці тримає щит, а другою скопила за волосся гіганта, що тікає. Внизу — голова убитого гіганта, поруч — Діоніс на пантері, з тирсом у руці (рис. 7, 1). Фон ото-

⁷⁵ М. И. Максимова. Резные камни, стор. 440, III ст. до н. е., імпорт табл. 1, 5; ДБК, табл. XIX, 3, IV—III ст. до н. е.

⁷⁶ М. И. Максимова. Боспорская камнерезная мастерская.—СА, 1957, № 4, стор. 75—82, рис. 2, 3, 5.

⁷⁷ А. А. Спицын. Фалары Южной России.—ИАК, 29, 1909, стор. 30, рис. 43; И. П. Засецкая. Назначение вещей федуловского клада.—АСГЭ, вып. 7, 1965, стор. 28—36.

⁷⁸ А. А. Спицын. Вказ. праця, стор. 39, рис. 43; К. Ф. Смирнов. Северский курган. М., 1953, табл. VIII.

чує лоза з виноградними гронаами, а під головою гігантіа і на тілі пантери — листя плюща. На думку К. Ф. Смирнова, тут зображені середньоазіатський Діоніс, близький негрецьким хтонічним божествам — Мітре, Сабазію і Аттісу та жіноче хтонічне божество, аналогічне малоазіатській Кібелі⁷⁹.

В обох композиціях втілені подібні ідеї. Афіна постає не лише як воївниця, а символізує торжество добра над злими силами. На зображені сіверського фалара ще яскравіше виявляється її звязок з діонісійськими та сонячними божествами. Обидві фалари походять з сарматської території, але сюжети їх характеризуються рисами, спільними для всього Причорномор'я. Очевидно, в такому дусі сприймався тут і образ Афіни. Ця лінія простежується на Боспорі через кілька століть. В одному із склепів Німфея на стінах знайдені рельєфи II ст. н. е. — бюсти Пана, Сілена і Афіни⁸⁰, а також врізне зображення голови Діоніса⁸¹. Головну увагу художник приділив образу Афіни. Її голова непропорціонально велика порівняно з тілом (рис. 8), так само, як і у Медузи, що у вигляді медальйона висить на ший богині. В руці Афіни — кинджал, приставлений до голови Медузи. Незважаючи на умовисть схеми, збережені такі деталі, як шолом, щит біля лівої руки тощо. Апотрошічний зміст усіх трьох зображень безсумнівний. Водночас трактування Афіни тут має хтонічний характер. На це вказує її присутність у склепі, сусідство двох явно хтонічних божеств⁸², розташування рельєфа в арковій едикулі. Як відомо, зображення в невеликому храмі є типовим для жіночого малоазіатського божества, особливо для Кібелі. Ця знахідка свідчить про те, що в Німфей це в перші століття нашої ери існував культ богині, яка зберегла деякі риси Афіни в цей період варваризації боспорської культури. Німфейський рельєф є найпізнішим з її зображень, відомих на той час у Північному Причорномор'ї.

Отже, на території Північного Причорномор'я образ Афіни був порівняно добре відомий, як у грецьких містах, так і в середовищі місцевого населення. Серед її втілень переважають так звані ідеалізовані обrazy — головним чином Афіна Парфенос та інші сюжети, близькі до міфологічних. Немає архаїчних чи архаїзованих, найбільш пов'язаних з культом зображень типу палладіума або воївничої Афіни Промахос (за винятком розписної кераміки), а також Афіна Ергана, станованої в Греції та Римі як богиня мирних ремесел. Всі північнопричорноморські вироби, присвячені Афіні, ґрунтуються на традиціях античного мистецтва і є копіями або варіаціями на тему античних зразків.

Слід зазначити повну відсутність монументальних скульптури та лапідарних написів у грецьких містах. До культових зображень можна віднести дрібну скульптуру з Ольвії та Херсонеса, а також теракоти, рельєф з німфейського склепу.

Близька картина спостерігається в Мілеті, який мав великий вплив на культурне життя Північного Причорномор'я. Мілетський культ Афіни належав до найдавніших, хоч і відігравав другорядну роль. Внаслідок його демократичного характеру він був відомий в демократичних полісах — Ольвії та Херсонесі, але не знайшов належного визнання у монархічній за укладом Боспорській державі. Слід враховувати також ворожість Боспору щодо політики Афін у Північному Причорномор'ї.

Більшість зображень Афіни має магічний характер і походить з негрецьких, переважно скіфських і меншою мірою сіндомеотських та сарматських поховань.

⁷⁹ К. Ф. Смирнов. Вказ. праця, стор. 35.

⁸⁰ М. И. Ростовцев. Античная декоративная живопись на Юге России. Спб., 1914, стор. 394—397, табл. ХСУІ, рис. 71.

⁸¹ Нові дослідження експедиції ЛОІА 1973 р.

⁸² Відоме зображення Афіни поруч з Гермесом і Діонісом в склепі римського часу на території Фракії (М. И. Ростовцев. Вказ. праця, стор. 396—397).

Розглянутий вище матеріал дає підставу припустити, що місцевим релігійним уявленням відповідали такі давні риси образу Афіни, як воївничість, покровительство коням, тісний зв'язок у міфології з Гераклом і, можливо, хтонічність. Ймовірно, як зазначав Б. М. Граков, у скіфів цей образ зберігав своє символічне значення, причому вони могли зачізити давню традицію, наприклад, під час перебування в Малій Азії і на Кавказі, тобто в місцях зародження вказаного культу (за Д. Томсоном). Скоріше за все, це воївниче божество здобуло популярність серед скіфської родоплемінної аристократії в період поглиблена соціальної диференціації в скіфському суспільстві.

Слід також торкнутися питання про зв'язок Афіни з місцевими божествами війни. Відомості, наведені Геродотом про Арея, свідчать, що він був чоловічим божеством та чи існувало у скіфів і аналогічне жіноче? Від епохи, про яку йдеться, збереглися легенди про північнопричорноморських воївниць — Тіргато, Амагу, амазонок.

Б. М. Граков висловлює ще одне припущення: образ воївничого жіночого божества могли принести іноземки-сарматки, які трапилися в гареми скіфів⁸³. Але, по-перше, на сарматській території до III ст. до н. е. зображення Афіни невідомі, а по-друге, розкопки останнього часу виявили, що у скіфів жіночі поховання зі зброяєю є більш численними, ніж вважалося раніше⁸⁴. У цьому зв'язку слід згадати знайдений поблизу Ольвії рельєф з присвятним написом другої половини IV ст. до н. е. На рельєфі з одного боку зображеній грецький воїн, з другого — амазонка⁸⁵. На думку Б. В. Фармаковського, в напису йдеться про культ Афіни Лейодоти, яка мала святилище десь за межами міста. В. В. Латишев вважав, що цей епітет можна надавати як Афіні, так і Артеміді⁸⁶. Оскільки місце шанування цього божества було віддалене від Ольвії, природно припустити, що в основі його лежав якийсь місцевий культ, можливо, Матері Богів. Але для вирішення цього питання дуже мало даних.

Велика популярність Афіни в античному світі та на його периферії, особливо в період еллінізму, коли відроджувались архаїчні риси грецької релігії, привела до появи синкретичних образів, або ототожнювання їх тією чи іншою мірою з Афіною⁸⁷. Це приводить до висновку, що в Північному Причорномор'ї відбувалися подібні процеси, в результаті яких певні жіночі божества під впливом античної культурі могли асоці-

Рис. 8. Кам'яний рельєф з німфейського склепу.

⁸³ Б. Н. Граков. Скифи, стор. 85. Сарматськими Б. М. Граков вважав жіночі поховання зі зброяєю в скіфських курганах.

⁸⁴ А. П. Смирнов. К вопросу о матриархате у савроматов. — ПСА, М., 1971, стор. 188—190.

⁸⁵ Б. В. Фармаковский. Памятники античной культуры, найденные в России. — ИАК, 1915, стор. 188—190.

⁸⁶ ІОСРЕ, I², стор. 255, № 270. Зокрема зображення амазонок більше пов'язані з Ареєм і Артемідою.

⁸⁷ R. Ghirshman. Iran. Parthians and Sassanians. London, 1962, стор. 103. Аллат, срібна богиня війни (І ст. н. е.) зображена у вигляді Афіни, яка стоїть на леві.

юватися з Афіною, особливо в епоху військової могутності скіфської держави. Значну роль у поширенні культу цієї богині в Північному Причорномор'ї VI—IV ст. до н. е. відіграли також Афіни.

С. С. БЕССОНОВА

Изображения Афины по материалам Северного Причерноморья

Резюме

В статье дается обзор большинства известных в настоящее время в Северном Причерноморье находок с изображением Афины. Датируются они в пределах VI в. до н. э. по II в. н. э. Значительная группа их является местной продукцией.

Изящную роль в распространении данного культа в Северном Причерноморье сыграли также Афины в период своего влияния в V—IV вв. до нашей эры.

Для Ольвии и Херсонеса есть данные об официальном характере культа Афины. На Боспоре имя этой богини полностью отсутствует в надписях, хотя именно здесь, а также на прилегающих территориях Прикубанья и Приднепровья, для которых Боспор был наиболее вероятным поставщиком предметов торевтики, сделана большая часть упомянутых находок. Возможно, распространению демократического культа Афины на Боспоре препятствовал олигархический и монархический строй последнего. Нет никаких письменных данных о почитании Афины скіфами и другими местными племенами. Но древнее прошлое этого культа и его широкое распространение в античном мире и на его периферии позволяет предполагать, что и здесь происходили скрытые процессы, в результате которых одно из женских божеств под влиянием антической культуры ассоциировалось с Афиной. Популярность этого божества могла способствовать тесная связь в мифологии с почитавшимся здесь Гераклом. Местным религиозным представлениям соответствовали, вероятно, древние черты образа Афины: воинственность и покровительство коневодству. Скорее всего, он был популярен лишь в среде военной аристократии.

Образ женского воинственного божества, иконографическая воспротивившаяся в образе греческой Афины, не выходит из круга представлений, связанных со скіфским божеством войны.

В. І. НЕПРІНА

Типологія кам'яного інвентаря культури ямково-гребінчастої кераміки на території УРСР

Наприкінці 1973 р. у Ленінграді вийшла з друку колективна праця, яка висвітлює комплекс проблем, пов'язаних з неолітичною лібою лісовою та лісостеповою зонами Європейської частини СРСР¹. Проте у цій книзі відомі в Лівобережній Україні пам'ятки з ямково-гребінчастою керамікою висвітлені недостатньо. Це зумовлено, насамперед, незначним обсягом публікаційного матеріалу, що характеризував би історичну долю первісного населення, що їх залишило. Вивченю цих пам'яток² присвячена наша попередня праця, але в ній не знайшов достатнього відображення виробничий інвентар, що за своїм обсягом та значенням для вирішення важливих історичних питань заслуговує на окремий розгляд. Тому в статті приділено увагу характеристиці знарядь, типових для пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на Україні, та визначеню близьких їм за інвентарем неолітичних культур Східної Європи.

Повна, всебічна характеристика матеріальної культури передбачає насамперед добре розроблену класифікацію і термінологію для виробничого та побутового інвентаря. Але такої класифікації для пам'яток України з ямково-гребінчастою керамікою ще немає. Дослідження обмежуються переліком основних типів знарядь. Це заважає зіставленню

¹ Этнокультурные общности лесной и лесостепной зоны Европейской части СССР.—МИА, № 172, Л., 1973.

² В. І. Непріна. Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в північно-східній Україні.—Археологія, вип. 4. К., 1971, стор. 18—19.

матеріалів за публікаціями і знецінює останні, бо вони не дають повного уявлення про пам'ятки.

Певною мірою це стосується і матеріалів неоліту ямково-гребінчастої кераміки, які опубліковані звичайно без грунтовних типологічних та кількісних даних. При підготовці узагальнюючої праці про неоліт цього типу на Україні було запропоновано загальну типологію, розроблену нами з використанням класифікаційного досвіду інших дослідників³. Адже добре розроблена типологія інвентаря дає змогу з потрібною об'єктивністю характеризувати й порівнювати комплекси, виразно бачити в них найістотніші ознаки, які об'єднують пам'ятки в одну культуру або етнокультурну область. Спостереження за змінами типологічного складу особливо необхідне у зв'язку з проблемою походження неолітичних культур.

Тут подаємо типологію крем'яного та кварцитового інвентаря, розроблену нами на матеріалах великої колекції з поселення у с. Погорілівці в урочищі Вирчище, що має всі групи, типи та види знарядь, характерні для пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на території України.* В типологічному поділі ми виходили від найбільш загальних ознак до найбільш часткових, прагнучи зберегти разом з тим всі досягнення, здобуті у цій галузі радянськими археологами — дослідниками доби неоліту. В основі типології лежить чотирьохступенева схема, яку можна розширити у межах і загальних, і часткових ознак. Так, перший ступінь класифікації — це групи, в які об'єднуються вироби за своїм функціональним призначенням, встановленим довгим досвідом археологів (наприклад: скребки, ножі, різці, різчики та ін.). Другий ступінь — тип знарядь — визначений на підставі використаної для його виготовлення заготовки (пластина, відщеп, нуклеус тощо). Третій і четвертий ступені — види та різновиди знарядь — виділяються за особливостями оформлення їх робочої частини. Приклад повного типологічного опису: група — скребок; тип — пластинчастий; вид — кінцевий; різновид — прямолезовий. Далі не будемо повторювати цих підрозділів, але вони будуть покладені в основу типологічного поділу.

Крем'яний інвентар. Для виготовлення знарядь на поселеннях неоліту ямково-гребінчастої кераміки використовувався кремінь плитчастої та жовнової структури, відомий з родовищ на Сожі, Десні та Сіверському Дінці. В Подніпров'ї крем'яні родовища відсутні, що змушувало стародавнє населення використовувати кремінь з галечників, а також із сіверсько-донецьких покладів. Останній одержували, можливо, шляхом міжплемінного обміну.

Техніку розколювання кременю характеризують, насамперед, нуклеуси для сколювання відщепів та пластин восьми типів.

1. Призматичні — нуклеуси з двома протилежними площинами, розташованими паралельно одна до одної або під кутом, із круговим або однобічним сколюванням пластин (рис. 1, 4).

2. Піраміdalні — одноплощадкові нуклеуси з круговим сколюванням пластин; кінець протилежний площині; має вигляд багатогранної піраміди (рис. 1, 6, 8—9).

³ В. И. Неприка. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. Автореферат диссерт. на соиск. ученої ст. канд. историч. наук. Л., 1973; М. П. Грязнов. К методике определения типа рубящего орудия.— КСИИМК, вып. XVI. М.—Л., 1947, стор. 170—173; М. Е. Фосс. К методике определения каменных орудий.— КСИИМК, вып. XXV. М.—Л., 1949, стор. 14—21; И. В. Гаврилова. Типы наконечников стрел эпохи неолита и бронзы Костромского Поволжья.— ИМА, № 131. М., 1965, стор. 204—213; С. А. Семенов. Первобытная техника.— МИА, № 54. М., 1957; Производство и функция каменных орудий.— МИА, № 166. М.—Л., 1970; В. А. Городцов. Техника и типологическая классификация кремневых резцов Супоневской и Тимоновской палеолитических стоянок из раскопок 1928—1929 гг.— Труды Секции археологии РАННОИ, вып. X. М., 1930, та ін.

* Дієв. фонди Інституту археології АН УРСР.

3. Клиноподібні — одноплощадкові з круговим або однобічним сколюванням пластин та з протилежним площинці кінцем у вигляді прямого, дугоподібного або асиметричного леза (рис. 1, 5, 7, 10—11).

4. Плоскі — одноплощадкові з однобічним сколюванням пластин, а на протилежному боці — поперечним (щодо негативів пластин) сколюванням відщепів (рис. 1, 2).

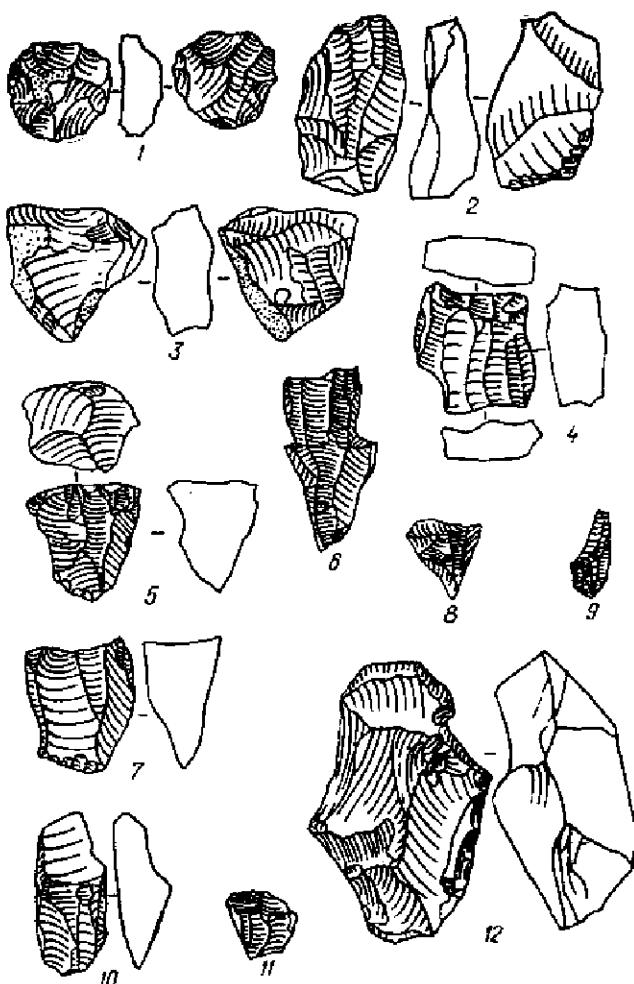

Рис. 1. Крем'яні нуклеуси (3/4 н. в.).

1—3, 6 — Погорілівка-Вірчавче; 4, 10 — Погорілівка-Богданівка;
5, 9, 11 — Новодонівка 1; 8 — Новодонівка 2; 7, 12 — Комсо-
мольське.

5. Трикутні — нуклеуси, найчастіше виготовлені з плитчастого кременю. Від плитки відколювався шматок трикутної форми, а з обох боків її сколювались відщепи, причому відбивними площинами були всі сторони трикутника. Іноді такі нуклеуси виготовлялися з кременю жовнової структури (рис. 1, 3).

6. Дископодібні — нуклеуси округлої форми для сколювання відщепів з обох боків по всій окружності (рис. 1, 1) *.

7. Овальні — аналогічні за оформленням та призначенням диско-подібним, відрізняються від останніх більшими розмірами та видовженими пропорціями (рис. 1, 12).

* Такі знаряддя В. П. Левенок називає диско-подібними клинами.

8. Аморфні, або нуклеподібні уламки не мають спеціального оформлення, відзначаються сколюванням відщепів без певної системи.

Досить спрацьовані нуклеуси застосовувались для виготовлення знарядь праці: відбійників, різців, скребел, сокир.

Як заготовки використовувалися різноманітні відщепи — тонкі мініатюрні, великі й масивні, різних обрисів пластини — добре сформова-

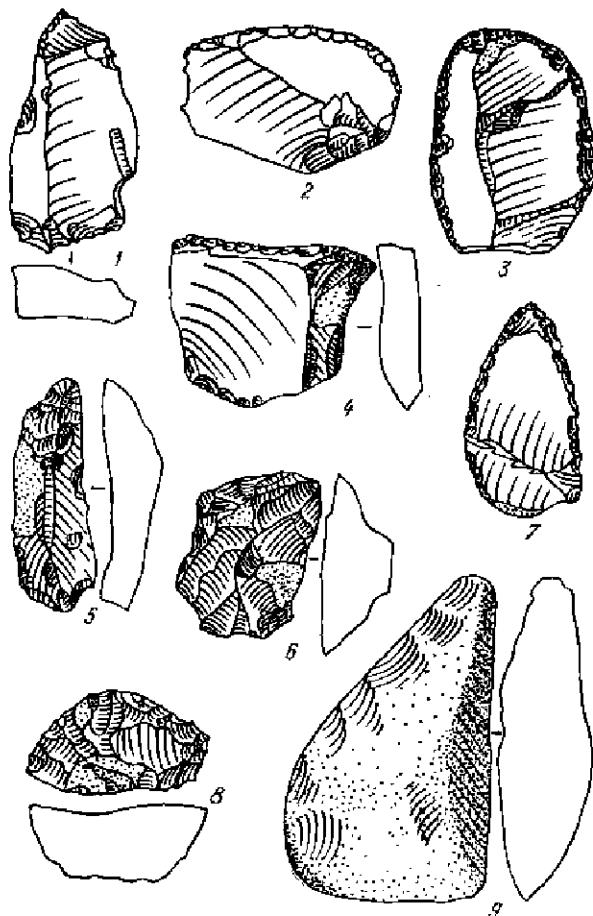

Рис. 2. Крем'яні та кам'яні знаряддя і заготовки знарядь (3/4 н. в.):

1, 2, 8 — Комсомольське; 3 — Ізюм; 4—7, 9 — Погорілівка-Видчє.

ні призматичні та з недбало огранованими спинками, іноді мініатюрні пластинки завширшки не більше 0,8 см і завдовжки до 2,0 см.

Особливу увагу звернуто на тип заготовок, не відзначений у виробничому інвентарі інших неолітичних культур України, який ми назвали *обушковими пластинами* й *обушковими відщепами*. Це пластини, відбиті таким чином, що один бік був гострий і являв собою лезо, а другий, потовщений, правив за обушок, потрібний, щоб тримати знаряддя в руці (рис. 2, 2). Лезо буває підправлене ретушшю з одного чи з обох боків. Обушкові відщепи відзначаються тим, що основа їх масивна і довга, має однакову ширину з кінцем. Така основа є обушком, а гострий кінець, звичайно підправлений ретушшю, — лезом (рис. 3, 6). Коли неможливо визначити тип заготовки, тип знаряддя вказується як двобічно оббитий або двобічно ретушований.

На поселеннях у великій кількості трапляються відходи виробництва — відщепи, луски, уламки, ребристі пластини, різцеві сколи і сколи площинок куклеусів.

Далішу обробку крем'яних заготовок, а також технічну озброєність населення неоліту ямково-гребінчастої кераміки характеризують наведені нижче групи і типи знарядь.

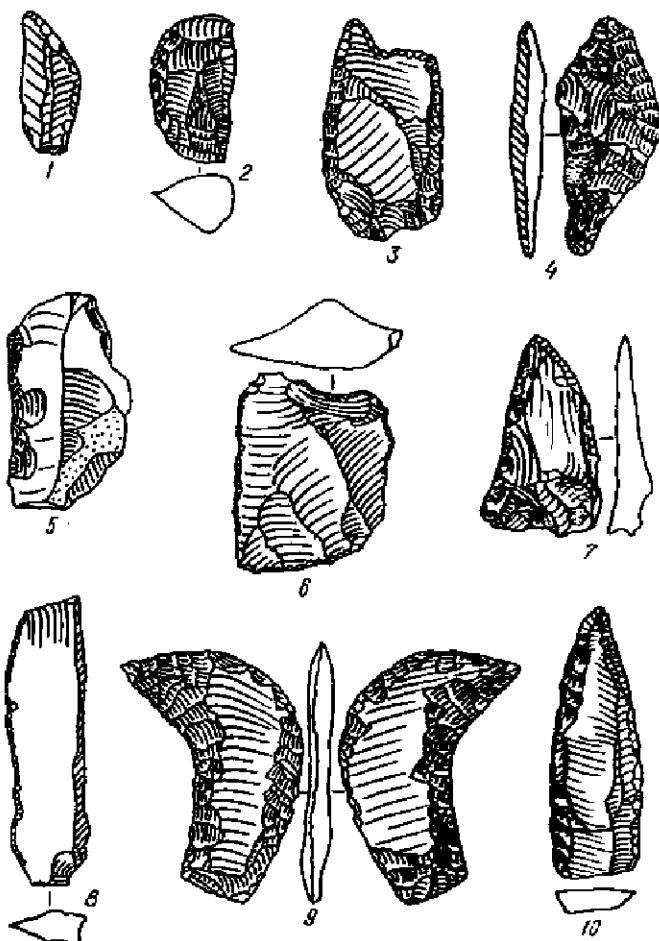

Рис. 3. Крем'яні ножі (3/4 н. в.):

1, 5 — Волинцеве; 2 — Клюси; 3—4, 7, 9 — Погорілівка-Вирчаше; 6, 8
10 — Комсомольське.

Типологія крем'яних знарядь. Виділення їх груп на поселеннях з ямково-гребінчастою керамікою проведено за принципом функціонального призначення, для чого використано вже прийняті в літературі визначення широко розповсюджених виробів — скребків, ножів, різців, со- кир та ін. Крім того, до уваги завжди бралися сліди вживання знаряддя, коли вони добре помітні неозброєним оком (забитість, стертість лез, поліровка країв), що в деяких випадках показало застосування знарядь, однакових за оформленням, у різних функціях.

Група скребків звичайно становить переважну частину виробничого інвентаря кожної пам'ятки. Тут є пластинчасті й відщепові типи, що, в свою чергу, можуть бути поділені на сім видів:

1. Пластинчасті кінцеві з дугоподібним або прямим ретушованим краєм (рис. 4, 11). Ретуш іноді переходить на бічні краї пластини

(рис. 4, 15). Дуже рідко трапляються подвійні пластинчасті кінцеві скребки, тобто такі, що мають робоче лезо на основі та на кінці пластини.

2. Пластинчасті бічні. Робочим лезом на цих знаряддях є один або обидва оброблені крутою ретушшю боки (рис. 4, 16).

3. Відщепові кінцеві. Це знаряддя з коротких, нешироких, часто розширених на кінці відщепів, з дугоподібним, прямим або навскісним

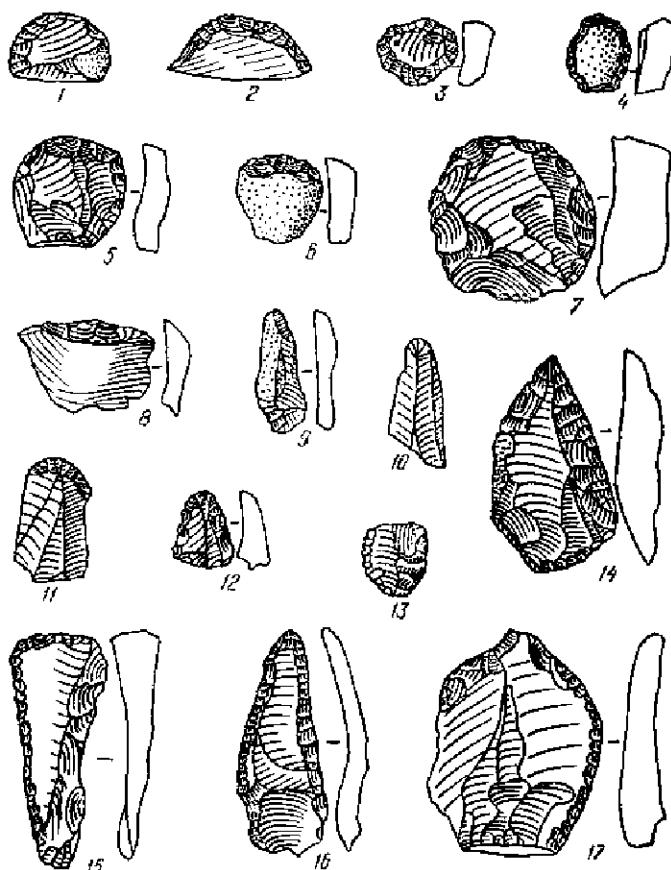

Рис. 4. Крем'яні скребачки (3/4 н. в.):

1, 3—4, 12—16 — Погорілівка-Вирчище; 5 — Горбів; 6 — Клюси; 7 — Комсомольське; 8 — Новоднівка 1; 9 — Заболотів; 10 — Таранський; 11 — Черкаський Бішкінь; 17 — Вовчанські Хутори.

робочим краєм; ретуш на кінці крута, іноді переходить на бічні краї (рис. 4, 6, 8, 17).

4. Відщепові напівкруглі — сегментоподібні, ретуші немає тільки на основі відщепа (рис. 4, 1—2, 5).

5. Відщепові округлі — невеликі знаряддя округлої або овальної форми з ретушшю по всій окружності (рис. 4, 3—4). Трапляються окрім екземпляри великих розмірів і з високим робочим краєм (рис. 4, 7).

6. Відщепові бічні, тобто з ретушшю на одному або на двох бічних краях (рис. 4, 13).

7. Відщепові, пластинчасті й нуклеподібні скребки з вузькими лезами (рис. 4, 9—10, 12).

Щодо оформлення та призначення до скребків дуже подібні скребла, які відрізняються від перших великими розмірами і в деяких випадках особливостями форми. За типами заготовок серед них виділено пластинчасті, відщепові та нуклеподібні.

Серед пластинчастих типів є овальні та з гострим кінцем знаряддя, виготовлені з широких, але не дуже довгих, пластин, погано огранованих, з крутю ретушшю по всіх краях. Саме ретуш надає знаряддям овальної або гостроконечної форми (рис. 2, 3, 7).

Відщепові скребла бувають овальні й підтрикутні, виготовлені з коротких і широких відщепів з крутю ретушшю на широкому кінці (рис. 2, 2).

Нуклеподібні скребла — це знаряддя з нуклеусів або нуклеподібних уламків, що використовуються після підретушування будь-якого іх краю (рис. 2, 4).

Скобелі — знаряддя подібні функціонально до скребків і скребел, але у них виймаєте робоче лезо; залежно від використаної заготовки можуть бути пластинчасті, відщепові, нуклеподібні за своїм типом.

Струги (так звані знаряддя типу рабо). Виготовлені з масивних відщепів овальної або підтрикутної форми, ретуш висока, загострююча, леза прямі або дугоподібні (рис. 2, 6, 8).

Дуже різноманітна категорія ріжучих знарядь, серед яких виділено групи ножів, різаків, різчиків, серпів та різців.

Ножі. 1. Відщепові ретушовані — знаряддя з одно- або двобічною ретушшю на одному з країв заготовки.

2. Відщепові з гострим кінцем — виготовлені з великих відщепів видовжено-підтрикутної форми, ретушовані по двох краях, які сходяться під гострим кутом (рис. 3, 7).

3. Відщепові обушкові — ножі, зроблені на коротких, широких відщепах з масивною видовженою базою, яка править за обушок (щоб тримати рукою). Широкий і тонкий кінець відщепа загострений одно-бічною або двобічною ретушшю; іноді він використовувався як ніж без додаткового ретушування (рис. 3, 6).

4. Пластинчасті ретушовані — знаряддя з ножеподібних пластин більш-менш правильних обрисів із загострюючою ретушшю на одному або на двох краях (рис. 3, 5). Трапляються такі пластини без ретуші, використовувані для різання; по краях у них є залощеність від роботи.

5. Пластинчасті з гострим кінцем — ножі, в яких кінці пластин загострені ретушшю, що іноді переходить на бічні краї (рис. 3, 3, 10).

6. Пластинчасті з косим краєм — знаряддя, кінець яких притуплено навскісною ретушшю праворуч (упор для вказівного пальця). Лезо ножа — лівий край пластини без ретуші, звичайно залощений від роботи (рис. 3, 1).

7. Пластинчасті обушкові — виготовлені з обушкових пластин. Лезо може бути з одно- або двобічною загострюючою ретушшю по краю чи без неї (рис. 3, 8).

8. Двобічно оббиті обушкові масивні знаряддя, вся поверхня яких несе негативи великих плескатих сколів, лезо підправлене вторинною двобічною загострюючою ретушшю. Обушок оформлено затуплюючими сколами (рис. 3, 2).

9. Двобічно ретушовані асиметричні — ріжучі знаряддя, виготовлені за типом вістря списа: від останніх відрізняються асиметричною формою. Леза іноді затерті від роботи. Деякі мають черешок, що встремляється в кістяну або дерев'яну колодку (рис. 3, 4).

Різаки. Від ножів та двобічно обтесаних сокир їх відрізняє спосіб тримання в руці або в держаку, а також наявність стертих від роботи лез.

1. Відщепові трапешевидні — різаки, які виготовлялися з досить великих відщепів, близьких за формою до трапецій. База такого відщепа та його кінець притуплювалися крутю ретушшю і були бічними краями знаряддя, а бічний широкий, прямий або опуклий край відщепа являє собою лезо різака. Вужчий кінець «трапеції» встремляється у держак (рис. 5, 6).

2. Відщепові кінцеві — виготовлені як кінцеві скребки на відщепах, але різаки відзлачуються загостреними дугоподібними або прямими лезами, стертими від роботи (рис. 5, 14).

3. Пластинчасті кінцеві — різаки, аналогічні скребкам цього виду, тільки з загостреним і стертим від роботи лезом.

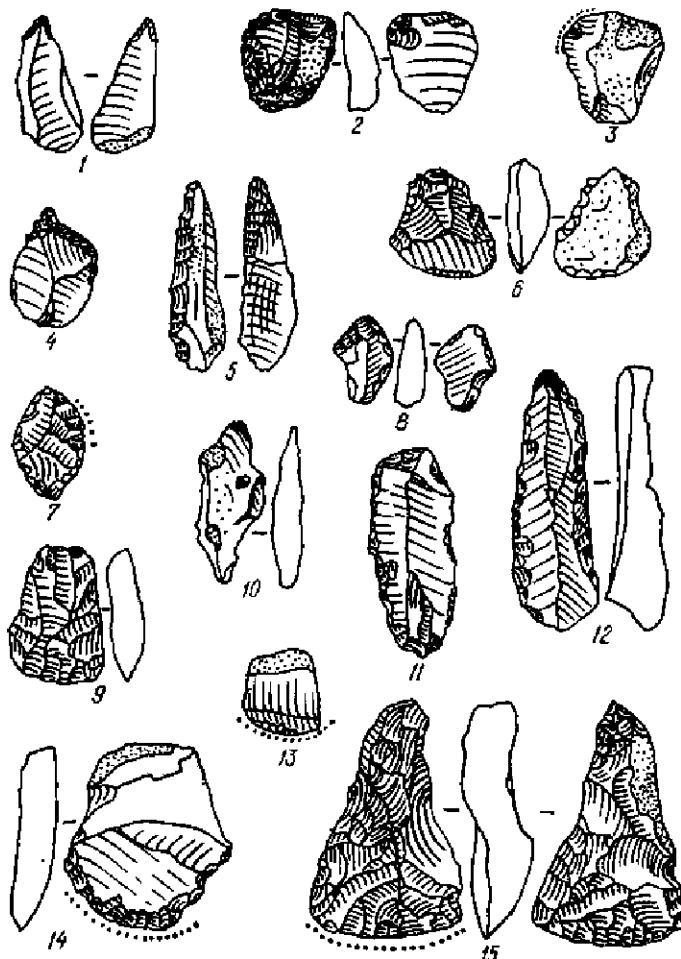

Рис. 5. Крем'яні різаки, різчики, спердла, проколки та відщепувачі (3/4 н. в.):

1—2, 4—7, 11, 14—15 — Погорілівка-Вирчіце; 3, 9, 13 — Редичів — оз. Хатинь; 8 — Клуси; 10 — Новодонівка 2; 12 — Рубіжне.

4. Пластинчастий бічний — одиничний вид різака, зробленого з трапецієподібного уламка пластини, один з бічних країв якого є лезом різака (рис. 5, 13).

5. Двобічно ретушовані підтрикутної та трапецієподібної форми — зааряддя, сформовані великою плоскою двобічною ретушшю. Леза їх прямі або дещо опуклі, сильно спрацьовані, майже повністю згладжені (рис. 5, 9, 15).

6. Двобічно ретушовані овальні — невеликі за розмірами, формою складі на листоподібні вістря стріл, але характер спрацьованості лез такий, як і в різаках трикутної форми (рис. 5, 7).

Різчики. За своїм призначенням ця група близька до різців, тобто вони також застосовувались для глибокого проникнення в оброблюваний матеріал (дерево, ріг, кістка), але відрізнялися оформленням ро-

бочої частини. Звичайно вона являє собою вузький округлий кінець відщепа, куточек пластини або нуклеподібного уламка, загострений кількома сколами. Робочі кінці знарядь, як правило, з слідами поліровки від роботи. Різчики бувають відщепові (рис. 5, 2—3), пластинчасті (рис. 5, 1) та двобічно ретушовані.

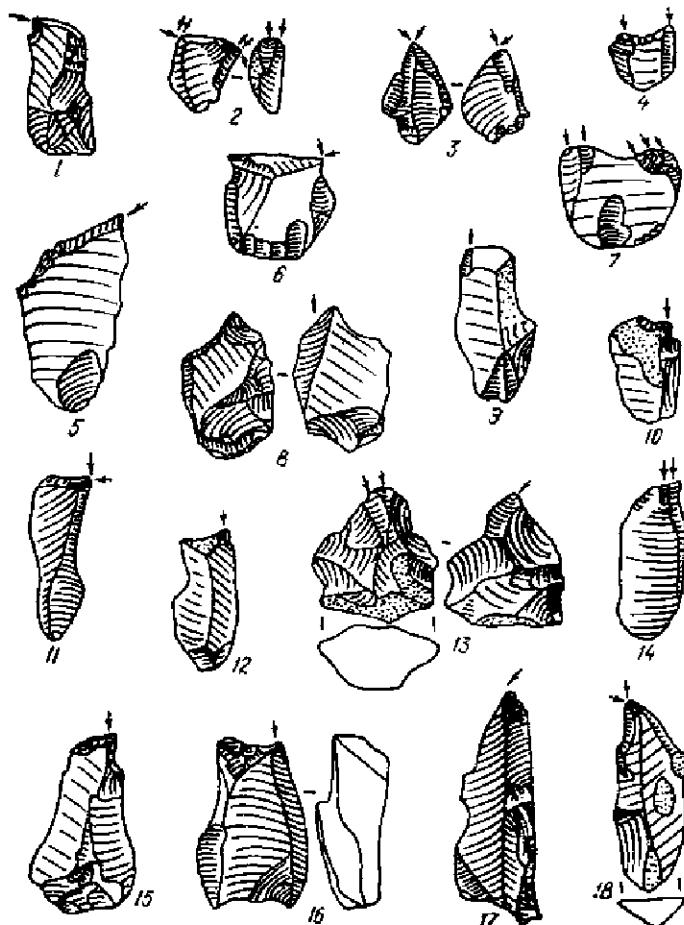

Рис. 6. Крем'яні різці (3/4 н. в.):

1—2, 4—7, 11, 14—15 — Погорілівка-Бирчане; 3, 14 — Новодонівка 1; 8 — Редичів — оз. Хатінь; 9, 12 — Лушинки-Борок; 15 — Погорілівка-Емсани; 16 — Сосніця-Шабалинівське городище.

Серпі. Одиничні знаряддя в пам'ятках з ямково-гребінчастою керамікою України. Виготовлені з гнутих перетушованих пластин, один з країв яких залощений. Одне знаряддя сформоване на зігнутій пластині, оброблене двобічною крайовою загострюючою ретушшю (рис. 3, 9).

Різці. Дуже поширенна й різноманітна група знарядь на пам'ятках України з ямково-гребінчастою керамікою.

1. Пластинчасті серединні — знаряддя з пластин, кінець яких оформлені двома або кількома сколами в різцеве лезо (рис. 6, 17—18).

2. Пластинчасті кутові — з різцевим лезом на куті зламаної пластини. Різновидністю є різці, лезо яких сформоване на куті пластини сколом навскіс її кінця (рис. 6, 5, 12).

3. Пластинчасті кутові з виїмками — оформлені одним або кількома сколами на куті пластини, кінець її відретушований у виїмку, іноді затуплений крутою ретушшю, прямо або навскіс (рис. 6, 10, 15).

4. Пластиначасті кутові плоскі знаряддя, в яких скол, що формує різцеву грань, нанесений з боку черевця пластини, немовби сплощуючи куточек її — жало різця (рис. 6, 9).

5. Пластиначасті дзъобоподібні — з вузьких, вигнутих у бік черевця пластин, кінець яких, підправлений одним або кількома високими сколами з боку спинки, був жальцем різця (рис. 6, 11).

6. Пластиначасті дзъобоподібні з бічними виїмками — знаряддя, зроблені з порівняно широких пластин, кінці яких збиті сколом паралельно площині ударного горбка, а по краях пластини, близько до її кінця, виїмки виділяють дзъобоподібне жало (рис. 6, 1). Техніка виготовлення цих знарядь пов'язується з технікою виготовлення різців доби палеоліту, так званого супоневського типу.

7. Відщепові серединні — невеликих розмірів різці з масивних відщепів жало оформлене двома або кількома сколами, що розходяться під кутом з однієї точки удара (рис. 6, 3).

8. Відщепові кутові — знаряддя, зроблені на відщепах підтрикутних або підчотиркутних обрисів і оформлені одним або двома сколами на їх куті (рис. 6, 2).

9. Відщепові кутові з виїмками — різці, подібні до попереднього типу, тільки на кінці відщепа або на одному з його країв, що прилягає до різцевого сколу, є відретушована виїмка (рис. 6, 8).

10. Відщепові дзъобоподібні знаряддя, оформлені, як і відщепові пластиначасті, але характер скабкуватих різцевих сколів на куті відщепа, спрямованіх по його кінцю та бічному краю, надає жальцю різця дзъобоподібного вигину (рис. 6, 6).

11. Відщепові плоскі — дуже близькі за оформленням до кутових, але за цих знаряддях різцеві сколи наносяться з боку черевця (рис. 6, 7).

12. Відщепові плоскі з виїмками — подібні до попереднього типу, тільки поруч з різцевим жалом є відретушована виїмка (рис. 6, 4).

13. Нуклеподібні серединні — знаряддя, виготовлені з нуклеподібних уламків вузьких та видовжених пропорцій, жальце яких оформлене за видом серединних різців.

14. Нуклеподібні кутові з виїмками — такі екземпляри зрідка трапляються серед знарядь. Для них використовувалися спрацьовані нуклеуси, з вузького кінця яких наносився різцевий скол, а поруч — відретушована виїмка (рис. 6, 16).

15. Нуклеподібні дзъобоподібні — одиничні знаряддя з нуклеподібних уламків кременю, жало яких оформлене кількома скабкуватими сколами.

16. Двобічно оббиті плоскі — одиничний тип знарядь, їх робоче лезо оформлене сколами, що сплощують його (рис. 6, 13).

Знаряддя деревообробки. В цій категорії об'єднані групи сокир, тесел, доліт, клинів — усі вони, в свою чергу, поділяються на типи й види. Часто за своїм оформленням сокири, тесла і долота не відрізняються між собою, але характер спрацьованості лез, а також переріз вказують на їх функцію.

Сокири. 1. Відщепові траншеподібні знаряддя, виготовлені так, як різаки траншеподібні (див. вище). Вони мають іноді пришліфовані леза, на яких є сліди забитості від роботи; обушки встремлялися в держаки (рис. 7, 7).

2. Двобічно оббиті овальні — масивні видовжені знаряддя, оббиті з обох боків, леза забиті (рис. 7, 6).

3. Двобічно оббиті підтрикутні — оформленням подібні до різаків такої форми (див. вище), від останніх відрізняються забитими, а не згладженими лезами (рис. 7, 2).

4. Двобічно оббиті піки — вузькі рубальні знаряддя видовжено-овальної форми (рис. 5, 7). Зараховані до групи сокир за аналогією ви-

явленому на поселенні поблизу хутора Тетерівського знаряддю, що має виразні сліди застосування як сокири⁴.

Долота. 1. Двобічно оббиті жолобкуваті — порівняно невеликих розмірів знаряддя, видовжених прямокутних або овальних пропорцій. Лезу долота одним або двома-трема сколами з одного боку надано

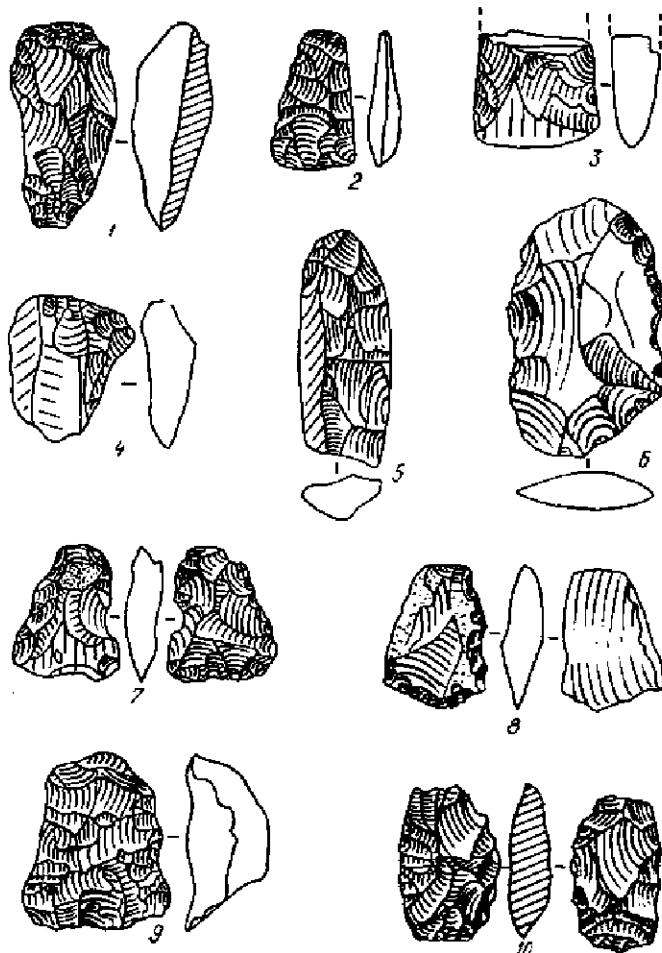

Рис. 7. Крем'яні деревообробні знаряддя (3/4 н. в.):

1, 7—9, 10 — Погорілівка-Вирчице; 2 — Мис Очківський; 3 — Скунсове-Линського; 4 — Погорілівка-Есмана; 5 — Сосніце-Шебалінівське городище; 6 — Надонецька стоянка; 9 — Комсомольське.

жолобкуватості. Іноді леза пришліфовані з боку горбатої спинки. Обушки забиті від роботи (рис. 7, 1, 3).

2. Відщепові трапеціоподібні — одиничні знаряддя з досить широких і масивних відщепів трапеціоподібних обрисів, кінець і основа яких оббиті затуплюючою ретушшю. Вузький край трапеції правив за обушок, протилежний йому край, однобічно підретушований, є лезом знаряддя (рис. 7, 8).

3. Двобічно оббиті невеликі масивні долота з прямими, обробленими додатковою ретушшю лезами (рис. 7, 10).

4. Нуклеоподібні з скошеними лезами — одиничне знаряддя. Для нього використано спрацьований клиноподібний нуклеус, кінець якого —

⁴ В. И. Н е п р и н а. Тетеревское поселение днепро-донецкой культуры.— СА, 1969, № 2, стор. 13, рис. 2, 13.

протилежній площині, скошено. Площадка нуклеуса правила за обушок.

Тесла. Двобічно оббиті жолобкуваті — оформленням подібні до жолобкуватих доліт; відзначаються тим, що встремлялися в колінчастий держак, від чого їх обшукова частина звичайно залощена (рис. 7, 9).

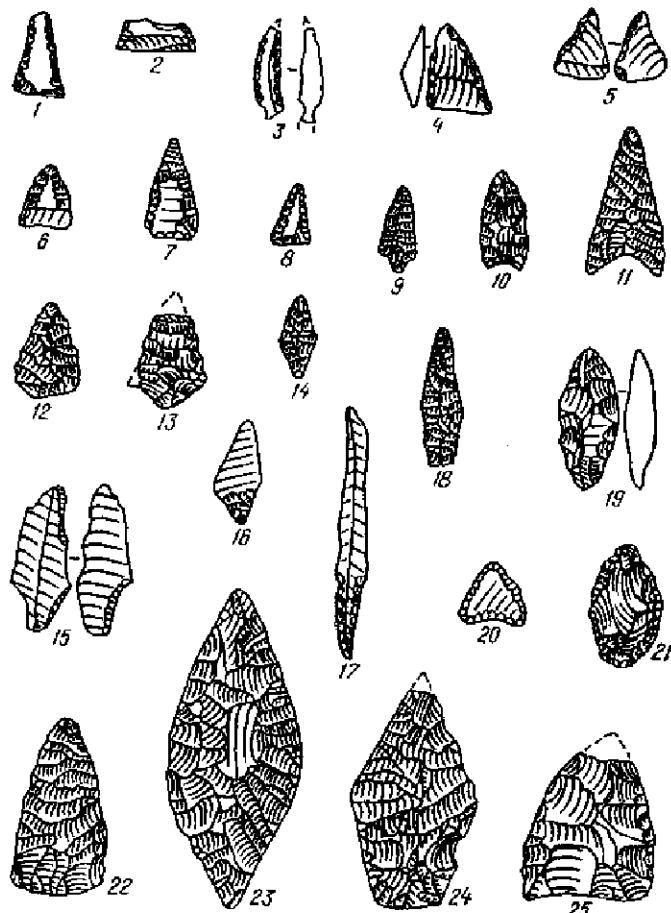

Рис. 8. Крем'яні мікроліти та вістря металевих знарядь (3/4 н. в.):

1, 3, 6—7, 12—15, 18, 20—21, 23—24 — Погорілівка-Вирчище; 2 — Новодонівка 1; 4 — Клюст; 5 — Сосниця-Шебалинівське городище; 8 — Тарапаський; 9, 11 — Черкаський Бішкік; 16 — Пирогівка; 17, 19 — Мис Очкінський; 22 — Скуносове-Линського; 25 — Ізюм 4.

Клини. 1. Двобічно оббиті невеликі масивні знаряддя, леза їх звужені, обушки розширені, на лезах та обушках — сліди забитості.

2. Нуклеподібні — спрацьовані клиноподібні нуклеуси, що використовувались як клини (рис. 7, 4).

Вістря металевих знарядь становлять дуже поширену категорію **варобів** на поселеннях і відзначаються великою різноманітністю.

Вістря стріл. 1. Двобічно ретушовані, листоподібної форми (рис. 8, 21).

2. Відщепові та пластинчасті підтрикутної форми, з виїмками в основі невеликі вістря, звичайно підретушовані по краях знаряддя з обох боків (рис. 8, 10—11).

3. Двобічно ретушовані ромбоподібні (рис. 8, 14, 19). Різновидом є екземпляри витягнуто-ромбоподібні (рис. 8, 18).

4. Двобічно ретушовані трикутні (рис. 8, 6—8).

5. Відщепові серцеподібні — одинична форма вістер, виготовлених способом крайової двобічної зубчастої ретуші (рис. 8, 20).
6. Двобічно ретушовані трикутні з опуклою основою (рис. 8, 12—13).
7. Двобічно ретушовані трикутно-черешкові (рис. 6, 9).
8. Пластинчасті листоподібно-черешкові. За способом виготовлення це знаряддя пов'язується із свідерськими вістрями — ретушованими на кінці пластини та на черешку (рис. 8, 15—17).

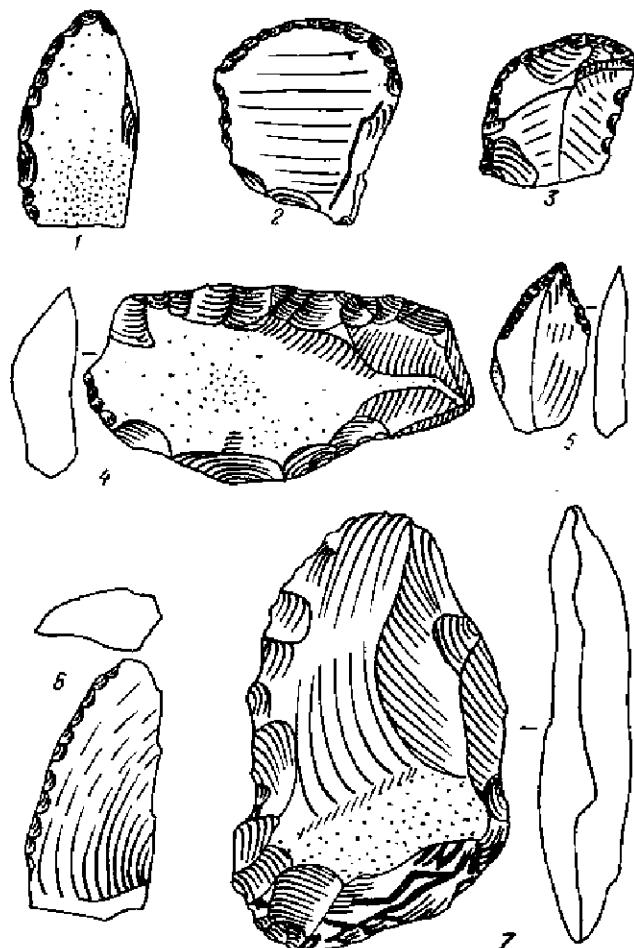

Рис. 9. Кварцитові знаряддя (3/4 н. в.):
1—5 — Погорілівка-Вирчище; 6 — Скунсово-Линського; 7 — Новодолівка 2.

- Вістра списів та дротиків.**
1. Двобічно ретушовані листоподібні списи (рис. 8, 23).
  2. Двобічно ретушовані ромбічні списи з прямою основою (рис. 8, 24).
  3. Двобічно ретушовані трікутні списи (рис. 8, 25).
  4. Двобічно ретушовані дротики з опуклою основою (рис. 8, 22).

Мікроліти. Вкладиші до знарядь геометричних обрисів.

    1. Трапецій пластинчасті високої форми, з круткою крайовою ретушшю (рис. 8, 1).
    2. Трапецій пластинчасті широкої форми — з широких уламків вузьких яризматичних пластин (рис. 8, 2).
    3. Трикутники відщепові й пластинчасті, з круткою крайовою ретушшю по бічних сторонах (рис. 8, 4—5).
    4. Вістра пластинчасті голчасті, з притупленим краєм, так званий

кудлайський тип (рис. 8, 3), від останніх його відрізняє наявність двох різцевих сколів. Вони оформлюють черешок, щоб встремляти його в держак.

Проколки. Проколюючі знаряддя, пластинчасті й відщепові за типом, з ретушованими жальцями (рис. 5, 4).

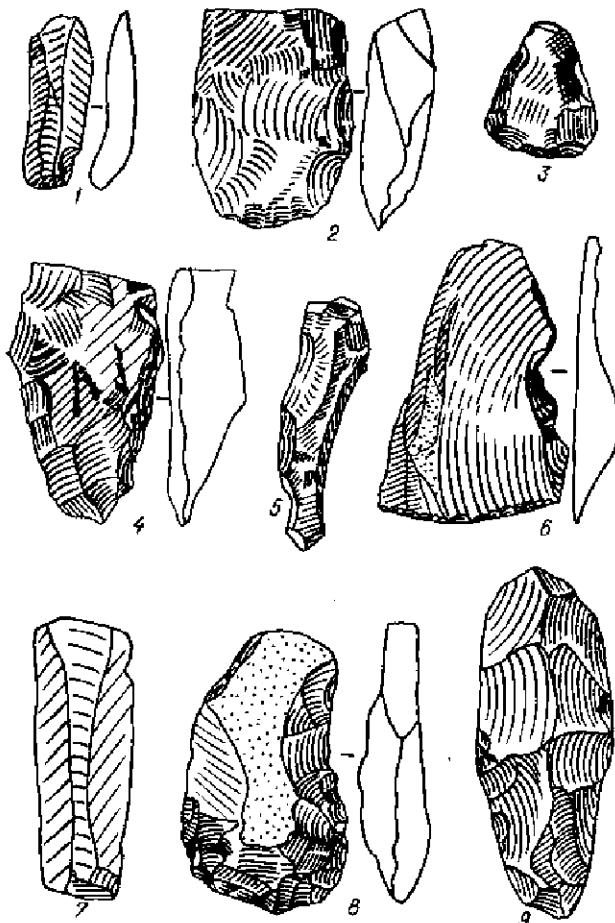

Рис. 10. Кварцитові знаряддя (3/4 н. в.);
1 — Заболотове; 2, 3 — Скунсове Малий Груд; 3—4, 6 — Погорі-
лівка-Вирчище; 7 — Волинцеве; 8 — Скунсове-Линського; 9 —
Мис Оцкінський.

Сверда. Вістря пластинчастих та відщепових типів, сформовані протилежачою ретушшю (рис. 5, 5).

Відтискувачі. Знаряддя для ретушування виробів, пластинчасті, відщепові, нуклеподібні й двобічно обтесані, із залощеними робочими частинами (рис. 5, 8, 10—12).

Відбивачі. Знаряддя для первинного оббивання кременю та оформлення знарядь. Як відбивачі застосовувались валунні гальки, спрацьовані нуклеуси, масивні відщепи і пластини — всі вони мають зірчасту забитість на робочих поверхнях.

Кварцитовий інвентар. Для виготовлення знарядь праці широко використовувався кварцит. У цілому цей інвентар включає ті самі групи знарядь, що і крем'яній, але за їх видами кварцитовий значно бідніший. До нього належать відбивачі, товкачі, зернотерка, шліфувальні плити, скребла (рис. 9, 1—3); обушкові (рис. 9, 4, 6) та з гострими кінцями ножі (рис. 9, 5), відтискувачі (рис. 10, 5); двобічно оббиті сокири —

овальні (рис. 9, 7; рис. 10, 8), підпрямокутні (рис. 10, 2) та підтрикутні (рис. 10, 3) і відщепові трапеціподібні (рис. 10, 6); двобічно оббиті жолобкуваті тесла і долота (рис. 10, 4), піки (рис. 10, 9). Трапляються великі, добре сформовані пластини (рис. 10, 1, 7).

Кварцитові знаряддя відрізняються більшими розмірами, масивністю порівняно з крем'яними виробами. Іноді трапляються виготовлені з великих підпрямокутних шматків кварциту сокири, які мають леза, підправлені величими двобічними сколами. Таких сокир з кременю не знайдено. Тільки з кварциту виготовлялися шліфувальні плити, товкачі-терки, грузила і зернотерки.

Шліфувальні плити — великі, плоскі шматки кварциту, овальної або прямокутної форми, з шліфувальними жолобами на поверхні.

Товкачі-терки — кварцитові валуни овальної форми або у вигляді зрізаних конусів із слідами загладженості на кінцях.

Грузила — шматки кварциту, що мають перехват для прив'язування їх до рибальської сітки.

Зернотерки — плити кварциту з горбкуватою поверхнею, загладженою як на типових зернотерках.

Підсумовуючи дані про виробничий інвентар, властивий пам'яткам з ямково-гребінчастою керамікою на території України, слід підкреслити, що його особливістю є сполучення мікро- і макролітичних способів обробки кременю та макролітичних — обробки кварциту. Така риса пояснюється перебуванням цих племен у зоні лісостепу — зоні контакту між населенням степу і лісів. У цілому цей виробничий комплекс можна поставити в коло неолітических культур Верхнього та Середнього Подніпров'я, Литви, Верхнього Поволжя, Верхньої Оки, Верхнього та Середнього Дону і деякою мірою Південного Приуралля⁵.

В. И. КЕПРИКА

Типология каменного инвентаря культуры ямочно-гребенчатой керамики на территории УССР

Резюме

Для полной характеристики производственного инвентаря памятников с ямочно-гребенчатой керамикой Украины в статье предложена типология, разработанная автором с учетом классификационного опыта других исследователей (В. А. Городцов, М. Е. Фосс, М. П. Грязнов, С. А. Семенов, Н. В. Гаврилова).

Изделия, характеризующие технику расщепления кремня, систематизированы по группам, исходя из их функционального назначения (бульдоги, заготовки, отходы производства). В группах по форме выделяются типы изделий, среди типов — виды и разновидности. Орудия труда классифицированы по принципу их функционального назначения (скребки, ножи, рецы и т. д.), внутри каждой из групп они поделены на типы в зависимости от использованной для них заготовки (пластинчатые, отщеповые, нуклевидные и неопределенные, если характер заготовки не установлен). Виды орудий внутри типов выделяются по признаку оформления рабочей части, разновидности — по еще большим особенностям этой части.

Такое типологическое описание производственного инвентаря, присущего неолиту ямочно-гребенчатой керамики территории Украины, приводят к выводу о том, что его особенностью является сочетание мікро- і макролітических приемов в обработке камня со спорадическим употреблением техники пришлифовки. В целом подобный производственный комплекс можно поставить в круг неолитических культур Верхнего и Среднего Поднепровья, Литвы, Верхнего Поволжья и Верхней Оки, с одной стороны, а, с другой, — Верхнего и Среднего Дона и даже в некоторой степени Южного Приуралья.

⁵ И. М. Тюрин. Неолит Верхнего Поднепровья. — СА, 1970, № 3, стор. 40—152; Д. Я. Телегин. Дніпро-донецька культура. К., 1968; Р. К. Яблонский-Римантене. Стоянка IV—I тыс. до н. э. в Жамені-Канюкай. — Труды АН Литовской ССР, А, 1/14, 1963; О. Н. Бадер. Неолитические поселения Петровских озер. — МИА, № 13, М., 1950; Л. Я. Крижевская. Неолитические мастерские Верхнего Поволжья. — МИА, № 13, М., 1960; А. Я. Брюсов. Очерки по истории племен Европейской части ССР в неолитическую эпоху. М., 1952; В. П. Левенок. Памятники днепро-донецкой культуры в Лесостепной полосе РСФСР. — КСИА, вып. 125. М., 1971, стор. 108—114; Л. Я. Крижевская. Неолит Южного Урала. Л., 1968, та ін.

Ю. О. ШИЛОВ

Залишки возів у курганах ямної культури Нижнього Подніпров'я

З часу перших знахідок у Нижньому Подніпров'ї залишків возів ямної культури минув досить тривалий час¹. Матеріали розкопок Херсонської постійнодіючої археологічної експедиції за польові сезони 1971—1972 рр. значно доповнили наші уявлення про цей найдавніший у Північному Причорномор'ї вид колісного транспорту. Автором, за участю Р. І. Болдіна та П. Є. Мітєєва, було розкопано та зафіковано п'ять ямних поховань і одне пізньокатакомбне, що містили в собі відповідно 16 і одне колесо (загалом принаймні від семи возів)^{*}. Нижче наведено опис поховань та знахідок з них.

Курган № 1 поблизу с. Першокостянтинівка Чаплинського району^{*} містив, зокрема, два поховання ямної культури, де були залишки возів (рис. 1, III, VI), та одне пізньокатакомбне (рис. 1, II), в якому колесо використали для закладки входу до камери. Висота кургану від рівня похованого ґрунту — 7,35 м, діаметр його близько 100 м. У профіях трьох бровок добре простежувалась будова насипу, а також стратиграфія поховань. Спочатку було споруджено два окремих кургани, розташованих близько один від одного, причому менший з них (висотою 0,93 м, діаметром 15 м) складався з двох шарів. Верхній шар перекривав поховання № 6 і мав поверхню сферичної форми; навколо нього простежено неглибокий, з похилими стінками рівчик. Шар складався з передматерикової глини, а над ним був прошарок похованого дерну завтовшки до 3 см, що вказує на значний хронологічний розрив між появою зазначеного шару та наступного, який перекрив і з'єднав два первісних насипи. У цей проміжок часу, мабуть, спорудили другий курган, бо своєю будовою він наближається до наступного шару.

Другий шар або насип залягав над ямним похованням № 19 (рис. 1, VI). Перед початком риття могили було розкладено вогнище, від якого залишилась чорна кіптява, перекрита пізніше викидом з могильної ями та насипом. Коли яма була готова, навколо неї спорудили високий кільцевий вал. Він складався з грудок передматерикового ґрунту, які мали розміри до 25×30×30 см. Через інтервали 0,5—0,6 м вони чергувалися з косими прошарками дерну завтовшки близько 7 см. Біля південного підніжжя валу знайдено ритуальну ямку чотирикутної форми з округленими кутами, розміром 0,7×0,47×0,6 (глибина) м. У заповненні зустрілись маленькі вапнякові камінці, трав'яні вуглинки; у верхній частині лежала бича лопатка².

О. І. Гареножкін. Курган Сторожова Могила.—Археологія, т. V. К., 1951; І. Г. Радзинський. Курганы в долине реки Молочной в 1952 г.—КСИИМК, вип. 63. М., 1956.

* У 1973 р. під час самою експедицією було виявлено ще п'ять могил з 13 колесами, приналежні як шести возів, а також одну могилу з моделлю колеса. Всі колеса суцільні й не відрізняються від наведених у статті. За хронологією вони відносяться до нижче наведених поховань № 6, 10, 13.

² Позібі *жук* трапляється біля поховань хемі-обінської культури (курган № 11, к/т Аккерменъ-І, пох. № 14, Молочанська АЕ, 1952; курган № 1 поблизу с. Старосілля, пох. № 3, Херсонська АЕ, 1972, та ін.).

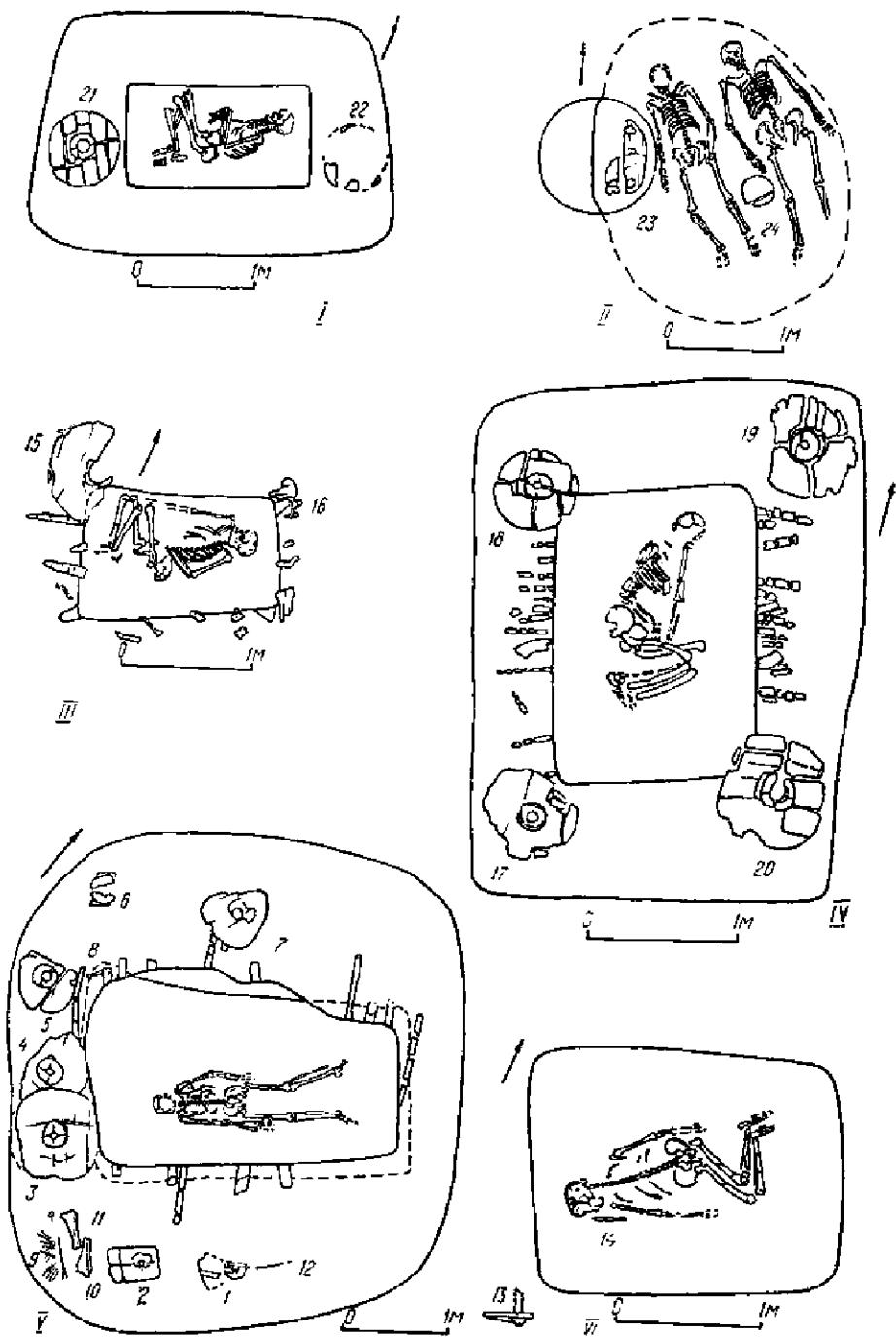

Рис. 1. Поховання з залишками возів з кургану № 1 поблизу с. Первоконстантинівка (VI — поховання № 19; III — поховання № 6, II — поховання № 21) та курганів № 1 і № 4 поблизу с. Старосілля (курган № 1; V — поховання № 8, IV — поховання № 10; курган № 4; I — поховання № 13).

1—7, 13, 15—16, 17—23 — колеса; 8 — деталь воза; 9 — відбиток пучка трави; 10 — когат; 11 — лопатки бика; 12 — підоуздок (?) ; 14 — бронзовий ніж; 24 — берестяне блудо.

У виритій могилі після спорудження кільцевого валу розклави друге вогнище, сліди від якого простежено на стінках могили та на внутрішніх схилах валу, що оточував її. Після цього було покладено померлого, перекрито могилу, і над нею насплано шар щільного чорнозему, який одночасно заповнив воронку в центрі кільцевого валу. Таким чином, утворилася основа насипу над похованням № 19. Поля його було укріплено панцирем з сіро-жовтого лесу, плоску верхівку утрамбовано та обмазано шаром землі завтовшки до 10 см. Є підстави вважати, що ця обмазка в плані мала вигляд антропоморфної стели, подібної до виготовлених з кам'яних брил і добре відомих на похованнях ямної культури*. Висота насипу — 2,6 м, діаметр — 46 м.

Шар, наспланний над пізньокатаомбним похованням № 21 (рис. 1, II) складався майже з чистого лесу. Його розміщення свідчить про те, що перекрите ним поховання належить до останніх у кургані № 1. Ніяких конструктивних особливостей тут не помічено.

Поховання № 6 зафіксовано на рівні поверхні нижнього шару першого кургану (рис. 1, III). Біля кутів могильної плями, утворених довгою північною та короткими боковими стінками, знайдено два колеса, причому західне збереглось досить добре, а від східного залишилась лише частина ступиці. Колесо виготовлене з цільної смерекової (?) плахи. Діаметр його — 69 см, ступиці — 24, отвору — 16, висота ступиці — близько 9, товщина круга — до 6 см.

Друге колесо було, певно, подібне до першого. Вдалось лише встановити, що діаметр його ступиці становив близько 17 см.

Вздовж бокових стінок та довгої північної по верху могили йшли невиразні дерев'яні плашки завдовжки до 1,2 м, завширшки до 7 см та завтовшки близько 3,5 см. У заповненні на різних рівнях траплялись подібні уламки. В засипці біля південно-західного кута простежено конструкцію у вигляді грат. Вона утворена п'ятьма плашками, причому в одному випадку виявлено паз. Мабуть, це деталь воза.

Після зняття залишків воза позначились контури могили: чотирикутник із закругленими кутами. Біля дна яма злегка розширяється. Розміри її — 1,55×1,06, глибина — 1,1 м. У верхній частині в кутах є невеликі ниші, причому в північній та південній знайдено залишки дерева.

Кістяк жінки (?) похилого віку лежав скорчений на правому боці, черепом на північний схід. Права рука випростана вздовж тулуба, ліва зігнута під прямим кутом, кисть покладена на таз. Весь кістяк інтенсивно пофарбований вохрою, на черепі шар її сягає 1,0 см. На дні простежено крейдяну підсипку завтовшки до 0,8 см. На ній лежав тонкий прошарок бурого піску, а вище, під кістяками, червоно-бура вохра.

Поховання № 19 було розташоване поблизу вищеописаного поруч зі східним підніжжям кургану (рис. 1, VI). Колесо разом з уламком осі стояло біля південного кута могили. Воно виготовлене з цільної дубової плахи. Діаметр колеса — 47 см, ступиці — 13 см, отвору — 5 см; висота ступиці — більше 5 см, товщина круга — 2—4 см. Вздовж обідка проходить смужка попелястого кольору завширшки 0,7—1,2 см — не виключено, що це залишки шини з якогось органічного матеріалу.

Могильна яма мала чотирикутну, з дуже закругленими кутами форму. На стінках простежено перпендикулярні дну відбитки землерийного знаряддя. Розміри ями — 2,2×1,7 см, глибина — 1,75 см. У ній виявлено скорчений кістяк чоловіка похилого віку, що лежав на спині, з випростаними вздовж тулуба руками, черепом на південний захід.

Дно могили, а також нижня частина стінок покрита сажею. По-

* Насип у вигляді антропоморфної стели було добре простежено автором над похованням № 3 кемі-обінської культури в кургані № 1 поблизу с. Старосілля, а також у ряді інших випадків.

верх неї на дні — підсипка крейди, бурий тлін; на черепі виявлено сліди вохри.

Праворуч від черепа, вістрям вверх лежав бронзовий ніж листоподібної форми. Лезо має довжину 8 см, черешок — 3,5 см, ширина відповідно — 3,3 та 0,8 см. Досить добре збереглася дерев'яна ручка розмірами 12×2,5 см.

Поховання № 21 містилось в катакомбі (рис. 1, II). Вхідна яма кругла в плані, діаметром 0,95 м, глибиною 1,4 см. У східній частині її, прикриваючи вхід до камери, стояло колесо, від якого збереглись крайня дошка та частина середньої дошки.

Колесо було складене, певно, з трьох дошок. Діаметр його — близько 65 см. Довжина дошки, що збереглась повністю — 56 см, найбільша її ширина — 20 см, товщина — до 5 см. З сусідньою вона скріплювалася за допомогою виступів, вирізаних на протилежних поверхнях горців цих дошок, крім того, останні мали три поперечні пази в формі видовжених овалів розміром до 11×8×2,5 см. В одному з пазів знайдено залишки дерев'яного шплінта, за допомогою яких збивались разом дошки колеса.

Камера в плані мала вигляд видовженого овалу, її площа — 2,47×1,92 м. Дно чашоподібної форми, західний бік камери біля входу рівний.

Кістяки жінки (біля східної стіни) та підлітка були випростані, орієнтовані черепами на північний захід. На кістках немає слідів фарби, а дно посыпане тонким шаром вохри, за винятком місця, де мали бути черепи, — тут підсипка з крейди. Після цього було підстелено товстий (до 3 см) шар камки, на який покладено покійників. Поверх камки плями вохри наявні біля правих кистей та ступні підлітка, а також вздовж лівої плечової кістки жінки. Праворуч від черепа підлітка лежала грудка попелу розмірами 25×18×13 см. Біля правого передпліччя цього самого кістяка простежена яскраво-жовта пляма, яка залишилась, можливо, від вмісту берестяного (?) блюда, що стояло між кістками на рівні колін. Блюдо має плоске дно, край його злегка загнутий всередину. Діаметр — 25 см, висота 4,5, товщина стінок — до 0,6 см.

У кургані № 1 поблизу с. Старосілля Великоолександровського району виявлено два поховання ямної культури, що містили залишки при наймні трьох возів (рис. 1, IV, V). Висота кургану від рівня похованого ґрунту — 9,65 м, діаметр — 85 м. У десяти профіях шести бровок було простежено будову насипу та стратиграфію поховань. Зокрема встановлено, що поховання № 8 є також восьмим і в хронологічній послідовності, а № 10 — десятим.

Досипка кургану, що перекрила поховання № 8, складається з трьох основних шарів. Нижній являє собою крихкий чорнозем, перемежований грудками дерну. Цей шар утворював кільцевий вал, розімкнутий в північно-східній частині. Два наступних шари є панцирними. Досипка мала плоску верхівку, в південній частині якої була вимостка з вапнякових брил. На деяких з них наявні сліди вогнищ, тут же знайдено невиразні уламки посуду, кісток, попіл. Висота досипки — 7,3 м, діаметр — 58 м. Діаметр площини на її вершині дорівнює 20 м.

Наступну досипку було споруджено над похованням № 10, але стратиграфічно воно відмежоване від поховання № 8 могилою ямної культури з іншим обрядом, який, безперечно, впливнув на обряд описаного поховання. Досипка над похованням № 10 двошарова і має на вершині площинку діаметром до 15 м. Проте структура її менш чітка, ніж у попередньої. Висота — 7,9 м, діаметр — 65 м.

Поховання № 8 міститься в ямі з заплічниками (рис. 1, V), яка в плані мала вигляд широкого овалу розмірами 4,2×3,8×1,0 м. Дно ями з заплічниками — на рівні материка. Ряд ознак вказує на те, що під час

риття могили пройшов дощ, завдяки чому вдалося простежити багато цікавих явищ.

На дні біля південного кута могили залишився відбиток жмути трави (рис. 1, V, 9). Трохи східніше знайдено дві бичі лопатки (рис. 1, V, 11). Між цими знахідками виявлено відбиток «трихвістного» ногая, сплетеного з тонких ремінців (рис. 2, 3, 1; 1, V, 10). На місці ру-

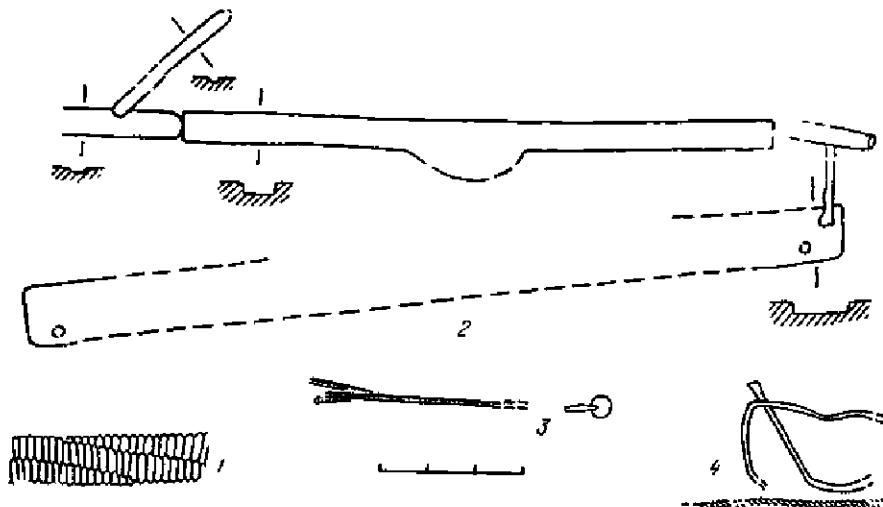

Рис. 2. Речі з поховання № 8 кургану № 1 поблизу с. Старосілля.
1 — деталь плетіння ногая; 2 — деталь воза; 3 — ногай; 4 — деталь недоуздка (?).

ків'я — поздовжня пляма вохри та кругла пляма крейди. Загальна довжина ногая — близько 60 см. За 1,1 м східніше розчищено сліди недоуздка (?), який, мабуть, теж входив у зазначений комплекс. Недоуздок складається з мотузки довжиною 0,6 м та зашморга з двох ремінців (рис. 2, 4; 1, V, 12).

Могила перекрита покладеними поперек деталями розібраного воза (рис. 1, V, 8). З них слід особливо відзначити дві, що лежали вздовж північно-західного краю могили. Одна деталь мала довжину 1,65 м, причому по 25 см з кожного її краю кінці були круглі в розрізі (блізько 4 см діаметром), а середня частина прямокутна (завширшки 6 см); в центрі — напівкруглий виступ шириною 22 см. Нижче була інша деталь довжиною 1,65 м, шириною 12 см, від якої залишились лише кінці, решта провалилась у могилу. Внизу на них простежено круглі отвори діаметром до 2 см. З одного (правого) боку кінці обох деталей з'єднані перемичкою, з другого — е така сама, але відкинута вгору. Довжина перемички — понад 30 см. Описані деталі утворювали, мабуть, ярмо, — або вісь та частину днища воза (рис. 2, 2).

Перекриття з розібраного воза було застелено зверху циновками, причому, як свідчать їх відбитки, двох видів: плетеної та прошитої поперечними стібками. Поверх циновок розташовувались в південно-західній частині могили сім колес: три вздовж короткої стінки та по два біля довгих.

Перше (зліва) збереглось дуже погано. Можливий його діаметр — 55 см, ступиці — 21 см, отвору в ній — близько 5,6 см. Верхівка ступиці сферична (рис. 3, 6).

Друге колесо, збережене частково, на відміну від інших, складається з двох половин. Спосіб їх кріплення простежити не вдалось. Діаметр колеса — до 50 см, ступиці (з різних боків) — 17 та 22 см, загальна її висота — 16 см, діаметр отвору — 4,7 см. Отвір видовбано з

двох боків долотом. Верхівки ступиці сплощені, але по краях дещо округлені (рис. 3, 1).

Найкраще збереглося третє колесо, витесане з цільної дубової плахи, вирізаної з дерева в поздовжньому напрямку. Діаметр колеса —

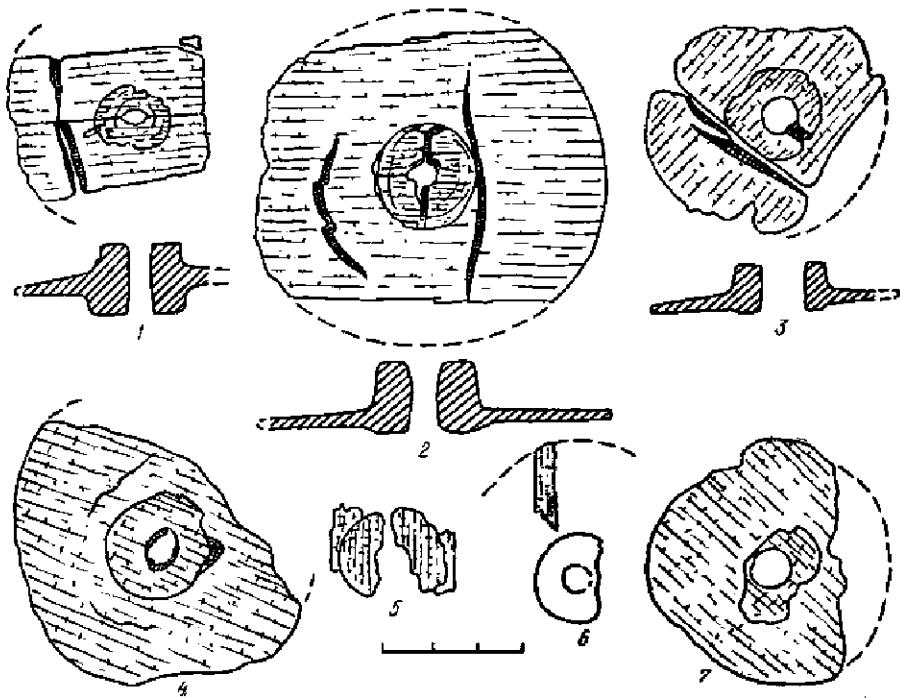

Рис. 3. Колеса з поховання № 8 кургану № 1 поблизу с. Старосілля.

78 см, товщина — 2—4 см, діаметр ступиці — 22 см, а отвору, видовбаного в ній округлим у розрізі долотом, — 4,5—5,2 см; висота ступиці — 15,7 см. Верхівки її сплощені (рис. 3, 2).

Четверте колесо подібне до попереднього. Його діаметр — 73 см, ступиці — 22, отвору — близько 6,3 см. Ступиця збереглась погано, висота її — понад 6 см (рис. 3, 4). П'яте має діаметр до 60 см, його ступиця — 21, а отвір у ній — 9 см. Висота ступиці — більше 11 см, верхівка плоска (рис. 3, 3). У шостого діаметр ступиці — до 22 см, отвору — 9 см (рис. 3, 5). Сьоме колесо діаметром близько 55 см, ступиця — 22, отвір — 9 см (рис. 3, 7).

Могильна яма в плані чотирикутна, біля дна дещо розширені. На стінках — прямовисні жолобчасті сліди землерийного знаряддя, довжина яких сягає 0,9 м. Розміри ями — 2,7×1,7 м, глибина — 1,5 м.

Кістяк дорослої людини лежав випростаний на спині, але спочатку ноги були підігнані та поставлені колінами догори. Орієнтація південно-західна. Кістки збереглись погано, але оскільки зуби сильно стерти, небіжчик був похилого віку. Ноги непропорційно довгі стосовно тулуба. Череп та ступні інтенсивно пофарбовані вохрою. На дні могили простежено шар крейди, особливо помітний під тулубом. Під ним виявлено також трав'яний попіл, а під всіма кістками — бурій тлін.

Поховання № 10 містилося в ямі з заплічками (рис. 1, IV). Вона чотирикутної форми, до дна розширюється. Площа — 3,05×2,3 м, глибина — 2,6 м. Могила перекрита деталями розібраного воза. Серед дерев'яних плашок шириною від 2 до 10 см кілька мають явні сліди об-

робки. Зверху дерев'яного перекриття простежено відбитки циновок, трави, а в заповненні — вербової лози.

По кутах ями лежало чотири колеса, виготовлених з дубових плах (рис. 4, 1—5). Перше (рис. 4, 4; 1, IV, 17) в діаметрі сягало 59 см, тов-

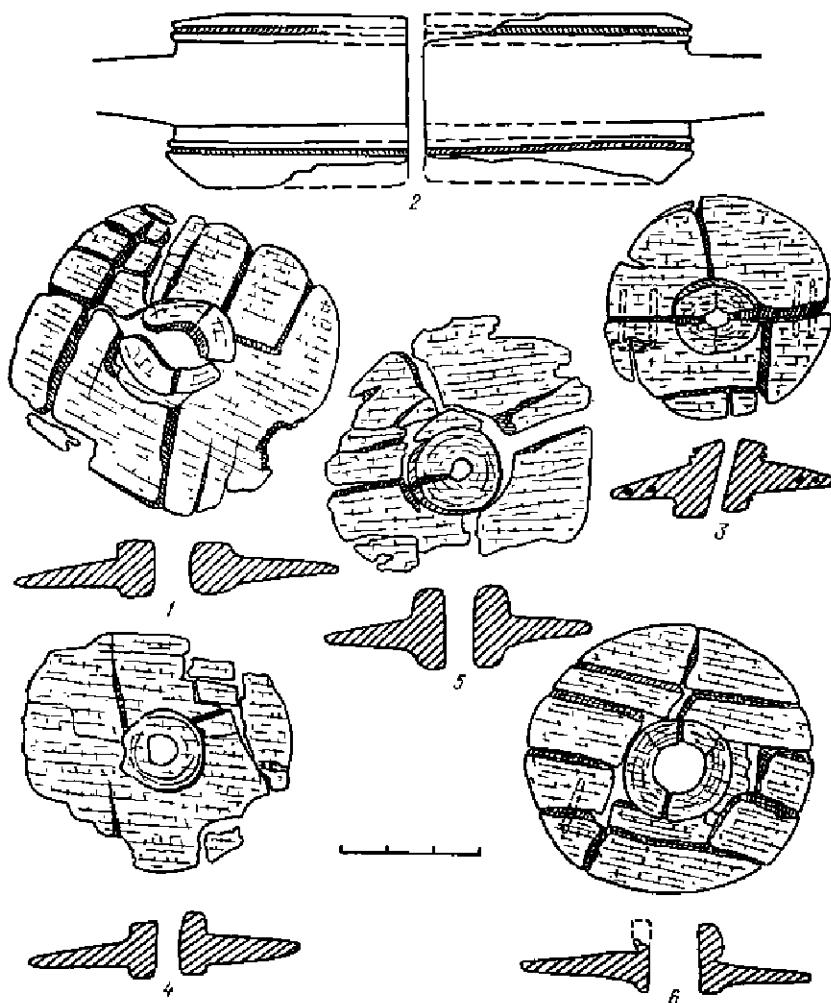

Рис. 4. Колеса з поховання № 10 кургану № 1 та з поховання № 13 кургану № 4 поблизу с. Старосідля.

2 — розвертка ступниці другого колеса з поховання № 10; 1, 4—6 — колеса з поховання № 10; 3 — колесо з поховання № 13.

щина його — 2—6 см; діаметр ступниці — 16—17 см, отвору в ній — 5 см, причому в напрямку поверхні отвори розширяються; висота ступиці — 14 см.

Друге колесо (рис. 4, 2, 3; 1, IV, 18) зроблене з двох половиночок, торці яких проходять вздовж деревини. Конструкція його найцікавіша. Довжина половин — по 50 см, ширина — 26,5 та 22,5 см. Діаметр колеса, таким чином, — 50×49 см. Обидві частини старанно припасовані одна до одної та скріплені за допомогою дерев'яних шплінтів, вбитих в отвори, що проходили насkrізь через обидві половини. Шплінти всього чотири: по двоє з кожного боку ступниці; відстань між ними — 4 та 5 см, товщина кожного — 17,5 см, зовні їх підрізано врівень з поверхнею

колеса. Діаметр отворів — 1,6 см, у розрізі вони трохи підчотирикутні, і, крім того, всередині кожної половини вигнуті внаслідок двобічного пробивання долотом.

Цікаво, що торці колісних половин пофарбовано вохрою. Це деталь не є орнаментальною, бо зовні вона непомітна, але, очевидно, мала символічне значення (об'єднати в непорушене ціле дві половини колеса). Ходова частина звужується до країв з 7,5 до 2,6 см. Діаметр ступиці — 18,5×15 см, висота — до 19 см, діаметр отвору — 4,8 см. Верхівки ступиці округлі, нижче проходять паралельні жолобки, по два з кожного боку колеса, верхній шириною 0,7 см, нижній — до 2,3 см. Глибина їх — 0,4 см.

Слідів функціонального призначення жолобків не помічено, мабуть, вони орнаментальні, або ж призначенні для мотузки, що скріплювала обидві половини. В одному місці навколо ступиці простежено залишки розмітки у вигляді дугоподібної порізної лінії шириною до 0,2 см та глибиною близько 0,3 см.

Третє колесо в діаметрі мало 59 см, ступиця — 20—21 см, отвір в ній — 6 см (до країв дещо розширяється). Висота ступиці — 8 см. До країв товщина ходової частини зменшується з 7 до 1,6 см (рис. 1, IV, 19; 4, 5). Діаметр четвертого колеса — 71 см, ступиці — до 26 см, отвору — близько 8 см; висота ступиці — до 13 см. Товщина ходової частини — від 6 до 1 см (рис. 1, IV, 20; 4, 1).

Могильна яма мала розміри 1,75×1,25 м, глибина — 1,2 м. Нерівне дно було знівелюване шаром материкової підсыпки (30 см). На стінках є невиразні сліди землерийного знаряддя, — при обстеженні заповнення виявлено, що це було жолобчасте в розрізі знаряддя шириною до 4 см.

Скорчений кістяк дорослого чоловіка лежав на лівому боці, черепом на північний схід. Ліва рука вищуплена вздовж тулуба, права зігнута в лікті, кисті покладені перед тазом.

На дні могили, а також на материковій підсыпці виявлено крейду, а поверх неї (в другому випадку) бурій тлій.

Курган № 4 розташований за 80 м на південний схід від попереднього і поєднаний з ним насипом-перемичкою зрубного часу. Майже всю поверхню цього кургану розорано. Висота його від рівня похованого ґрунту — 4,05 м, діаметр — 46 м. У профілях шести бровок було простежено будову кургану і стратиграфію поховань. Зокрема встановлено, що поховання № 13 (рис. 1, I) є сьомим за часом.

Досилка перекрила, крім цього поховання, ще три ямних та одне давньокатакомбне. Вона є останньою досилкою кургану і складається з щільного чорнозему, споруджено її значно пізніше, від поховання № 13. Яма із заплічками, де воно містилось, мала в плані трапецієподібну форму та дуже округлені кути. Розміри — 3,0×2,05×1,2 м. Догори яма звужується.

Могилу було перекрито деревом. Біля її коротких стінок лежало по колесу. Перше, знайдене біля південно-східної стінки, збереглось дуже погано. Діаметр його — близько 65 см (рис. 1, I, 22). Друге (рис. 1, I, 21; 4, 6), добре збережене, виготовлене з дуба. Складалося воно з двох або скоріше трьох частин, які з'єднувались за допомогою вбитих в отвори шплінтів (як і в колесі 2 з поховання № 10 кургану № 1). Вдалось простежити лише один шплінт. Верхня частина ступиці вище нижньої і біля її основи вирізано трикутний в перетині жолобок. Діаметр колеса — 63×60 см, до країв товщина ходової частини зменшується з 5,5 до 1,5 см; діаметр ступиці — 22—23 см, а отвору в ній — до 10 см, висота її — 15,5 см, верхівки закруглені.

Могильна яма чотирикутної форми, розмірами 1,65×8×0,90 м. На стінках зафіксовано сліди землерийного знаряддя, які були пізніше за-гладжені іншим знаряддям.

Кістяк чоловіка лежав у скорченому положенні на лівому боці, головою на північний захід. Ліва рука випростана вздовж тулуба, права зігнута в лікті, кисті перед тазом. Біля черепа та гомілок є сліди вохри. На дні могили простежено крейду, поверх неї — бурій та білий очеретяний тлін.

Стратиграфія описаних поховань дає можливість відтворити їх хронологічну послідовність.

Курган № 1 (с. Першокостянтинівка) № 6 № 19 № 21.

Курган № 1 (с. Старосілля) № 8 № 10.

Курган № 4 (с. Старосілля) № 13.

Найдавнішими з наведених вище поховань є поховання № 8, яке за обрядом наближується до поховань майкопської культури (цей висновок підтверджує невеликий фрагмент кераміки з насипу над цим похованням). Близьким до поховання № 8 є поховання № 19. Хронологічно вони, мабуть, належать до рубежу I та II етапів ямної культури. Риси, якими відрізняються від них поховання № 10 та 13, очевидно, зумовлені взаємовільними прийшлого та місцевого населення ямної культури: за стратиграфією між восьмим та десятим вклинується поховання, близьке за своїми ознаками до останнього. Так само можна пояснити й відмінності в похованнях № 6 та 19, але в цьому випадку «змішане» поховання з'явилось в кургані раніше, ніж сюди прийшли «чисті» поховання № 10 та 13.

З'ясування хронологічної послідовності зазначених пам'яток розкриває тенденцію в зміні будови коліс, які мали вози у племен ямної культури. Заміна суцільних коліс дво- і трискладовими не могла, на нашу думку, сприяти їх зміщенню, але полегшувала лагодження, що мало важливе технологічне значення серед бідних на дерево степів.

Система кріплення частин колеса з пізньоката콤бного поховання № 21 різко відрізняється від тієї, яка застосовувалась ямниками (поховання № 10 та 13). Істотні відмінності також у ходовій частині — вона не має характерного для коліс ямної культури звуження до країв і є, крім того, значно масивнішою.

Цікава знахідка ярма чи осі, а також скотарських атрибутів (бичі лопатки, сіно, ногай тощо) з поховання № 8. На пильну увагу заслуговує будова насипів та простежені тут деталі поховального обряду.

Ю. А. ШИЛОВ

Остатки возов в курганах ямної культури Нижнього Поднепров'я

Р е з ю м е

В ходе работ Херсонской археологической экспедиции в 1971 и 1972 гг. автором было раскопано и зафиксировано пять погребений ямной и одно катакомбной культур, где обнаружены 17 колес. Кроме того, в двух случаях удалось выявить остатки других деталей повозок, а также отпечатки плетки и недоузка /?/.

Хорошая стратиграфия курганов, из которых происходят погребения с остатками повозок, позволила определить хронологическую последовательность погребений, а тем самым проследить тенденцию изменения конструкции колес: от цельных к двух- и трехсоставным.

Наряду с этим отмечены интересные детали погребального обряда, строения на-

Поховання VII—VI ст. до н.е. на р. Тенетинці *

У зв'язку зі зростаючим інтересом до проблеми походження лісостепових культур скіфського часу важливого значення набувають матеріали з курганів на берегах р. Тенетинки (басейн р. Тисмини), досліджені у 1887—1889 рр. О. О. Бобринським¹. Здобутий під час розкопок археологічний комплекс періоду раннього залізного віку (VII — початок VI ст. до н. е.), має значну наукову цінність.

Могильники розташовані на південний схід від Сміли на лівому березі р. Тенетинки (інша назва — Попівка), яка перетворилася зараз на пересихаючий струмок. Основну групу відомих нам поховань VII ст. до н. е. становлять тілеспокладення у спеціально насипаних курганах. На площі радіусом близько 2 км наявні сім невеликих могильників з різною кількістю курганів². Ранні поховання розкопані у могильниках «А», «В», «F», «G». Найбільший («А») крайній з півдня, розміщувався праворуч від шляху з м. Сміли у с. Михайлівку (колишні Пруси), поряд з поселенням VII—VI ст. до н. е.³. Він налічував 200 курганів, розташованих на підвищенні Шийчин Шпиль. Кругі схили з трьох боків оточені ярами, і лише на сході вузька смужка землі вела до навколошньої місцевості. Кургани невисокі (1—2,5 м), вони утворюють витягнуте кільце по краю підвищення і щільно прилягають один до одного так, що насипи деяких з них злились полами.

О. О. Бобринський дослідив у східній, західній і південній частинах могильника 58 курганів. Виявлені тут поховання здебільшого зруйновані. Ранньоскіфські знайдено у 18 курганах⁴. Більшість поховань за складом інвентаря належать до VI—IV ст. до н. е., деякі за браком речей не вдалося датувати.

Поховання VII — початку VI ст. до н. е. залігали під насипом над рівнем ґрунту, а іноді у могильних ямах, заглиблених у ґрунт лише на 0,2—0,24 м. В поодиноких випадках вони перекриті зверху деревом. Більшість ранніх поховань були основними в курганах, нерідко вони зруйновані пізнішими. Кістки померлих безладно розкидані, а іноді й зовсім відсутні. Речі, що входили до інвентаря, в багатьох випадках розбиті і також розкидані. Встановити положення та орієнтацію кістяків і повний склад речей можна лише на підставі двох непорушених поховань — жіночого (курган № 107) і чоловічого (курган № 113).

Курган № 113 (висота — 2,3 м, діаметр — 54 м) містив три поховання: два зруйнованих у насипу і одне в ґрунтовій могильній ямі. Одне з впускних поховань виявилось безінвентарним, а в другому (розташованому по центру насипу), трохи нижче від розкиданіх і подрібнених кісток жінки, трапились орнаментований черпак і круглотілій келіх (рис. 1, 1; 2). Під насипом, також у центрі, було основне чоловіче поховання у прямокутній ямі (розмірами 2,2×1,65 м), заглиблений у ґрунт лише на 0,25 м і обкладений деревом. Витягнутий кістяк лежав на спині, головою на південний захід, ліва рука піднесена до рота, фаланги її пальців зігнуті. Біля голови стояв великий черпак, у ньому — такий же, менших розмірів. Тут також були бронзова шпилька і ула-

* Стаття написана за матеріалами О. О. Бобринського.

¹ А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смели, т. II. СПб., 1894.

² Там же, стор. 52—101 (план I—H).

³ А. И. Тереножкин. Археологические исследования близ Смели в 1952 г.—КСИА АН УССР, вып. 3. К., 1954, стор. 72.

⁴ А. А. Бобринский. Вказ. праця, стор. 92—101, кургани № 107, 111, 114, 119, 124, 126, 134—136, 139, 143, 144, 155, 158, 159, 161, 163.

мок залишкі дерев'яного предмета у вигляді кульки і кістяне вістря⁵ (довжиною 22 см), виготовлене з розщепленої трубчастої кістки (коня або вола), яке в нижній, шир-

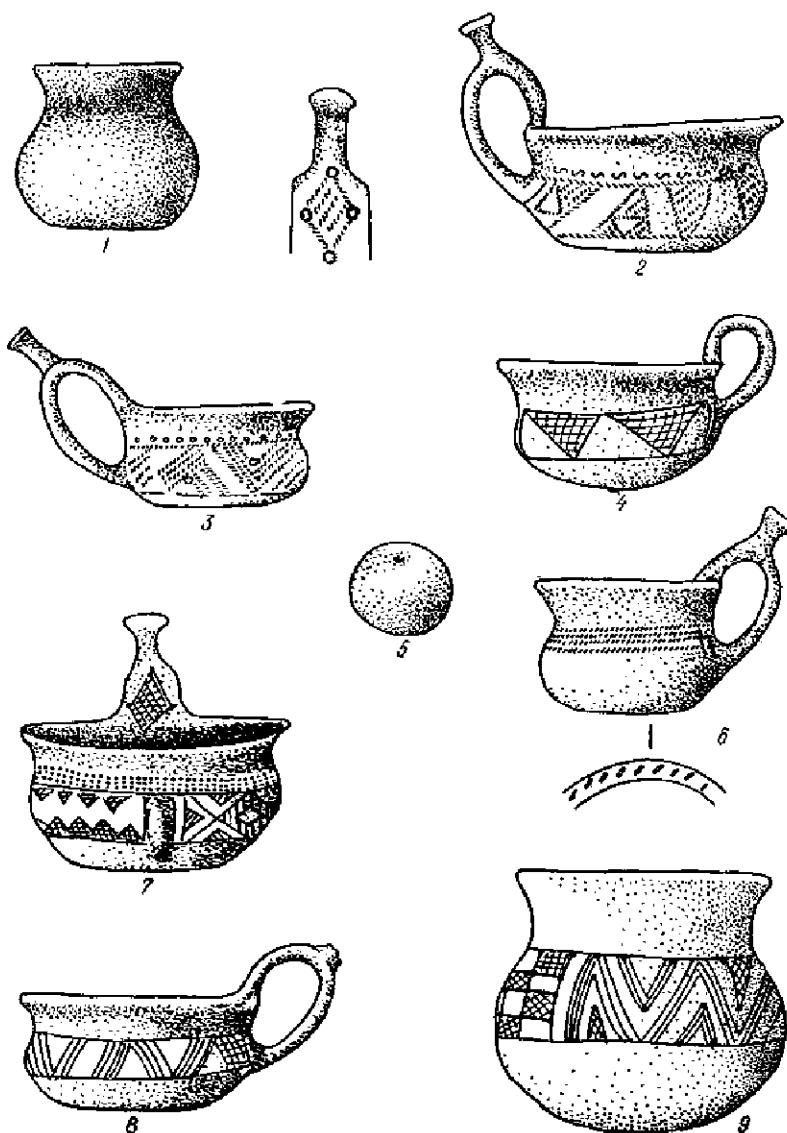

Рис. 1. Могильник «А».

1—2 — курган № 113; 3 — курган № 158; 4 — курган № 134; 5 — курган № 114; 6—7 — курган № 163; 8 — курган № 156; 9 — курган № 111.

шій частині мало втулку для насадження на держак. На думку О. О. Бобрицького, це наконечник списа (рис. 2, 8).

Курган № 107 (висота — 2 м; діаметр — 46 м). У насипу виявлено два поховання: одне — зруйноване з уламками посудини біля залишків кісток, друге — у південній частині кургану збереглось повністю. Кістяк жінки лежав витягнутий, трохи набік, головою на захід. За

⁵ А. А. Бобрицький. Вказ. праця, стор. 94, табл. I, 9; II, 12; VII, 5; XXVI, 23.

головою знайдені черлак, прясло, бронзова шпилька з вигнутим широку петлею кінцем (рис. 2, 4) ⁶ і кілька кісточок дитини.

Інвентар інших зруйнованих поховань могильника «А» загалом мало відрізняється від вищеописаного, але керамічний комплекс у багатьох випадках був різноманітнішим.

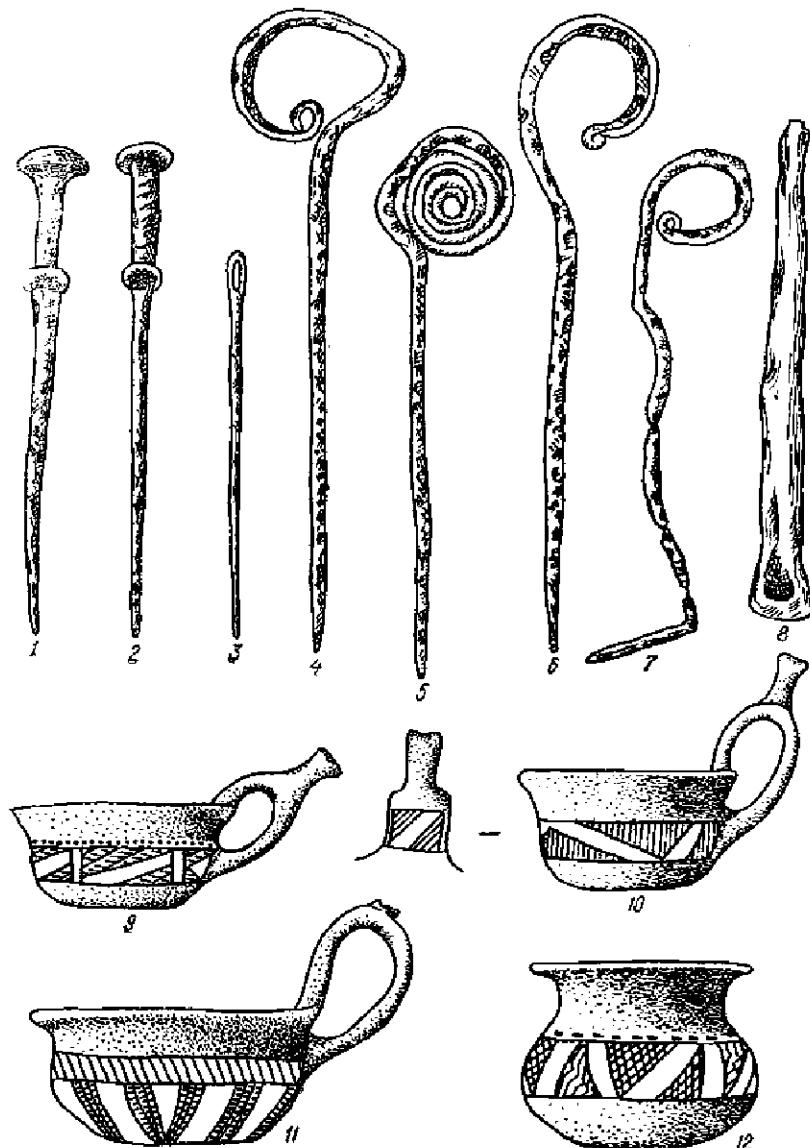

Рис. 2. Могильник «А».

1, 2, 3—11 — курган № 119; 9 — курган № 169; 4, 6 — курган № 107; 5 — курган № 136;
7, 10, 12 — курган № 126; 8 — курган № 113.

Курган № 111 (висота — 2,15 м, діаметр — 32 м). На глибині 0,9 м знайдені, переважно в уламках, простий горщик, орнаментований келіх (рис. 1, 9), невеликий черпак і миска «із візерунками» ⁷.

⁶ А. А. Бобрицький. Вказ. праця, стор. 32—33, табл. XXVI, 43. Шпилька з кургану 107 дається в таблиці звіту дослідника (табл. III, 6, наш рис. 2, 4), але в фондах Київського історичного музею є інша шпилька з цього кургану (за інв. № 15145/908).

⁷ А. А. Бобрицький. Вказ. праця, стор. 98, табл. XXVI, 20, 33.

Курган № 114 (висота — 2,54 м, діаметр — 57 м). У насипу трапились глечик, уламки залізного предмета і два розбитих черпаки. Тут, як і у згаданому вище чоловічому похованні з кургану № 113, черпаки були вкладені один у другий (рис. 1, 7). Розміри більшого досить значні⁸.

Курган № 119. У звіті О. О. Бобринського⁹ він не названий, але в таблиці до звіту подано рисунок шпильки (рис. 2, I), знайденої в цьому кургані. Дві посудини з нього — орнаментований черпак (рис. 2, II) і невелика миска грубої роботи зберігаються у фондах Київського історичного музею.

Курган № 124 (висота — 2 м, діаметр — 50 м). В насипу знайдено розбитий орнаментований черпак¹⁰ і глиняне пряслице.

Курган № 126 (висота 2,4 м, діаметр — 64 м). Тут розкопано залишки двох-трьох поховань, неодноразово зруйнованих. У східній частині на глибині 1,5 м знайдено уламки великої посудини, миски, п'ять невеликих черпаків (рис. 2, 10), глиняне прясло; в західній — невеличка посудина, бронзова шпилька (рис. 2, 7), три намистини і частина залізного кільця. У південній частині насипу виявлено невеликий орнаментований келих (рис. 2, 12), а нижче, на рівні ґрунту, зафіковане чоловіче поховання (за О. О. Бобринським, можливо, більш пізнього часу). Зберігся лише розрубаний череп, а позаду нього — розбита посудина і кілька кісток барана¹¹.

Курган № 135 (висота 2,15 м, діаметр — 53 м). Серед знахідок — дві розбиті посудини, черпак та спалені людські кістки¹².

Курган № 139 (висота — 2,42 м, діаметр — 42 м). У насипу біля розкиданых кісток померлого виявлено черпак (рис. 2, 9), бронзова цвяхоподібна шпилька та голка (рис. 2, 2, 3)¹³.

Курган № 155 (висота — 2,35 м, діаметр — 46 м). На глибині 1,75 м знайдено орнаментований кубок і черпак (рис. 1, 8), уламки миски, частину бронзового предмета і роговий виріб у вигляді ручки¹⁴.

Курган № 163 (діаметр — 43 м). Біля кісток жіночого поховання (за визначенням О. Бобринського) лежали два черпаки (рис. 1, 6), перевернуте блюдо (миска — Є. П.), прясло (рис. 1, 5) та округлий гранітний відбійник¹⁵.

Крім того, окремі речі ранньоскіфського часу, що очевидно, також походять із зруйнованих могил, траплялись в ряді курганів серед впускних більш пізніх поховань (V—IV ст. до н. е.).

Наводимо їх опис:

Курган № 134 (висота — 1,74 м, діаметр — 35 м). Тут були два непорушених, пізніших поховань скіфського часу в насипу та зруйнована могильна яма, де знайдено орнаментований черпак (рис. 1, 4)¹⁶.

Курган № 136 (висота — 1,95 м, діаметр — 41 м). У насипу на глибині 1,75 м і нижче виявлено залишки пізніших поховань, в яких у різних місцях трапились уламки черпака, бронзова шпилька із спіралеподібною голівкою (рис. 2, 5)¹⁷.

Курган № 143 (висота — 2,4 м, діаметр — 41 м). Серед знахідок в насипу — уламки посудин та черпака. Під насипом розташовані дві ґрунтові ями: одна з безінвентарним жіночим похованням, а друга

⁸ А. А. Бобринський. Вказ. праця, стор. 98, табл. XXVI, 15, 34.

⁹ Там же, табл. XXVI.

¹⁰ Там же, стор. 99, табл. XXVI, 32.

¹¹ Там же, стор. 95, табл. XXVI, 1, 16, 17, 30, 37, 40.

¹² Там же, стор. 99, табл. XXVI, 3.

¹³ Там же, стор. 96, табл. III, 5, 10; VII, 1; XXVI, 7.

¹⁴ Там же, стор. 93, табл. XXVI, 41.

¹⁵ Там же, стор. 97, табл. II, 21; VII, 4; XXVI, 9.

¹⁶ Там же, стор. 99, табл. XXVI, 22.

¹⁷ Там же, стор. 96, табл. XXVI, 4.

являла собою катакомбу з вхідною ямою, у якій зібрано поміж залишків кісток 11 бронзових вістер до стріл різних типів¹⁸.

Курган № 144 (висота — 2,35 м, діаметр — 37 м). У насипу на глибині 1,72 м знайдені уламки черпака. Під насипом у ґрунті — могильна яма з пізнім похованням.

Курган № 158 (висота — 2,12 м, діаметр — 46 м). Тут, у насипу виявлені два гранітних відбійники, розбиті чорна посудина та орна-

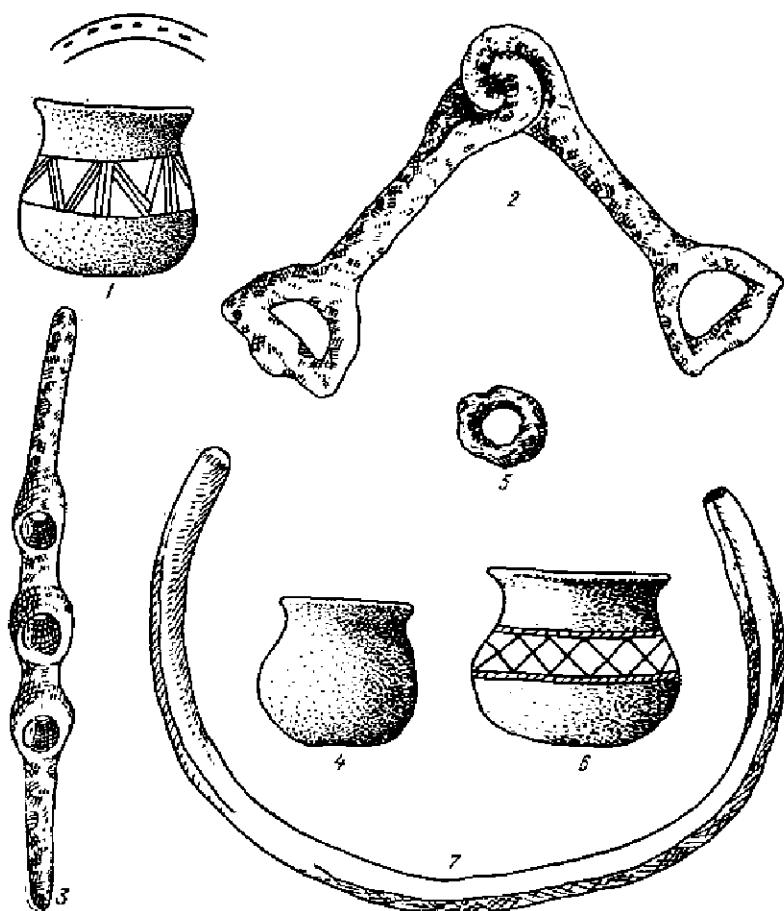

Рис. 3. Могильник «В».

1—3 — курган № 183; 4 — курган № 173; 5—6 — курган № 184; 7 — курган № 179.

ментований зубчастим штампом черпак (рис. 1, 3). На ґрунті — непорушене жіноче поховання V ст. до н. е. та зруйноване чоловіче у ґрунтовій могильній ямі¹⁹.

Курган № 159 (висота — 1,43 м, діаметр — 36 м). У числі знахідок — простий келих, половина другого та уламки черпака. Під насипом розташована ґрунтува могильна яма пізнього часу (пограбована)²⁰.

Курган № 161 (висота — 2,2 м, діаметр — 35 м). У насипу виявлено два черпаки та уламки іншої посудини. Нижче рівня ґрунту — зруйноване чоловіче поховання пізнішого часу²¹.

¹⁸ А. А. Бобрицький. Вказ. праця, стор. 10, табл. XXVI, II.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

Могильник «В», що складався з 120 курганів, розташований на підвищенні Шанці, над берегом р. Тенетинки²². З 18 розкопаних тут курганів лише в чотирьох були виявлені залишки поховань, зруйнова-

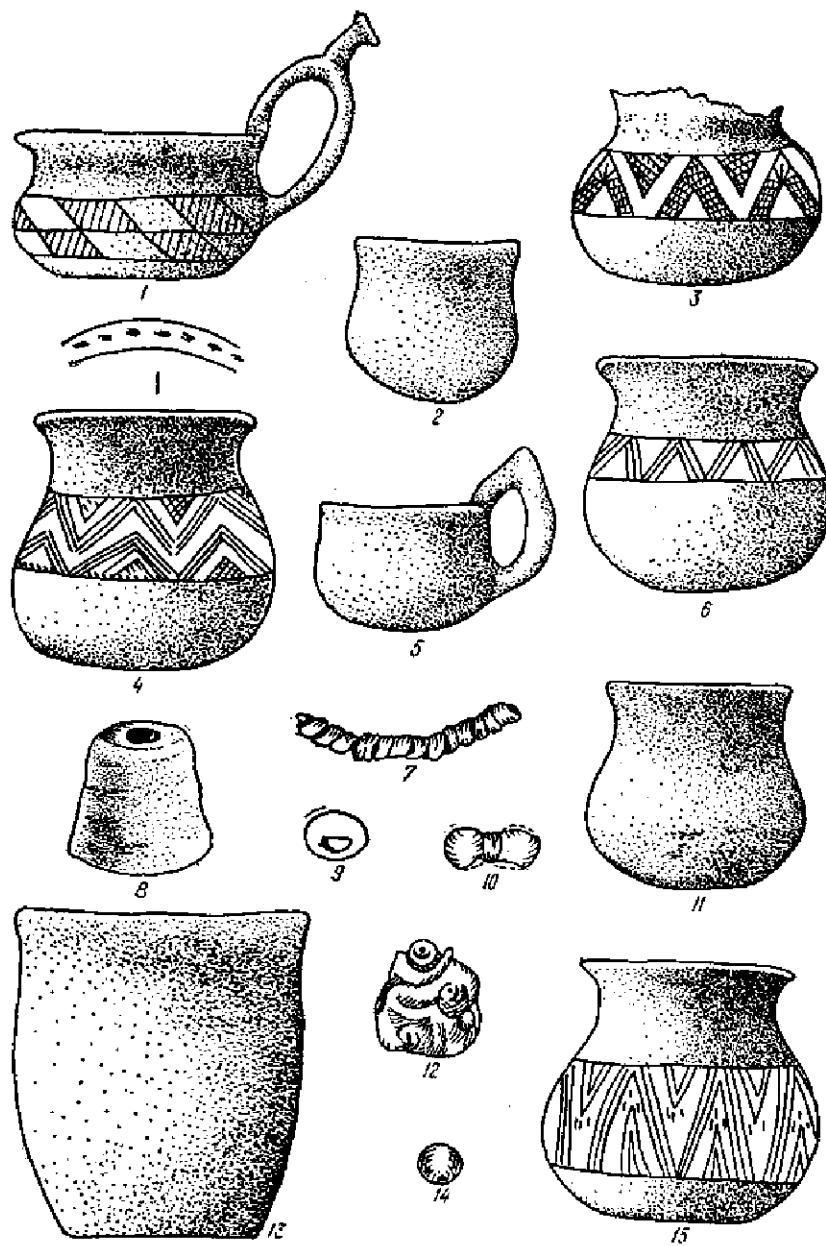

Рис. 4. Могильник «F».

1—2 — курган № 214; 3 — курган № 220; 4 — курган № 213; 5 — курган № 212; 6 — курган № 219; 7 — курган № 225; 8—15 — курган № 211.

них пізніше, які можна віднести до ранньоскіфського часу (кургани № 173, 179, 183, 184).

Курган № 173. У верхній частині насипу (висота — 3 м) знайдено два неорнаментованих келихи (рис. 3, 4).

²² А. А. Бобрицкий. Вказ. праця, план I—II, стор. 74—84.

Курган № 179. Тут зафіковано розбитий посуд: уламки орнаментованого чорнолощеного келиха і великого низького черпака, а також бронзову нашийну гривню з відбитими кінцями²³ (рис. 3, 7).

Курган № 184 (висота 3,75 м). Невеликий орнаментований келих (рис. 3, 6) знайдено в насипу поруч з бронзовим кільцем²⁴ (рис. 3, 5).

Курган № 183. Така сама посудина, проте дещо інших пропорцій, супроводжувалась бронзовими стременкоподібними вудилами та прямим псалям з трьома отворами у відповідних їм потовщеннях (рис. 3, 1—3). У насипу виявлено також уламок амфори, що потрапив сюди, мабуть, випадково²⁵. Фрагменти амфор постійно траплялися і в інших, більш пізніх курганах цього могильника.

Могильник «F» розташований на північ від могильника «A», його перетинає великий шлях з Сміли до с. Михайлівки. З 25 курганів досліджено 13. Вони містили в собі зруйновані поховання в насипу або в могильних ямах із залишками дерева, мабуть, від накату²⁶. Сліди таких ям виявлено в курганах 210, 213, 225. Одна з ям мала дерев'яну підлогу та накат (курган № 211).

Курган № 210. В насипу знайдено лише розбитий черпак.

Курган № 213 (висота — 1,8 м, діаметр — 66 м). Серед залишків ґрунтової могильної ями виявлено шар дерева, два розбитих черпаки, круглотілі орнаментовані келихи (рис. 4, 4) і частина іншої посудини²⁷.

Курган № 225 (діаметр — 53 м). В насипу були розкидані кістки небіжчика, а на ґрунті — сліди могильної ями, де знайдено лише бронзову спіралеподібну прикрасу (рис. 4, 7)²⁸.

Курган № 211 (висота — 2 м, діаметр — 56 м). Поховання здійснене у ґрунтовій могильній ямі (3,2×2,6 м), глибиною до 0,5 м. Зверху яма була накрита дошками, а дно застелене товстою дерев'яною підлогою. Кістяки збереглися погано. На думку дослідника, у могилі лежали поряд два небіжчики, один ближче до південної стінки. Він був орієнтований головою на захід, ноги зігнуті в колінах. Над ними знайдено невеликий гранітний камінь, а поблизу плечових кісток — прясло (рис. 4, 8) та дві бурштинові намистини (рис. 4, 14). Вздовж кісток тулуба лежали бронзове «кільце» (рис. 4, 9) і кілька бронзових бляшок у вигляді вісімок (рис. 4, 10). Біля ніг померлих стояв посуд: миска, а в ній — орнаментований келих (рис. 4, 15), перевернутий набік, і тут же кістяна просвердлена прикраса (рис. 4, 12). Поруч трапились дві неорнаментовані посудини: одна мала форму банки, злегка розширену додори (рис. 4, 13), а друга являла собою невеликий келих (рис. 4, 11)²⁹.

В інших курганах поховання VII ст. до н. е. розташовані в насипу.

Курган № 212. Тут виявлені череп людини, кістки, розбитий посуд та неорнаментований черпак (рис. 4, 5).

Курган № 214 (висота — 2,15 м, діаметр — 69 м). У різних секторах насипу зібрали, за описом О. О. Бобринського, три посудини: перша — «пряма»; друга — містила в собі розбитий черпак і була покрита зверху уламками «тарілки та глибокої чашки»; третя (в уламках) — велика. В музеї зберігся посуд (рис. 4, 1, 2)³⁰.

²³ А. А. Бобринский. Вказ. праця, стор. 75, табл. V, 21.

²⁴ Там же, табл. IV, 7, 11; VII, 17; XXVI, 29.

²⁵ Там же, стор. 76, табл. III, 3; VII, 8.

²⁶ Там же, стор. 66—73, план 1—Н.

²⁷ Там же, стор. 66, табл. XXVI, 48.

²⁸ Там же, табл. III, 17.

²⁹ Там же, стор. 65, табл. II, 15; III, 19, 22; IV, 2; Ia: XXVI, 28; V, 1a.

³⁰ Там же, стор. 66.

Курган № 219. Серед уламків дерева знайдено чотири посудини — два черпаки і два келихи (рис. 4, 6) та уламок заліза³¹.

Курган № 220. В ньому виявлене тілоспалення. Насип, особливо у середній частині сильно обпалений (до стану цегли), від самого верху до рівня ґрунту. В різних місцях обпалене каміння, вуглини, багато уламків перепалених кісток, у тому числі й людських, а також розбитий посуд: посудина з прямими стінками, блюдо, чарка і уламки другого блюда дуже великих розмірів (за описом О. О. Бобринського). У Київському історичному музеї зберігається круглотільй чорнолощений келих з інкрустованим орнаментом, що походить, за описом, з цього кургану (рис. 4, 3)³², хоч у матеріалах дослідника така посудина не зазначена.

Могильник «G» тенетинської групи дав лише одне поховання ранньоскіфського часу в насипу кургану № 227. Воно супроводилося банкоподібною посудиною з проколами під вінцями, а також орнаментованим черпаком³³.

Таким чином, у складі розглянутих курганих груп досліджено всього 31 курган з похованнями ранньоскіфського часу. Усі поховання, крім двох, є тілонокладеннями. Залишки тілоспалення зафіксовані лише в курганах № 135 та 220. Могили виявлені як в насипах, так і під ними в неглибоких ґрутових ямах (глибиною до 0,2—0,25 м, лише в кургані № 211 глибиною 0,51 м). Останні перекриті дерев'яним накатом, а в одному випадку (курган № 211) зафіксована дерев'яна підлога. Найбільша кількість поховань у насипу — три. Вони, як правило, одиночні. Парне поховання, можливо, виявлене у кургані № 211. Кістяки лежать на спині (у кургані № 107 — на боку), з витягнутими ногами (в одного померлого з кургану № 211 були зігнуті коліна). Орієнтація західна, з незначними відхиленнями.

Інвентар поховань ранньоскіфського часу переважно простий і одноманітний. Він складався в основному з посуду — від однієї до семи посудин (курган № 126), бронзових шпильок та голок. окремі знахідки: малій залізний ніж (курган № 113), кістяні вироби — втульчасте вістря (курган № 113), рогова ручка (№ 155), просвердлена прикраса у вигляді голівки грифо-барана (№ 211). Серед бронзових предметів — гривня (№ 179), вудила з псалієм (№ 183), бляшки (№ 211), спіралеподібна прикраса (№ 225) тощо. У жіночих похованнях були також керамічні прясли.

В складі посуду — черпаки (чарки, за О. О. Бобринським), келихи, горщики («прямі» посудини) та миски. Черпаки невеликих, рідше більших розмірів, наявні майже в усіх похованнях, причому у деяких з них знайдено по кілька черпаків (п'ять — в кургані № 126). Усі вони однотипні — досить глибока чашечка з округлим денцем. Вінця S-подібного профілю, з відігнутим назовні краєм. Ручка стрічкова (овальна в перетині), має вигляд округлої широкої петлі, трохи відтягнута назад і виступає над краєм чашечки. Верхня частина ручки закінчується циліндричним виступом, здебільшого зі сплющеним круглим капелюшком. У центрі денця, на зовнішній поверхні є ямка, що іноді виступає на внутрішній ледь помітним горбочком.

Поверхня черпаків гладенька, але нелощенена, темно-буруватого або бурувато-сірого кольору. Орнамент врізний або зубчасто-штампований. Ряд наколів прикрашає відігнуті краї вінця. Широкою смугою орнаментовані плічка та ручки у місці з'єднання їх з краєм черпака. Смуга обмежена з обох боків горизонтальними лініями, а між ними розташовується геометричний візерунок (кути, трикутники, ромби тощо) або

³¹ А. А. Бобринський. Вказ. праця, табл. VII, 10; XXIV, 7, 24, 36.

³² Там же, стор. 69.

³³ Там же, стор. 74.

коса сітка. Іноді простежується ряд паралельних горизонтальних ліній (курган № 163). Зрідка трапляються черпаки і з складнішим мотивом. Так, наприклад, на одному з них (курган № 114) смуга поділена на два відрізки, між якими вміщений виступ. Орнаментальна схема відрізків різноманітна. Над смugoю проходить потрійний ряд дрібних штамнованих ямок. Орнамент черпака з кургану № 119 складається з вузької смужки, заповненої навкісною штриховою, від якої спускаються доувігнутого дenza відрізка стрічок, заштрихованих сіткою³⁴. Винятком є неорнаментований екземпляр (курган № 212) у вигляді слабопрофільованої чащечки з високою ручкою, перегин якої утворює гострий виступ.

Круглотілі келихи (теж характерна форма посуду ранньоскіфського часу Лісостепового Правобережжя), трапляються рідше. Більшість з них знайдено в уламках. Посудини, як правило, гарно виготовлені, поверхня їх підлощена. Частина келихів орнаментована. Декор аналогічний візерунку на черпаках — широка смуга, заповнена закресленими кутами і ускладнена іноді рядками дрібних рисочок над нею (курган № 126). Але трапляється і складніша: схема — сполучення кутів, заштрихованих прямокутників та ламаних стрічок (курган № 111, рис. 2, 11). Є також неорнаментовані келихи.

Миски та горщики, які входили до складу інвентаря, не збереглися, крім одного горщика (рис. 4, 13). Однак О. О. Бобринський згадує про орнаментовану миску, характерну для раннього скіфського часу, знайдену в кургані № 111 (могильник «А») разом з горщиком, круглотілим келихом та черпаком. За описом дослідника, у згаданих курганах цього могильника та в кургані № 227 могильника «С» трапляються високі, прямі, вузькі горщики, з вінцями дещо відігнутими назовні і прикрашеними зверху наскрізними наколами, які часто на поверхні утворюють горошинки..., а це теж, як відомо, є властивим саме для ранніх часів.

Бронзові шпильки (О. О. Бобринський називає їх — «іглами») знайдені в шести похованнях могильника «А» (кургани № 107, 113, 119, 126, 136, 139). Всі вони мають різні форми: цяхоподібні шпильки з опуклими масивними круглими капелюшками і рельєфним валиком у верхній частині стрижня (№ 119, 139; рис. 3, 1, 2). Шпильки з голівкою у вигляді широкої петлі, кінець якої загнутий до середини чи назовні (№ 107, 125), або з голівкою, згорнутою у спіральний щиток (№ 136). У кургані № 139 разом із шпилькою знайдена бронзова голка.

Керамічний посуд та шпильки аналогічні матеріалу з раннього шару Жаботинського поселення, який датується першою половиною VI ст. до н. е.³⁵ Раннє датування цих курганів (могильника «А» і деяких поховань могильника «F») підтверджують також поховання з курганів поблизу с. Константинівки³⁶, серед інвентаря яких є аналогічна кераміка та бронзові двокільчаті вудила кобанського типу, відомі в Лісостеповому Подніпров'ї у VIII ст. до н. е.

У кургані № 183 (могильник «В») знайдено стременоподібні вудила і бронзовий псалій з трьома отворами. Такі знахідки з'являються в пам'ятках лісостепового Правобережжя у другій половині VII ст. до н. е. і були поширені в першій половині VI ст. до н. е.

У басейні р. Тясмин стременоподібні вудила в супроводі псаліїв з трьома отворами входили до складу інвентаря поховання кінця VII ст. до н. е. (курган № 524 поблизу с. Жаботин)³⁷. У похованні кургану

³⁴ А. А. Бобринский. Вказ. праця, табл. XXVI, 50.

³⁵ Ф. Покровська. Поселення передскіфського часу. — СА, № 4. М., 1973.

³⁶ А. А. Бобринский. ИАК, вип. 4. СПб., стор. 31 і далі.

³⁷ А. А. Бобринский. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1913 г. — ИАК, вип. 60. К., 1916, стор. 15 і далі.

№ 2 поблизу того самого села стременоподібні бронзові вудила знайдені поруч з двопетельчастими³⁸.

Кістяна прикраса у вигляді голівки грифо-барана, як і кістяні писалі з аналогічним зображенням, належать до виробів, відомих у Лісостепу лише з початку VI ст. до н. е. і тому поховання з кургану № 211 (могильник «F»), де вона знайдена, можна датувати цим часом.

Таким чином, найбільш вірогідною датою розглянутих нами поховань з курганих могильників поблизу р. Тенетинки є VII — початок VI ст. до н. е., що відповідає часові існування Жаботинського поселення. Кургани могильники біля р. Тенетинки існували до кінця скіфського часу, здебільшого зберігаючи основні риси похованального обряду. Походження останнього поки що залишається не з'ясованим.

Основним похованальним обрядом VIII—VII ст. до н. е. в басейні Тясмину було, як вважають на підставі матеріалів черноліської культури, безкурганне тілоспалення³⁹. Але у VIII ст. до н. е. і навіть раніше відомі кургани з тілоспаленнями (№ 185 на могильнику «Д» в Тенетинці) та тілопокладеннями (на могильнику поблизу Гуляй-Города), поховання в насипу (№ 41) та колективне поховання в ґрутовій ямі (курган № 52), де нижній ряд небіжчиків був покладений у випростаному стані, головою на захід⁴⁰.

Поховання, аналогічні тенетинським, виявлено і в інших місцях басейну р. Тясмин, як про це свідчить матеріал з розкопок О. О. Бобринського та ін.⁴¹ Наприклад, впускне поховання в насипу кургану № 9 епохи бронзи поблизу Сміли, в урочищі Деренговець, у кургані № 370 неподалік с. Коваліхи; зруйноване поховання в кургані № 334 Гуляйгородського могильника та в околиці с. Стецівка⁴². Аналогічні пам'ятки були відкриті в басейні Південного Бугу — кургани № 1, 5 поблизу с. Рижанівка, досліджені Д. Я. Самоквасовим⁴³.

Серед курганів доби бронзи, розкопаних О. Бидловським на могильнику поблизу с. Долинки (колишні Яцьковичі) Черкаської області, виявлено два поховання з випростаними кістяками, орієнтованими головою на захід. Одне було на рівні ґрунту в кургані № 57, друге, впускне — в насипу (№ 40)⁴⁴. Іх супроводили круглотілі келихи, один з яких (курган № 40) прикрашений дрібнозубчастим штампом (зберігається в краєзнавчому музеї Умані, № 425, 4). У басейні р. Рось, наприклад, в околицях Кагарлика та с. Зеленки Миронівського району, також є ряд впускних поховань у курганих насипах епохи бронзи, в яких небіжчики лежать випростані на спині, мають західну орієнтацію, супроводжуються неорнаментованими келихами та черпаками⁴⁵.

У степах Північного Причорномор'я — поблизу Дніпра та на Дністрі останнім часом виявлено нові (кургани та впускні в насипи

³⁸ М. И. Вязьмикина. Ранние памятники скіфского звериного стиля.—СА, № 2. М., 1963, стор. 158—159; В. Хвойко. Древности Приднепровья II. К., 1899, стор. 25, табл. XIV, 277, 278.

³⁹ А. И. Тереноожкин. Предскіфский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 42—47.

⁴⁰ Е. Ф. Покровська. Кургани передскіфського часу в басейні р. Тясмин.—Археологія, т. VIII. К., 1953, стор. 128—129, сл. 132.

⁴¹ Речі зберігаються у Київському історичному музеї та в Ермітажі. Комплекси поховань VIII—VI ст. до н. е. описані в кандидатській дисертації Е. Ф. Покровської (К вопросу о сложении культуры земледельческих племен Правобережного Приднепровья бассейна р. Тясмин (VIII—VI вв. до н. э.—НА ІА АН УССР, 1953).

⁴² А. А. Бобринский. Вказ. праця, т. I, стор. 15, табл. XXIII, 7; III, 13; XV, 2, XI, 14; т. III, стор. 46; В. И. Гошкевич. Клады и древности в Херсонской губ. Херсон, 1903, стор. 16—17.

⁴³ Д. Я. Самоквасов. Могилы Русской земли. М., 1890; А. И. Тереноожкин. Погребения раннего скіфского времени у с. Рижановки.—МИА, № 130. М., 1965, стор. 211—214.

⁴⁴ Światowit, t. VI. Warszawa, 1905, стор. 14, 21, рис. 16, 23.

⁴⁵ Н. Е. Бранденбург. Журналы раскопок 1888—1902 гг. СПб., 1908, № кург. 220, 238, 239, 275, 290, 343; стор. 10—18, 21, 27, 35.

курганів доби бронзи) пам'ятки VII ст. до н. е. близькі до тенетинських⁴⁶.

У результаті нових досліджень уточнені уявлення про географію цих пам'яток та межі розширення їх території в південно-західному напрямку.

Важливість тенетинських могильників полягає і в тому, що вони дають велику (досі неперевершенну) кількість поховань рядового населення Лісостепу VII ст. до н. е., збагачують відомостями про його поховальний ритуал та окрім елементів побуту. В них похованнях відсутні предмети оздоблення, що свідчить про мирний характер життя мешканців. Ускладнення соціальних відносин, проникнення на територію Лісостепового Придніпров'я ознак скіфської культури знайшли своє відображення також у поховальному обряді. Поруч з рядовими похованнями з'являються усипальниці аристократичних верств тогочасного суспільства, як, наприклад, кургани № 1, 2 та 524 поблизу с. Жаботин.

Тенетинські кургани — один з найбільш ранніх комплексів скіфського часу є важливим джерелом у дослідженнях проблеми походження і формування лісостепової культури цієї доби.

Е. Ф. ПОКРОВСКАЯ

**Погребения VII—VI вв. до н. э.
на р. Тенетинке**

Резюме

Большое значение для решения вопроса о происхождении культуры лесостепных племен скіфского времени имеют материалы из курганных могильников у р. Тенетинке (бассейн р. Тясмин), исследованных в 1887—1889 гг. А. А. Бобринским. Эти материалы составляют важный археологический комплекс, характеризующий погребальный обряд рядового населения Правобережного Приднепровья VII — начала VI вв. до н. э.

Основная группа погребений этого времени (около 36) была открыта в курганных могильниках «А», «В», «Г» (под насыпью на уровне гречки и в мелких могильных ямах). На основании погребений, сохранившихся нетронутыми (курганы № 107, 113, 211), можно судить, что положение покойников было вытянутым на спине или слегка повернутым набок, ориентация западная. Инвентарь состоял из сосудов с преобладанием черпаков и кубков, есть бронзовые и костяные изделия, аналогии которым известны на поселениях VII — начала VI вв. до н. э. в с. Жаботин и других памятниках этого времени.

Погребения, аналогичные тенетинским, известны и в других местах Лесостепи, в бассейне р. Рось и Южного Буга. Открытые в последние годы в степях Северного Причерноморья в низовьях Днепра и Днестра аналогичные памятники дополняют наши представления о распространении их в юго-западном направлении.

А. П. МАНЦЕВИЧ

**Керамічна тара
з кургану Солоха**

У дареволюційній археологічній практиці нехтувався рядовий матеріал, зокрема кераміка (маються на увазі пам'ятки скіфської доби). Серед знахідок з Литого (Мельгунівського) кургану вона зовсім не зга-

⁴⁶ Д. Т. Березовець. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу біля с. Кут. — АП, т. IX, К., 1960, стор. 58, рис. 15, 6; Д. Я. Телегін. Розкопки курганів поблизу Запоріжжя. — АДНУ в 1969, вип. IV, К., 1975, стор. 55—56, рис. 6; А. И. Мелюкова. Скифские курганы Тираспольщины. — МИА, № 115, М., 1962, стор. 116, табл. I, 5; И. Т. Черняков. Новые находки эпохи бронзы в раннего железа на Одесчине. — Материалы XV конференции ИА АН УРСР. К., 1972, стор. 184—185.

дується. У Келермеських курганах проста кераміка представлена дуже невиразними уламками. Два глиняних горщики, заповнені піском, які були виявлені в кургані поблизу р. Калитви, загубились¹.

У багатому похованні з глиняним глечиком «родоського» стилю, табуретом, прикрашеним срібними телячими голівками «ассирійського» стилю, бронзовим шоломом угорського типу та золотою діадемою, виявлені й такі рядові предмети, як прості горщики. Проте значення їх важко переоцінити.

Особливо незадовільне становище було з керамікою, супроводжуючою визначні знахідки, що відволікали увагу від інших речей своєю пишністю. Були забуті навіть амфори Чортомлицького кургану. Як відомо, в його північно-західній камері, поруч із славно-звісною срібною вазою, знайдено 14 глиняних амфор, крім того, шість у північно-східній і п'ять у південно-східній камерах. Очевидно, вони надійшли до Ермітажу разом з усіма матеріалами, але випали з поля зору його головного хранителя Г. Є. Кізерицького в той момент, коли він готував публікацію усього комплексу Чортомлицького кургану². Через те у наступних виданнях зображення амфор не вміщені, хоч вони згадуються у звіті і навіть позначені на плані³. Для науки вони перестали існувати, бо не збереглась їх документація. Б. В. Фармаковський, очевидно, бачив і вивчав ці екземпляри, коли готував річний звіт про розкопки в Росії за 1913 р., включаючи й інформацію про курган Солоха для *Archäologische Anzeiger*⁴. Порівнюючи амфори з Солохи та Чортомлицького кургану, він визначив їх як *Verschiedenartige*. Немає сумніву, що вони зберігаються у Державному Ермітажі.

Масовому матеріалу, яким є амфори у царських курганах, Б. В. Фармаковський надавав великого значення. Про це свідчить той факт, що у згаданій вище статті він вказав два типи амфор з Солохи⁵. Дослідник цього кургану М. І. Веселовський, який задовго до видання звіту про розкопки надрукував ряд заміток, присвячених окремим знахідкам, амфорного матеріалу не опублікував. Ще на місці розкопок ці посудини передані були історичному музею в Херсоні (рис. 1). Директор його В. І. Гошкевич після виходу у світ вказаної статті Б. В. Фармаковського залучив дані про амфори до річного звіту музею⁶.

Відомості, подані М. І. Веселовським, відтворюють такі факти: у північній (пограбованій) камері центрального поховання серед інших предметів стояла велика амфора, на шийці якої висіла мідна ложка з довгою ручкою, що закінчувалась лебединою голівкою⁷. Вздовж стіни південної камери (комори) виявлено «три невеликі амфори, отвори яких

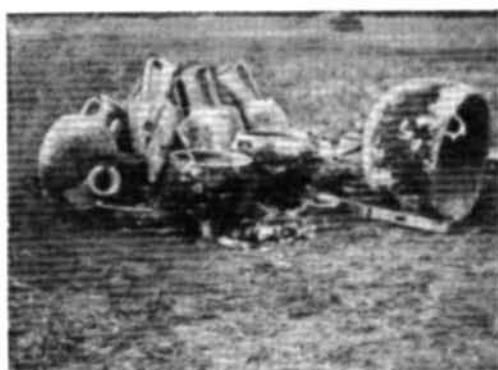

Рис. 1. Амфори та казани з кургану Солоха.

¹ А. П. Манцевич. Золотой венец на реке Калитве. - Известия на Българския Археологическая Институт.... кн. XXII, 1959, стор. 57.

² Див. каталог у відділі історії первісної культури, т. 1.

³ И. И. Толстой, Н. П. Кондаков. Русские древности, вып. 2. СПб., 1899, стор. 109, 110, 112; E. H. Minns. Scythians and Greeks. Cambridge, 1913, стор. 157, 161.

⁴ B. Farmakowsky. Archäologische Funde im Jahre 1913.— Archäologische Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts, 1914, 3, стор. 288.

⁵ Там же, стор. 281, 282, А бб, 104.

⁶ Летопись музея 1913 года, вып. 5. Херсон, 1915, стор. 24, рис. 12.

⁷ ОАК за 1912 г., стор. 42, рис. 56.

були замазані гіпсом. Амфори мали зовні прикраси у вигляді поясків, виконаних червоною фарбою, цією ж фарбою були зроблені позначки чи нумерація на шийках посудин»⁸. Крім того, перед жовтим насипом, в першій траншеї, була виявлена «велика амфора для вина, поставлена вертикально й непорушена». Вона розміщувалась за 40 м від центральної могили і «належала до другого (непорушеною бокового.—А. М.) поховання»⁹. Доля всіх цих амфор не відома.

За звітом, присвяченим відому похованню 1913 р., поблизу від дитячого (південного) кістяка («виночерпія») знайдені амфори для вина¹⁰. На ескізному малюнку очевидця розкопок О. О. Бобринського у ниші з казанами позначені три амфори з ситечком та черпаком, що висіли на них¹¹.

Лише в статті Б. В. Фармаковського ми дізнаємося, що у 1913 р. було знайдено 12 амфор двох типів: у східній ниші з казанами, неподалік від головного кістяка,—дві посудини двох типів і у західній (спеціальному приміщенні, «сьоху»)—десять. Типи їх визначені Б. В. Фармаковським¹² (рис. 2). Дві з десяти належать до першого типу, а сім — до другого, десята амфора була в уламках, й форму не вдалося відтворити.

Рис. 2. Амфори з східної ниші в кургані Солоха:
а — інв. № 15225; б — інв. № 15208.

У 1938 р. амфори з кургану Солоха, що зберігалися у Херсонському музеї, автором цієї статті були описані (за винятком розбитої) і фотографовані. Під час Великої Вітчизняної війни частина їх зникла, від решти залишились уламки.

Опис амфор, знайдених у непорушенному похованні 1913 р. Східна ниша (з казанами).

Амфора I типу

1. 15204
2870. Посудина виготовлена з світло-жовтої глини, має широкий опуклий тулуб яйцеподібної форми і коротку шийку. Вінця двогранні, сильно виступають назовні. Ніжка коротка, донизу розширені, має ввігнутий профіль і загилення. Біля основи кожної ручки — невеликі ямки. Посередині шийки червоною фарбою намальований поясок. Сліди гіпсу є на нижній стороні вінець, ручок і по всьому тулубу. На шийці, під вінцями, біля ручки — графіто АВ. Доповнене складом КОС, воно стає чоловічим ім'ям на срібному кіліку з того ж кургану — іменем власника кілка і, очевидно, амфори (А. П. Манцевич. Амфори кургану Солоха. — СГЭ, IV, Л., 1947, стор. 3). Висота — 0,68 м, діаметр амфори — 0,42 м, вінець — 0,18 м (рис. 3, 1, 1а).

⁸ ОАК за 1912 р., стор. 43, рис. 55; стор. 44, рис. 60.

⁹ ОАК за 1913—1915 рр., стор. 105, 106.

¹⁰ Там же, стор. 107.

¹¹ А. П. Манцевич. Парадный меч из кургана Солоха.—Древние фракийцы в Северном Причерноморье. М., 1969, стор. 97, рис. 1.

¹² B. F a r m a k o w s k y . Вказ. праця, стор. 278—288, А вб. 104.

Амфора II типу

2. 15227 — 2873. Червоноїнняна, з видовженим, майже конічної форми тулу-
бом і витягнутою розшироною донизу ніжкою. Висока циліндрична
шийка різко переходить в плічка, відділені від тулуба округлим реб-
ром. Ручки вертикальні. Верхній край вінець горизонтально зрізаний,

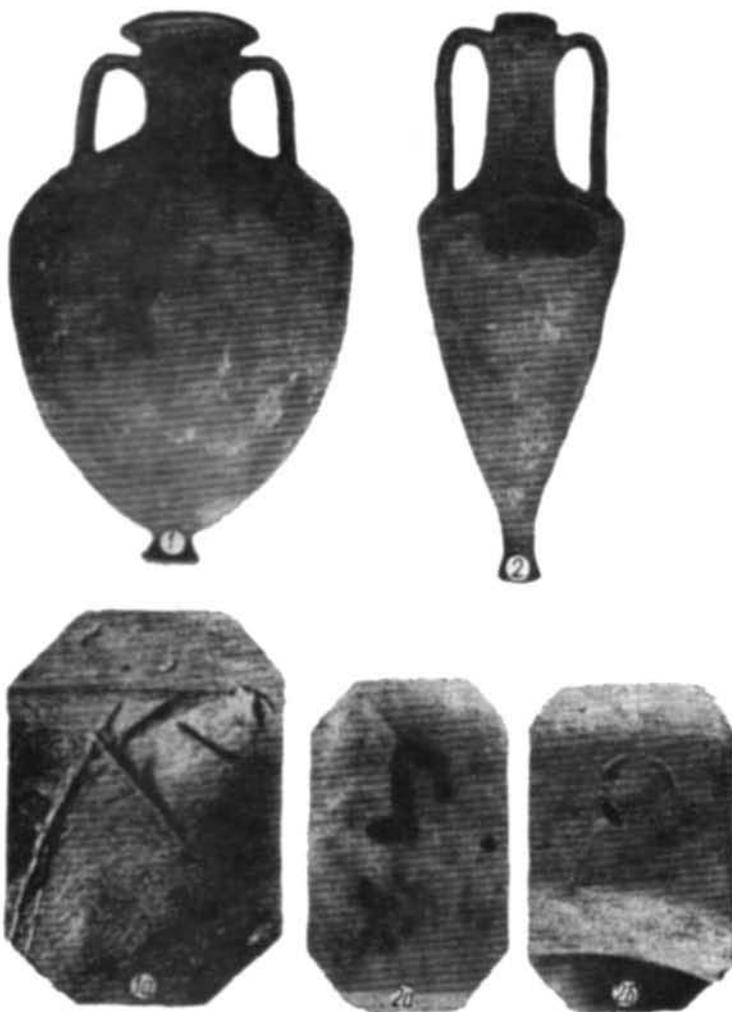

Рис. 3. Амфори з східної ніші та знаки на них.

1, 1а — амфора І типу (Inv. № 15204) та графіфто; 2 — амфора ІІ типу (Inv. № 15227); 2а, 2б — знак та англіфічне клеймо на ніші.

збоку є косий зріз донизу, що утворює з першим гострий край. Біля основи ручок — заглиблення. На одній з них — знак у вигляді неповного кільця з трьох незімкнутих дуг. На шийці під вінцями нанесена червоною фарбою смуга та знак І. У верхній частині тулуба вибито частину стінки: лакуна овальної або майже прямокутної форми (четири уламки стінок зберігаються окремо) дала змогу визначити місце-знаходження цієї амфори в східній ніші. Висота — 0,84 м, діаметр — 0,32 м, діаметр вінець — $0,105 \times 0,107$ м (рис. 3, 2а, 2б). Видана І. Б. Зеест (Керамическая тара Боспора.—МИА, № 83. М., 1960, табл. XVIII, 35 д.).

Західна ниша («погріб»).

Амфори I типу

3. $\frac{15208}{2872}$. Глина світло-жовта. Форма аналогічна формі № 15204, але дещо більш витягнута (діаметр менший, висота більша). Профіль ніжки менш вигнутий, ніж у амфори 15204. Біля основи ручок — заглиблення. На плічках — дві плями рожевої фарби. На нижній частині ту-

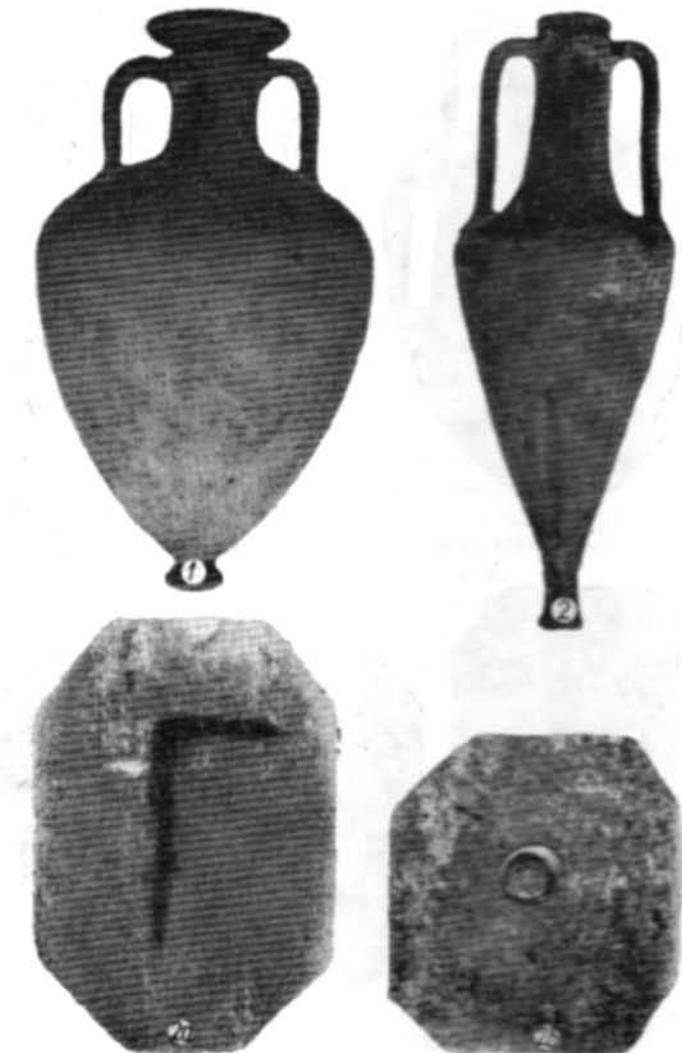

Рис. 4. Амфори із західної ниші та знаки на них.

1 — амфора I типу (інв. № 15208); 2 — амфора II типу (інв. № 15225).
2a — знак; 2b — енгліфічне клеймо.

луба є наскрізний вибій. Позначка — «Солоха». Висота — 0,69 м, діаметр — 0,40, діаметр вінець — 0,175 м. (рис. 4. 1). Вказівка І. Б. Зеест, що на корпус однієї посудини нанесено червоною фарбою знак АУ, помилкова (стор. 91).

Видана В. Н. Гошкевич (Летопись музея за 1913 год, вип. 5. Херсон, 1915, стор. 24, рис. 12) (зліва); Охорона пам'яток культури на Україні. Збірник I, 1927, стор. 58, рис. 46; Arch. Anz., 1913, III, 282, Abb. 104 (справа).

4. 30726. Амфора в уламках: шийка з частиною плічок. Ручки зламані. За формою широких вінець цей фрагмент належить до амфор I типу.

Все, що говорилось про амфору № 15204, стосується і двох останніх —

15208
2872 та 30726 (рис. 2).

Не видана.

Амфори II типу

5. № 15225
2868. Глина черво-

на. Форма аналогічна
№ 15227
2873, але вінця більш

округлені. Ручки донизу
дещо розведені, біля їх
основи — заглиблення.
Біля вінця — сліди ро-
жевої фарби. На шийці —
знак Г, як на амфорі
15240

(див. нижче). На
2897
одній з ручок поставлено
знак у вигляді кільця.
Під ним на плічках ви-
бій — лакуна овальної
форми. Пошкоджено кі-
нець ніжки. Познач-
ка — «Солоха». Висота —
0,87 м, діаметр — 0,34.
діаметр вінця — 0,11 ×
× 0,12 м (рис. 4, 2,
2a, 26).

Видана В. І. Гошке-
вич (вказ. праця, стор. 24,
рис. 12, справа; Охорона
пам'яток..., стор. 58,
рис. 46 зліва; Arch.
Aлz., 1914, III, стор. 282,
104 зліва).

6. № 15228
2869. Амфора з черво-

ної глини. Форма анало-

гічна № 15225
2868, але шийка більш правильної циліндричної форми. Про-

філь тулуба з одного боку більш округлий. Ручки донизу зближуються, біля їх основи — невеликі заглиблення. Вздовж вінця, по шийці — смуга червоної фарби шириноро 3—10 мм. На шийці є знак V (такою ж фарбою) у вигляді вертикальної рисочки (можливо, йота?). В нижній час-
тині тулуба — вапняковий наліп. Тулуб з двома вибоями (не наскріз-
ними). Позначка — «Солоха». Висота — 0,838 м, діаметр — 0,30, діаметр
вінця — 0,12 × 0,107 м (рис. 5, 1, 1a). Видана І. Б. Зеест (вказ. праця,
табл. XVIII, 35 а).

7. № 15229
2898. Червоноглинняна амфора, аналогічна № 15227. Ручки дещо

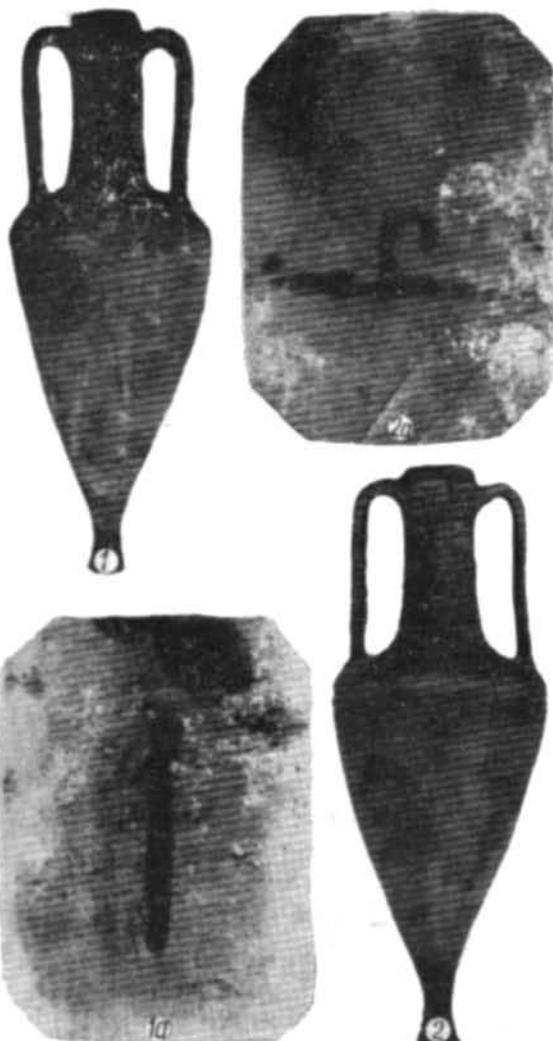

Рис. 5. Амфори із західної ніші та знаки на них.
1, 1a, 2, 2a — амфори II типу (інв. № 15228 і 15229) та
знаки.

розходяться донизу. Конічний тулуб має легку опуклість. Біля основи ручок — заглиблення. Червоною фарбою нанесено: під вінцями — смугу шириною до 18 мм, а на шийці — знак **Г**. Без пошкоджень. Висота — 0,84 м, діаметр — 0,315, діаметр вінець — 0,107×0,108 м (рис. 5, 2, 2a). Не видана.

8. $\frac{15230}{2896}$. Амфора червоної

глини. Форма аналогічна № $\frac{15225}{2868}$.

Тулуб має форму правильного конуса. Ручки вертикальні, біля їх основи — заглиблення. Під вінцями червоною фарбою нанесено смугу шириною 40 мм та на шийці знак **Г**. Пошкоджень немає. Позначка — «Солоха». Висота — 0,84 м, діаметр — 0,305, діаметр вінець — 0,108 × 0,105 м (рис. 6, 1, 1a). Видана І. Б. Зеест (вказ. праця, табл. XVIII, 35, 6).

9. $\frac{15238}{2871}$. Амфора червоної глини. Форма аналогічна № $\frac{15225}{2868}$. Біля основи ру-

чок — заглиблення. Червоною фарбою нанесено під вінцями смугу шириною 18 мм, на шийці знак **Г**. На правій від нього ручці є знак у вигляді неповного кільця з трьох дуг. На тулубі — вибій (не наскрізний) та дрібні вибої на вінцях. Позначка — «Солоха». Висота — 0,855 м, діаметр — 0,33, діаметр вінець — 0,107×0,115 м (рис. 6, 2, 2a, 2b).

Видана І. Б. Зеест (вказ. праця, табл. XVIII, 35, 8).

10. $\frac{15239}{2874}$. Амфора червоної глини. Форма аналогічна № $\frac{15227}{2873}$.

Біля основи ручок — заглиблення. Червоною фарбою нанесені: під вінцями смуга шириною 20 мм та напис на середній частині шийки гау. На одній з ручок — знак у вигляді неповного кільця з трьох дуг. Пошкоджень немає. Позначка — «Солоха». Висота — 0,825 м, діаметр — 0,30, діаметр вінець 0,101×0,117 м (рис. 7, 1, 1a, 1b). Не видана.

11. 15240. Амфора червоної глини. Форма аналогічна № 15225.
2897. Амфора червоної глини. Форма аналогічна № 2868.

Тулуб конічний. Шийка донизу дещо розширені. Біля основи ручок, злегка розведеніх донизу, є заглиблення. На тулубі — западина випадкового походження. На шийці з одного боку поставлено знак у вигляді кільця, на протилежному боці знак Г червоною фарбою, як у амфори № 15225. На шийці і тулубі біля однієї з ручок — тріщина та вибій (не наскрізний). Поверхня вкрита невеликими сірими плямами. Позначка — «Солоха». Висота — 0,885 м, діаметр — 0,33, діаметр вінець — 0,103 × 0,118 м (рис. 7, 2, 2a, 26). Видана І. Б. Зеест (вказ. праця, табл. XVIII, 35a; позначені два вдавленіх кільця).

Амфорам з кургану Солоха присвячені дві наші публікації¹³. Крім того, у спеціальній статті про амфори першого типу з тулубом яйцеподібної форми (блізькі до срібної чортомлицької), наведені свідчення на користь їх походження з міста Терони на Халкідіці¹⁴.

І. Б. Зеест, вказуючи на ряд паралелей посудинам першого типу, не погоджується з пропонованним визначенням¹⁵. Однак згадані цим автором аналогії являють собою екземпляри трохи іншої форми: вінця у них із скосеною верхньою граничною і горизонтальною нижньою, шийка розширюється догори, а ручки двострільні. На думку І. Б. Зеест, «деталі нагадують солохинський тип»¹⁶, але саме вони заважають порівнянню цих виробів з солохинськими амфорами, що, як і чортомлицькі, мають вінця у вигляді двох граней, симетрично скосених під кутом, контур шийки плавний, увігнутий, а ручки однострільні.

Рис. 7. Амфори із західної ніші та знаки на них.
1 — амфора II типу (інв. № 15239); 1a — напис на ній;
2 — енгліфічне клеймо; 2— амфора II типу (інв. № 15240);
2a — знак; 26 — енгліфічне клеймо.

¹³ А. П. Манцевич. Амфоры из кургана Солоха. — СГЭ, IV, Л., 1947, стор. 3—5.
рис. 1—2; ¹⁴ ж. Об амфорах из кургана Солоха. — СГЭ, XXIX, Л., 1968, стор. 48—53.
¹⁴ А. П. Манцевич. О торевтике в скіфськую епоху. — ВДИ, № 2, М., 1949.
¹⁵ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора, стор. 91—94, табл. XV—XVI (До речі, автор повторює помилку Н. Н. Погребової, вважаючи амфору на монетах Терони гідрою, стор. 93).
¹⁶ Там же, стор. 92.

№ п.п.	№ рисунка	Інвентарний № Херсонського музею	Місце знахідки	Тип амфор
1	3, 1, 1a	<u>15204</u> 2870	східна ниша	I
2	3, 2a, 2б	<u>15227</u> <u>2873</u> прямоугутна вибоїна на тулубі	східна ниша	II
3	4, 1	<u>15208*</u> 2872	західна ниша	I
4	2 (у Веселовського)	30726	—	I
5	4, 2, 2a, 2б	<u>15225</u> <u>2868</u> овальна вибоїна на тулубі	—	II
6	5, 1, 1a	<u>15228</u> 2869	—	II
7	5, 2, 2a	<u>15229</u> 2998	—	II
8	6, 1, 1a	<u>15230</u> 2896	—	II
9	6, 2, 2a, 2б	<u>15238</u> 2871	—	II
10	7, 1, 1a	<u>15239</u> 2874	—	II
11	7, 2, 2a, 2б	<u>15240</u> 2897	—	II
12	—	?	—	?

* Загублені під час Великої Вітчизняної війни.

Таблиця

Розміри		Енгліфічні знаки			Вадана- ї. Б. Зест
Висота	Діаметр	на ручці чи шийці	маляровані на шийці	трафіто	
68,0	42,0	—	—	AY	табл. XV, 326
84,0	32,0	на ручці 		—	табл. XVIII, 35d
69,0	40,0	—	—	—	—
?	?	?	?	?	—
87,0	34,0	•	Г	—	—
83,8	30,0	може не помі- ченний	I	—	табл. XVIII, 35e
84	31,5	може не помі- ченний	Г	—	—
84	30,5	»	Г	—	табл. XVIII, 35d
85,5	33,0	на ручці 	Г	—	табл. XVIII, 35g
82,5	30,0	на ручці 	ГAY	—	—
88,5	33,0	на шийці О	Г	—	табл. XVIII, 35a
?	?	?	?	?	—

ні¹⁷. Тільки іллінецька амфора своєю формою цілком відповідає солохинським та чортомлицьким. Таким чином, аргументи на користь Терони лишаються в силі.

Друга група — посудини II типу з бічного поховання — включає вісім екземплярів (один з них знайдено в ніші разом з казанами і сім — у «льоху»). Про них головним чином і йдеться нижче. Всі вони однакової форми, що значно відрізняється від амфор I типу, мають конічний тулуб з трохи витягнутою підкою, циліндричну шийку, різко розширену донизу, де вона з'єднується з плічками, які дещо виступають з контура тулуба. Округлі вінця слабо виділені, одностворльні ручки з ямками біля основи. На шийці чи на ручці у сирій глині відтиснуто знак — фабричне клеймо у вигляді сущільного кільця чи неповного, складеного з трьох незімкнутих дуг діаметром 6—7 мм¹⁸.

Слідом за І. Б. Зеест, І. Б. Брашинський порівнював солохинські амфори II типу з амфорами о. Коса, які мають сигароподібний тулуб і двостворальні ручки¹⁹.

Наведена таблиця містить основні характеристики амфор обох типів.

Амфори другого типу виготовлені з червоної дрібнозернистої глини, що відрізняється від світло-жовтої фасоської, багатої блискітками слюди, і від такої самої світлої глини з білими вкрапленнями вапна, властивої для амфор з енгліфічними клеймами, визначених Б. М. Гравковим як гераклейські²⁰. На відміну від посудин першого типу, описані екземпляри були розмальовані смугами червоної фарби і позначені греческими літерами²¹ на шийці: (четири екземпляри) **Γ**, (два) **Г**, (один), **Ι**, (один) **ΓΑΥ**.

Оскільки різниця між амфорами зі знаками **Г** і **Γ**, як у формі посудин, так і в характері енгліфічних клейм незначна, і всі вони виготовлені з однакової глини, то можна дійти висновку про їх спільне походження. Це продукція різних майстрів чи майстерень всередині одного центру.

В інших районах Північного Причорномор'я також знайдені амфори з літерними знаками, нанесеними червоною фарбою, наприклад, **Δ**²², **Ο**²³, **Λ**²⁴, **Σ**²⁵. Сполучення літер **ГЛ**²⁶ и **ГАУ**, яке означає термін **ГЛУКУΣ**, свідчать, що й інші знаки вказують сорт напітого вина. Вони

¹⁷ Безпаспортьна амфора Керченського музею відрізняється від амфор з Солохінцями іншої форми і меншим діаметром тулуба. Див.: И. Б. Зеест. Вказ. праця, стор. 91, табл. XV, 32 е.

¹⁸ У праці Н. А. Олайко (Античный импорт в Приазовье и Побужье в IV—III вв. до н. э.—САИ, ДІ—27. М., 1971, стор. 121, табл. I, 118а) на амфорі з кургану Солоха з невідомих причин зображені два енгліфічні знаки.

¹⁹ И. Б. Брашинский. Новые материалы к датировке курганов скифской племенной знати Северного Причерноморья.—Eirene IV. Praha, 1965, стор. 96. Зауваження з цього питання див. СГЭ. XXIX. Л., 1968, стор. 48—53. Висновки И. Б. Брашинского викликають заперечення щодо визначення форми посудин і трактування наявних знаків, а також хронології амфор. Див. В. И. Прягло. К хронологии энгліфических клейм Гераклеи Понтийской.—СА, № 3. 1971, стор. 76—89; Ю. Г. Виноградов. Керамические клейма острова Фасос.—Нумизматика и энгліфика, Х. М., 1972, стор. 10 (автор не вважає за можливе користуватися запропонованім И. Б. Брашинським датуванням фасоських та гераклейських клейм).

²⁰ Б. Н. Граков. Энгліфические клейма на горлах некоторых остродонных эллинистических амфор.—Труды ГИМ. М., 1926, I, 199.

²¹ С. А. Половцева. Курган Солоха близ с. Б. Знаменки.—Гермес, № 7-8, 1914, стор. 226.

²² Тананс. ОАМ, інв. № Т 135, 28944.

²³ Сімферополь. Розкопки Веселовського. ОАМ, інв. № Б 2822.

²⁴ Гераклейська амфора з П'ятибратьового кургану. И. Б. Брашинский. Амфоры из раскопок Елизаветовского могильника в 1959 году.—СА, 1961, № 3, стор. 179.

²⁵ Там же. Дві гераклейські амфори.

²⁶ М. Еберт. Gut Maritzyn. P. Z., Band V. 1913, Н. 3-4, А вв, стор. 26.

ставились на посудині після її заповнення. Очевидно, такий самий зміст має і гама (Г) на амфорах з Аджигола²⁷.

Знак Г (4 хости) нанесений більш ретельно: кожна хаста має рівномірну товщину, тоді як у гами Г на кінцях лінія тонша та розплів-

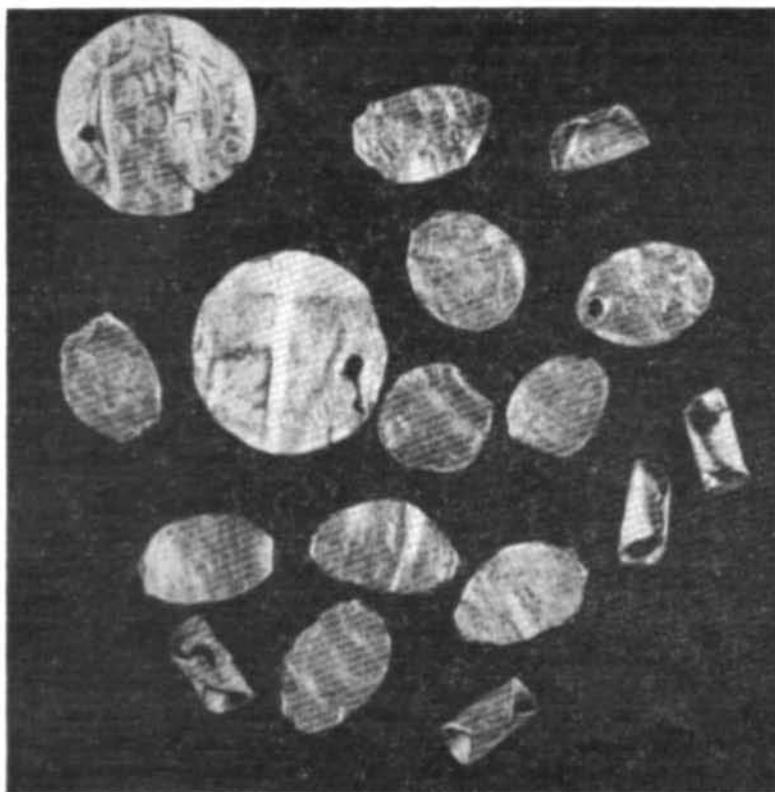

Рис. 8. Знаки на монетах Візантії. Див. каталог Британського музею: *Olympicus XIII*, стор. 202, № 243, pl. 146, B. V. Head. Catalogue of the Greek coins in the British Museum, 1877.

часта. Він трохи нагадує знак Г (три хости) на срібному кубку з Буевової Могили, де вказана вага посуду ННДГ 1— (тепер вона дорівнює 588,8 гр)²⁸.

Б. М. Граков пов'язував ці амфори («поки що умовно») з якимось дорійським причорноморським містом (Візантій) на тій підставі, що знаки на їх шийках передають, між іншим, літери мегарсько-корінфського алфавіту²⁹. Як сліпно зауважив Б. А. Василенко, у деяких авторів це припущення необґрунтовано стало твердженням³⁰. Воно було прийняте І. Б. Зеест, Н. А. Онайко (із застереженням), І. Б. Брашинським³¹. Погодитись з думкою Б. М. Гракова не можна, тому що на монетах Візантії та на амфорах з Солохі знаки різні. В першому випадку

²⁷ M. Ebert. Gut Maritzyn. P. Z., Band V, 1913, N. 3-4, A bb, стор. 37, № 4.

²⁸ CR 180—71. СПБ., 1874, стор. XI.

²⁹ Б. Н. Граков. Каменское городище на Днепре.—МИА, № 36. М., 1954, стор. 86, 87.

³⁰ Б. А. Василенко. Клейма на амфорах типа Солоха.—ПСА, № 2. М., 1971, стор. 243.

³¹ И. Б. Зеест. Вказ. праця, стор. 96; Н. А. Онайко. Вказ. праця, стор. 92, № 118; И. Б. Брашинский. Вказ. праця, стор. 96.

вони завжди мають зліва скісну хасту, яка іноді з'єднується з кінцем другої вертикальної **М** (рис. 8, 17), але звичайно вона дотикається її середини **М** (рис. 8, 11, 13, 15, 19, 22) ³².

Щодо наведених Б. А. Василенком зіставлень солохинських амфор II типу з ніконійськими, то ці паралелі також не можна визнати переважливими. Останні мають слабо виділені вінця і, крім того, відрізняються від посудин з Солохи ще й місцем, формою і способом накладання клейм: енгліфічні літерні знаки були взяті в коло, а знак у вигляді кільця є не тільки на вигинах ручки, а й на нижній частині шийки (біля переходу її в плічка) або на ніжках. Крім того, амфори з Ніконії не мають ніяких позначень червоною фарбою ³³. Все це виключає якунебудь подібність їх до амфор з Солохи і навіть саму можливість такого зіставлення. Отже, зв'язок останніх з Візантієм і Ніконією не підтверджується.

Амфора із знаком I (йота?) має таку саму форму і виготовлена з такого ж матеріалу, як і інші екземпляри II типу. Для розшифровки знака потрібне було б вивчення сортів вина і прикметників, вживаних для їх визначення у грецькій мові. Ми не знаємо також, якому сорту вина відповідали знаки ΘΕΥ чи I, Ο, Δ, Η, Κ, Μ ³⁴ так само, як і клейма з двох літер ΜΖ, ΗΡ, ΜΕ на сінопських амфорах П'ятибратьного кургану. Безперечно, це не власні імена чи знаки гончарів, як вважає І. Б. Брашинський ³⁵. Гончар ставив своє клеймо завжди на сирій глині.

У Гомера є назви вин ΑΙΘΟΥ, ΕΡΥΘΡΟΣ, ΜΕΛΑΣ; у Афінея — ΚΙΡΡΟΣ, ΛΕΥΚΟΣ, ΜΕΛΑΕ, ΗΔΥΣ, ΜΕΛΙΦΡΩΝ, ΜΕΛΙΝΔΗΣ, ΕΥΩΔΗΣ. А. Жарде також наводить ряд визначень різних сортів ³⁶. Відома праця В. Кеппела присвячена назвам вин латинською мовою ³⁷. Шкода, що немає аналогічної на матеріалі грецької мови.

Знаки червоною фарбою на шийках амфор з Солохи поки що лишаються не розшифрованими. Близькі за формою посудини знайдені в ряді міст Північного Причорномор'я, наприклад, у станиці Єлизаветівській і Сімферополі ³⁸, у кургані № 6 поблизу с. Леніне в Криму. Остання визначається дослідниками як сінопська. Про клеймо автори не згадують ³⁹.

У Німфеї виявлена амфора такої самої форми з енгліфічним клеймом на шийці . Вона має ямки біля основи ручок, виготовлена з червоно-коричневої глини (рис. 9) ⁴⁰. Близька до неї посудина з

³² ГЭ, Отдел нумизматики. Инв. № Віз. 4336, 4337, 4343 — тракхи 416—357 pp.; инв. № 4375 — обол; инв. № 4379 — триобол. Див. В. В. Head. Catalogue of the grecian coins in the British Museum. The tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace etc. London, 1877, стор. 94.

³³ Б. А. Василенко. Вказ. праця, стор. 243.

³⁴ Б. Н. Граков. Древнегреческие клейма с именами античных. М., 1928, стор. 18; М. Еберт. Вказ. праця. Останні два знайдені в Ольвії у 1928 році, а знак Δ на амфорі з Керчі. Див. Е. И. Придик. Вказ. праця, стор. 39, № 76.

³⁵ І. Б. Брашинський. Амфори из раскопок Елагаветовского могильника, стор. 181.

³⁶ A. Jardé. Dacemberg—Saglio. Dictionnaire des Antiquités, s. v. Vin, стор. 915.

³⁷ V. Keppe. Prädikale der Weine. Blätter für das bayerische Gymnasial and Real-Schulwissenschaft, XIV, 1878, стор. 252—255.

³⁸ ГЭ ОАМ, инв. № ТЕ 135, выс. 81, 0; инв. № Б 7822, выс. 88, 0.

³⁹ Э. В. Яковенко, Е. В. Черненко, В. Н. Корпусова. Описание скифских погребений в курганах Восточного Крыма. К., 1979, стор. 156, рис. 12, 3.

⁴⁰ ГЭ ОАМ, инв. № Н Ф-51, 941, выс. 66, 0; В. М. Скуднова. Комплекс находок из раскопок святилища кабиров в Нимфее.—КСИИМК, № 63. М., 1956, стор. 134, рис. 64; стор. 135, рис. 65, 2.

Олінфа, яка трохи стрункіша і немає опукlosti на тулубі, як у амфор з Солохи. Про клеймо автор не повідомляє⁴¹. В Олінфі ж знайдені у великій кількості частини подібних екземплярів, наприклад, ніжки, але, як зауважив Робінсон, вони не були враховані⁴². Так, біля будинку з фонтаном трапились уламки понад 600 амфор. Вони вказують, що в Олінфі тара для вина використовувалась також для води⁴³. Знахідка є ілюстрацією до розповіді Фукідіда про те, що під час Пелопонесської війни на Халкідіці перед облоговою міста Лекіфа (поблизу Терони), де сховались її жителі, було принесено багато амфор і піфосів з водою для гасіння пожежі (Thuc., IV, 113—115).

Клейма у вигляді кілець на ручках амфор, як і в Солосі, знайдені в Олінфі: одна з будинку А VIII, 1, друга — з будинку А IV, 7⁴⁴. Датуються вони першою половиною II ст. до н. е. Як відомо, у цьому місті була відкрита майстерня теракот. Виявлено також масу кераміки найрізноманітніших типів, якості і призначення: розписні фігурні вази (на зразок фанагорійських), лекіфи з рельєфами (типу лекіфів Ксенофанта), керченські пеліки і гідрії (подібні до боспорської гідрії зображенням Афіни і Посейдона), чорнолакові тарілки, сільнички (канфари, близькі до знахідок з курганів Солоха і Чортомлика).

Схожість форми і клейм амфор Солохи та Олінфа, як і інші ознаки, є свідченням тісних зв'язків останнього з Північним Причорномор'ям. Все це дає підставу припускати, що згадані амфори походять з одного джерела. Крім того, можна стверджувати, що в Олінфі чи поблизу нього виготовлялась також тара для вина.

Терона, яка претендувала на приоритет у винаході вина, була відома як виробник його сортів високої якості (йому приписувались навіть лікувальні властивості). Звичайно, тут виготовлялись і амфори для вина. Ймовірно, це стосується і Менди, вично якої також мало широкий попіт. Отже, ці міста Халкідіки були забезпечені тарою місцевого походження і не могли експортувати свою продукцію у привізний тарі. Тому Халкідіку слід вважати батьківщиною обох типів амфор, знайдених у кургані Солоха. Датування посудин з Олінфа першою половиною II ст. до н. е. відповідає даті комплексу з цього кургану.

Рис. 9. Амфора з Німфея з енгліфічним клеймом.

⁴¹ У будинку «багатьох кольорів» («Many colors»). D. Robinson. Excavations at Olynthus. Part XIII. Baltimore, 1950, стор. 202.

⁴² D. Robinson. Вказ. праця.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же, стор. 428. № 1091, 259 (діаметр клейма-кільця — 1 см); № 1093, 259; № 262 (малюнок; діаметр клейма-кільця — 8 мм).

А. П. МАНЦЕВИЧ

Керамическая тара из кургана Солоха

Резюме

В археологической науке дореволюционного времени можно наблюдать некоторое пре-
небрежение к рядовому материалу и, в частности, к амфорам. Поэтому оказались утра-
ченными, например, амфоры Чертомлыкского кургана. Что касается сосудов из Солохи,
то они были переданы на месте раскопок в Исторический музей Херсона без указания
их количества и описания. Только благодаря данным Б. В. Фармаковского известно, что
в боковом погребении кургана, в восточной нише, найдены две амфоры двух типов, а в
западной—девять экземпляров тех же форм.

Сосуды I типа имеют такую же форму, как и серебряная амфора Чертомлыкского
кургана. Их сходство с изображениями на монетах Терона, славившейся своим вином,
и наличие в районе Халкидики серебряных рудников (Дизорские горы) дают основание
для вывода, что упомянутые изделия изготовлены на Халкидике.

Амфор II типа всего восемь. Они имеют знаки в виде колец, оттиснутых в глине,
или букв, нанесенных красной краской. Последние не прочитаны, за исключением надпи-
си на сосуде, указывающей сорт вина. Следовательно, в другие буквенные обозначения
служили марками вина, иликотого в амфоры. Сопоставление знаков на амфорах и моне-
тах показало необоснованность высказанного Б. Н. Граковым предположения о том, что
сосуды из Солохи связаны с каким-то из причерноморских городов (например, Визан-
тием). Амфоры сходной формы и ручки их со знаками в виде колечек найдены в Олин-
фе, поэтому возможно, что и экземпляры второго типа взяты изготавлены на Халкидике.

О. Г. ДЯЧЕНКО

Поселення черняхівської культури на Харківщині

Пам'ятки черняхівської культури в бассейні Сіверського Дінця вивчені
ще недостатньо. Однак навіть ті незначні матеріали, що опубліковані¹,
свідчать про своєрідність місцевих старожитностей III—VI ст. н. е. Тому
кожна нова пам'ятка культури «полів поховань» черняхівського типу
заслуговує на спеціальну увагу.

Тут публікуються матеріали розвідок Б. П. Зайцева і автора цієї
статті в 1961—1962 рр. та 1970 р., здобуті в результаті огляду одного
з найбільш характерних поселень черняхівської культури басейну Дін-
ця поблизу с. Лляне Дергачівського району Харківської області*. Селище розташоване на першій надзаплавній терасі правого берега
р. Прудянка (ліва притока р. Лопань) в районі дамби. Територія
пам'ятки розорюється. Культурні залишки трапляються смугою довжи-
ною 1,5 км і шириною 200—250 м.

Під час розвідки в 1970 р. на селищі було закладено три шурфи
розмірами 1×1 м, що дало можливість визначити характер і потуж-
ність культурного шару. Встановлено, що основні нашарування належать
до черняхівського періоду. Виявлено також невелика кількість
знахідок епохи бронзи та скіфського часу. Культурний шар стратиграфічно
не розділений і відрізняється високою насиченістю. Загальна
потужність його становить 30—40 см.

¹ І. Н. Луцкевич. Матеріали до карти поширення пам'яток культури полів по-
ховань на території Харківської області.—Археологія, т. II. К., 1948, стор. 164—178;
Ю. В. Кухаренко. Новопокровський могильник і поселення.—Археологія, т. VI. К.,
1952, стор. 33—50; Б. А. Шрамко. Древности Северского Донца. Харьков, 1962,
стор. 256—265; Б. П. Зайцев. Новые материалы черняховской культуры бассейна
Северского Донца и Псла.—МИА, № 116. М., 1964, стор. 44—52.

* Користуюсь нагодою висловити подяку Б. П. Зайцеву за дозвіл опублікувати
дяжкі матеріали його розвідок.

На території поселення зафіксовані житла наземного типу. Вони виразно позначені на поверхні пам'ятки розвалими глиняної печини та обмазки овальної або квадратної форми. Такі розвали, розміщені в два ряди, простежено на північно-східній ділянці біжче до краю тераси. окремі наземні житла наявні також у східній частині. Створю-

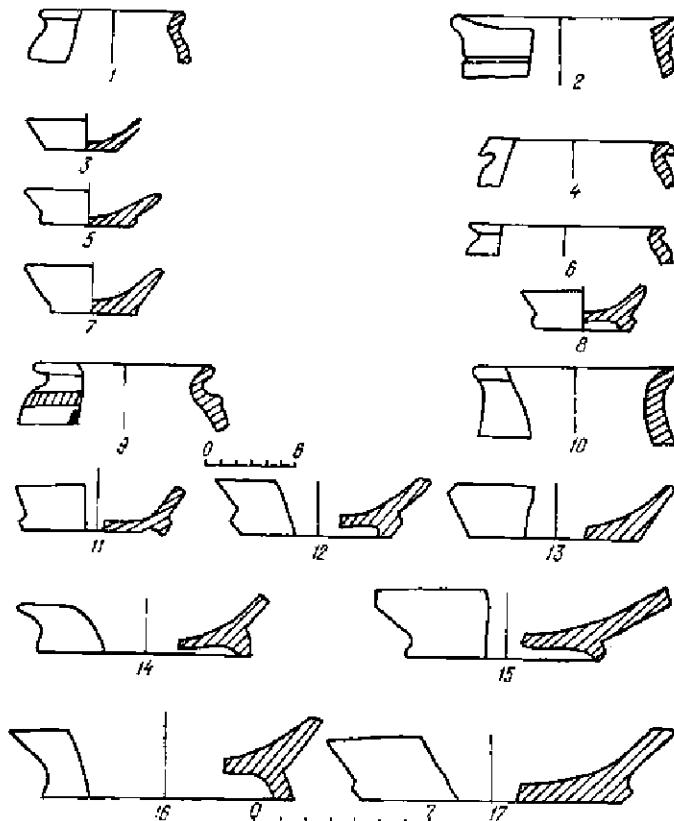

Рис. 1. Гончарний посуд черняхівської культури з селища Пляве:

1—8 — уламки шорстких горщиків; 9—11, 13 — фрагменти лощених горщиків; 12, 16 — дenza лощених мисок; 14, 15, 17 — кераміка з гладкою чорною поверхнею.

ється враження, що ці споруди займали певну, очевидно, центральну частину поселення черняхівців, а на околицях були будови іншого типу — землянки. Добре помітні сліди останніх у вигляді овальних заглиблень у ґрунті, біля яких концентрується виключно ліпна кераміка.

У процесі шурфування вдалось дослідити невелике вогнище розмірами 40×50 см, споруджене з великих уламків пісковика без використання розчину. Вогнище належало до наземного житла, контури якого спочатку не простежувались. Наявність закопченого каміння в інших житлах дає підставу припускати існування в них аналогічних вогнищ.

Найчисленнішу і цінну категорію знахідок на селищі становить кераміка, яка складається з місцевих та імпортних виробів. За побутовим призначенням вона поділяється на кухонний та столовий посуд і глиняну тару. За технікою виготовлення місцева кераміка представлена як гончарними, так і ліпними виробами. Серед гончарних залежно від характеру обробки поверхні та складу тіста можна виділити три групи. До першої належить посуд із світло-сірою шорсткою поверхнею. Глина жорстка і містить в собі домішки піску та кварцу (рис. 1, 1—8;

2, 1, 3, 7). До другої входить кераміка з гладкою поверхнею чорного кольору. Для її виготовлення застосовували лише жирну і старанно просіяну глину з незначними домішками дрібного піску (рис. 1, 14, 15, 17). До третьої групи можна включити посуд з сірою або чорною лощеною поверхнею, а також ті вироби, що втратили лощення і мають

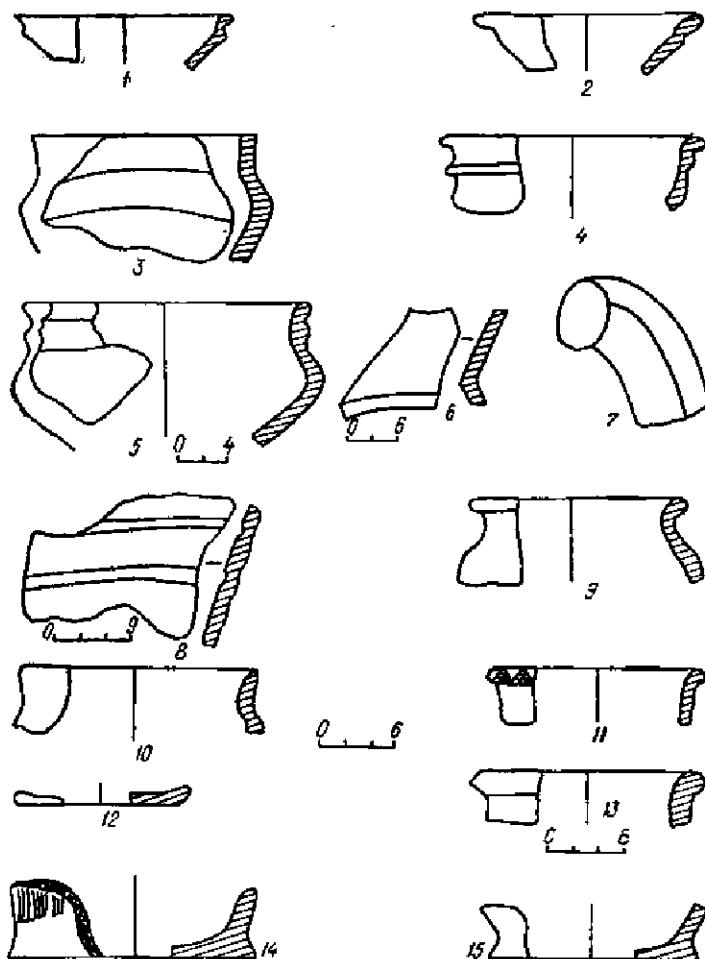

Рис. 2. Зразки гончарної та ліпної кераміки з поселення.

1—5 — крушельні миски; 6—8 — фрагменти гончарних глечиків; 9, 10 — літні горщики; 11 — літня банка; 12 — сковорідка; 13 — хіркий сіфос; 14, 15 — деталі літніх горщиць.

властивість стиратись². Глина добре відмулена, і тонкі домішки піску ледь помітні (рис. 1, 9—11, 12, 13, 16; 2, 2, 4, 6).

Серед гончарної кераміки найвагомішу категорію становлять шорсткі та лощені горщики. Типологічних відмінностей між ними немає. Різними є лише розміри шийки окремих екземплярів. Кухонні шорсткі горщики мають діаметр вінець 14—16 см, а столові лощені — 18—22 см. При класифікації матеріалу виділяються два типи посудин. До першого належать круглобокі горщики. Для них характерні такі ознаки: максимальне розширення тулубу в верхній третині висоти,

^{1, 2} Е. В. Махино. Могильник черняховского типа в городе Сумы.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 33, прим. 12.

овальноввігнута коротка шийка та високі пологі плічка. Вінця різноманітно оформлені і відхилені назовні (рис. 1, 1, 4, 6, 9).

Другий тип представлений банкодобінми горщиками з прямими, майже вертикальними стінками. Шийка практично відсутня, а вінця короткі, іноді горизонтально відігнуті (рис. 1, 2, 10). Денця оформлені по-різному. Найчастіше трапляються плоскі, на піддоні та з фігурним виступом-рантиком (рис. 1, 3, 5, 7). Менша кількість горщиків мала кільцевий піддон (рис. 1, 8).

Серед мисок є посудини сірого і чорного кольорів з шорсткою та лощеною поверхнею. Перший тип об'єднує відкриті миски. До нього входять гострореберні тарілки з коротким скошеним назовні краєм (рис. 2, 1, 2), а також миски з високим вертикальним бортником, який має горизонтальний край (рис. 2, 4). Діаметри вінець посудин відповідно дорівнюють 20 і 26 см. Другий тип включає окружореберні миски закритої форми. Одні з них мають овальноввігнутий довгий бортик і злегка відхилені назовні край (рис. 2, 3), а інші — такий же, але скошений всередину посудини бортик та відігнутий край (рис. 2, 5). Лощені миски орнаментовані горизонтальними рельєфними поясками або жолобками (рис. 2, 4, 5). Діаметри вінець відповідно — 21 і 22 см. Для лощених мисок характерні денця на чіткому кільцевому піддоні і високій піддоні. Діаметри денець — від 10 до 12 см (рис. 1, 12, 16).

Найменш численні серед керамічних матеріалів селища глеки та піфоси. Наявний фрагмент біконічного сіролощеного глека звичайної черняхівської форми (рис. 2, 6) і уламок ручки шорсткого амфороподібного глека з двома ручками, також черняхівського типу (рис. 2, 7). Особливо слід відзначити знахідку двох фрагментів темно-сірої погано лощеної посудини канцірського типу. Дно на кільцевому піддоні, тулуб орнаментований пролощеними лініями і врізними поясками (рис. 2, 8). Знайдені уламки піфосів належать великим товстостінним виробам з грубо обробленою шорсткою поверхнею. Тісто містить значну кількість крупнозернистої жорстви та шамоту.

Важливим джерелознавчим матеріалом є ліпна кераміка. Вона також поділяється на дві групи: шорсткий і лощений посуд. Перший надзвичайно різноманітний за своїми технічними даними. Візуальне вивчення матеріалу з допомогою бінокулярної лупи дає змогу виділити вісім підгруп посуду, які відрізняються складом тіста, обробкою поверхні і випалом. Іх детальний опис тут не наводимо через термінологічні труднощі³.

Слід зазначити дуже цікаві групи кераміки так званого передроменського типу і типу Харівки. Остання покрита білим розчином рідкої глини — рустою. На увагу заслуговує і фрагмент придонної частини горщика з гребінцевим орнаментом (рис. 2, 14). Аналогічна кераміка відома на селищі Суха Гомільша в Харківській області, яке пов'язане з городищем салтівської культури*, а також на Авдіївському поселенні⁴.

Друга група (лощений посуд) характеризується такими рисами: лощення низької якості; колір поверхні темно-бурий; тісто щільне, але не відмулене і містить домішки піску.

Комплекс ліпної кераміки представлений рядом форм.

Серед горщиків є два типи, що повторюють гончарні форми. Округлобокі посудини, крім головних типологічних ознак, мають значно потовщений край вінець. Діаметр останніх — 14—16 см (рис. 2, 9). Бан-

³ И. Г. Хынку. К вопросу о терминологии и основных принципах анализа глиняной бытовой посуды.—Известия АН Молдавской ССР, 1965, № 12, серия общественных наук, стор. 16.

* Розкопки В. К. Михеєва в 1969 р. Матеріал не опублікований.

⁴ А. Е. Алихова. Авдеевское селище и могильник.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 68—84.

коподібні екземпляри характеризуються прямими вінцями (діаметр — 18 см) і слабо виділеними короткими пологими плічками (рис. 2, 10). Днища ліпних горщиків (як правило, мають закраїну) діаметром 8—10 см (рис. 2, 14, 15).

Знайдено кілька фрагментів банкоподібних посудин звичайної форми. Один екземпляр рустований і прикрашений по краю бортика

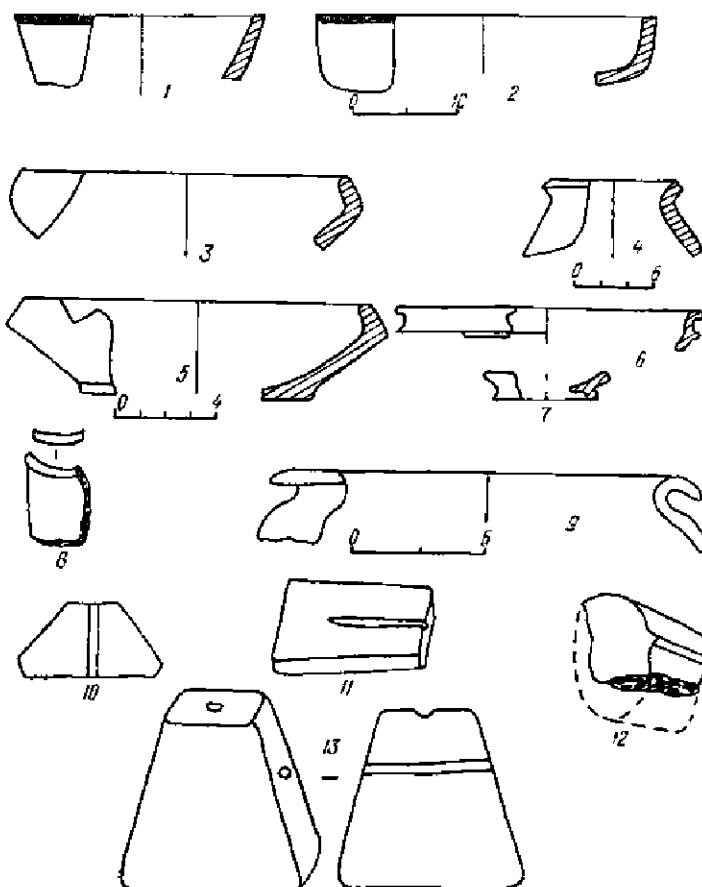

Рис 3. Кераміка та речовий матеріал селища:

1—3, 5 — літні шорсткі (1, 2) та лощені (3, 5) миски; 4 — верхня частина з привізаного глечика; 6—8 — кераміка типу *terra sigillata*; 9, 7 — уламки чашки; 8 — фрагмент шийки глечика; 9 — ліфос; 10 — високлане; 11 — толстий бруск; 12 — амфорна ручка; 13 — грузик.

характерним роменським орнаментом з відбитків палички, перевитої мотузкою. Діаметр шийки — 16 см (рис. 2, 11).

Миски двох типів. Перший — це відкриті миски з шорсткою поверхнею, представлені двома варіантами: А — напівсферичні тонкостінні посудини з домішкою в тісті дрібного піску. Діаметр вінець — 10 см (рис. 3, 1); Б — екземпляри з високим прямовиснім бортиком і плоским дном. Діаметр вінець — 35 см, висота бортика — 4 см. Поверхня сіра, шорстка. В тісті є світлий шамот (рис. 3, 2). До другого типу належать закриті лощені миски чорно-бурого кольору. Бічна частина їх може бути округлореброю або гострореброю. Денця з гострим ребром мають підставку. Діаметр шийки — 26—28 см (рис. 3, 3, 5).

Трапилися також фрагменти сковорідок із слабовираженим бор-

тиком. Внутрішня поверхня їх старанно загладжена, а зовнішня оброблена грубо (рис. 2, 12). На денцях сковорідок бувають відбитки соломи й злаків.

У невеликій кількості на селищі знайдено фрагменти ліпних піфосів. Це були широкогорлі товстостінні посудини з трохи відхиленими назовні потовщеннями вінцями (рис. 2, 13). Тісто включає значні домішки шамоту і піску. Діаметр шийки дорівнює 30 см.

Довізний посуд у керамічному комплексі селища Лляне становить нечисленну, але помітну групу. До північнопричорноморського імпорту входить парадний столовий посуд і глиняна тара. Від столового начиння залишився ряд фрагментів. Це насамперед уламок вінець невеликого шорсткого світло-коричневого глечика, який виготовлено з добре обробленої просіяної глини жовтого кольору. Діаметр вінця — 10 см (рис. 3, 4).

Сюди ж слід зарахувати і кераміку типу *terra sigillata*, представлена двома формами. Серед них виділяється досить значний уламок бортика низької широкогорлої миски, яка має горизонтально відігнутий назовні край. Переход від нижнього краю бортика до тулуба пілкрослений потовщенням-перегином у вигляді рельєфного пояска. Діаметр фрагмента — 20 см (рис. 3, 6). До цієї ж миски належить, можливо, і частина денця з кільцевим піддоном діаметром 9 см (рис. 3, 7). Тісто обох фрагментів однакове. Воно старанно просіяне і відмулене, проте в керамічній масі добре помітні дрібні часточки слюди та піску. Колір рожевий, поверхня матова, шорстка, оскільки немає лакового покриття.

Важливо відзначити і частину посудини з шийкою у вигляді зрізаного конуса. Це був червонолаковий глечик, виготовлений з тіста, аналогічного описаному вище, за винятком домішок слюди й піску. Лак також не зберігся (рис. 3, 8).

Довізна тара в матеріалах селища представлена уламками піфоса та амфор. Від піфоса зберігся великий фрагмент шийки діаметром 18 см з широкими і майже горизонтально відігнутими вінцями (рис. 3, 9). Глина шорстка, з домішкою піску. Тісто світле, поверхня червона. Амфори репрезентовані уламком ручки і фрагментами стінок. Ручка (рис. 3, 12) масивна, виготовлена із світлої глини. В перерізі має неправильну круглу форму і невиразний рельєфний валик посередині. Залишки стінок належать світлоглиняним амфорам. Керамічна маса містить домішки піску і чорні часточки піроксену.

Крім посуду, на селищі знайдені різноманітні побутові предмети. Насамперед, це типові для черняхівської культури прямокутні точильні бруски з жолобком посередині (рис. 3, 11) і прядла зрізано-конічної форми (рис. 3, 10). Широкий діаметр прядла дорівнює 3 см, вузький — 2,5 см, діаметр отвору — 0,5 см. З прядлами пов'язані знахідки глиняних грузиків зрізано-піраміdalnoї форми від ткацького верстата (рис. 3, 13). Висота їх — 10 см, ширина граней в основі — 5,5 і 8 см. У верхній грані є конічне заглиблення, а у вужчій бічній — наскрізний отвір. Частина грузиків виготовлена з грубої глини і відзначається низькою якістю випалу, але більшість предметів легкі, з гарним випалом і тістом.

Своєрідний вигляд мають масивні глиняні конуси вироблені з керамічної маси, що містить домішки грубозернистого шамоту. Випал слабий. Висота конусів не перевищує 12 см, діаметр основи становить 8 см. У нижній частині є невелике заглиблення овальної форми для опори.

Серед іншого речового інвентаря поселення слід згадати уламки жорна і зернотерок, залізні шлаки, оплавлене скло та металеві камені для праші.

Час існування селища Лляне встановлюється за керамічними матеріалами. Важливі факти при цьому дає вивчення морфологічного складу черняхівського керамічного комплексу, хронологічна градація

якого останнім часом успішно розроблена Є. В. Махно⁵. Співвідношення різних груп кераміки показано на таблиці.

Таблиця

Гончарна кераміка						Літва		Імпортна		Всього	
шорстка		лощена		всього							
кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
102	43,5	73	31,5	175	75	47	20,2	10	4,3	232	100

Наведені дані характерні для III—IV ст. н. е.⁶ Цю саму дату підтверджують і знахідки кераміки типу *terra sigillata* та амфор. I—III ст. н. е. датується фрагмент миски, аналогічної посудині з Ромашок. За кольором глини і домішками слюди в тісті, ця миска належить до групи самоської кераміки⁷. Уламок червонолакового глека з шийкою у вигляді розтруба можна датувати III—IV ст. н. е. Аналогійому відомі в степових черняхівських пам'ятках: в одному з поховань могильника поблизу вівчарні радгоспу «Придніпровський», а також у Вікторівському та Коблевському могильниках⁸. У Танаїсі є подібні вироби III ст. н. е.⁹ Погана якість лакування посуду дає можливість припустити його боспорське походження, хоча форма цих глеків типово малоазійська¹⁰. Масивна ручка належить амфорі кінця III—IV ст. н. е.¹¹ Дещо ранішим часом, II—III ст. н. е., датуються стінки амфор з домішками в глині зерен ціроксену, можливо, коського виробництва¹².

Нарешті, слід врахувати знайдені на селищі фрагменти глека канцирського типу, що повинен датуватись, як відомо, післячерняхівським часом, тобто VII—VIII ст. н. е.¹³ Він є найпізнішою знахідкою цього періоду серед матеріалів досліджуваної пам'ятки. Проте для датування селища VII ст. достатніх підстав поки що немає. Для цього часу характерне значне поширення аланської кераміки, центрами виробництва якої були окремі поселення ремісників, так, наприклад, як Канцирка на Нижньому Дніпрі¹⁴. У VI ст. н. е. зв'язки місцевого населення з цим районом починають, напевно, тільки встановлюватись. В усякому разі, в культурних шарах пам'яток VII—VIII ст. (селіще Задонецьке, городище Коробови Хутори) згаданої кераміки набагато більше.

Таким чином, за сукупністю датуючих матеріалів селище Лляне необхідно віднести до II—VI ст. н. е.

Результати дослідження доходять висновку, що пам'ятка, можливо, зберегла риси двох періодів в історії подонецьких племен. В основно-

⁵ Є. В. Махно. Пам'ятки черняхівської культури в Златопільському районі на Черкащині.—Археологія, т. ХХ. К., 1966, стор. 107—122.

⁶ Там же, стор. 118.

⁷ В. В. Кропоткін. Римські імпортні изделия з Восточної Європе II в. до н. е.—V в. н. е.—САИ, Д 1—27. М., 1970, стор. 16.

⁸ Э. А. Сычкович. Раскопки могильника у овчарна совхоза «Приднепровского» на Нижнем Днепре.—МИА, № 82. М., 1960, стор. 210, 211, рис. 18; стор. 229, табл. IX, 15; його ж. Итоги исследований черняховских памятников в Северном Причерноморье.—МИА, № 139. М., 1967, стор. 214, рис. 4, 10; стор. 223, рис. 11, 19.

⁹ А. К. Коровина, Д. Б. Шелова. Раскопки юго-западного участка Танаїса.—Древности Нижнего Десна. М., 1965, стор. 42, 43, рис. 19, 5.

¹⁰ В. В. Кропоткін. Вказ. праця, стор. 17.

¹¹ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.—МИА, № 83. М., 1960, стор. 122, табл. XI, 104.

¹² И. Б. Зеест. Вказ. праця, стор. 117, табл. XXXVI, 92.

¹³ Т. М. Мінаєва. Кераміка балки Канцирка в світлі археологічних досліджень на Північному Кавказі.—Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 119—128; А. Т. Брайчевська. Поселення у балці Яцевої в Надпорож'ї.—МИА, № 108. М., 1963, стор. 258—259.

¹⁴ А. Т. Брайчевська. Розкопки гончарського горна в балці Канцирка в 1955 р.—Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 114—118.

му поселення належить до часу виникнення і розквіту черняхівської культури і є найзначнішою за розмірами пам'яткою цієї доби в басейні Сіверського Дніця. У той час воно було оточене невеликими селищами (Кулики, Дементіївка, Шаповалівка та ін.), і, напевно, відігравало роль економічного і політичного центру. Різноманітний склад комплексу ліпної кераміки свідчить передусім про різноетнічність населення. Не виключено, що життя на поселенні тривало і в післячерняхівський час, хоч тепер це ще не встановлено.

У своїх працях Є. В. Махно неодноразово підкреслювала своєрідність сеймсько-донецьких пам'яток на загальному фоні черняхівської культури і певну близькість їх в межах названого регіону¹⁵. Вважаємо, що дослідниця має рацію, виділяючи сеймсько-донецький локальний варіант черняхівської культури. Повні аналогії селищу Лляне відомі саме на Сеймі, де А. Е. Аліхова розкопувала Авдіївське поселення. Ця пам'ятка аналогічна йому не тільки за характером матеріалів, а й за наявністю культурних відкладів (черняхівські, ранньосередньовічні, роменські).

У ході дальших досліджень селища Лляне вирішуватимуться найважливіші питання хронологічного співвідношення культурних груп поселення, що дасть можливість чіткіше з'ясувати надзвичайно цікаву специфіку цього району черняхівської культури.

А. Г. ДЬЯЧЕНКО

Поселение черняховской культуры на Харьковщине

Резюме

Разведывательные работы на поселении черняховской культуры III—VI вв. н. э. вблизи с. Льянного Харьковской области позволили зафиксировать здесь наличие сооружений — наземных (в центральной части поселения) и углубленных (на периферии). Керамический комплекс составляет в основном гончарная посуда, есть однако и лепная, характерная для Посеймья, которая концентрируется вблизи углубленных жилищ.

Памятник существовал здесь в период расцвета черняховской культуры (а возможно и в послечерняховское время). Собранные материалы подтверждают мнение о специфике сеймско-донецкого варианта этой культуры.

О. Р. ТИЩЕНКО

Середньовічні скарби з Черкащини

На території Української РСР знайдено багато скарбів різних часів. Значна кількість їх належить до XVII ст. Зокрема нашу увагу привернули три скарби цього періоду. Вони становили власність представників трьох соціальних верств і характеризують не лише майновий стан, а й естетичні смаки, потреби та художньо-технічну майстерність виконавців, які обслуговували різні прошарки населення. Це дає змогу встановити, що українське золотарство розвивалося не в єдиному потоці. Проте в ряді праць, присвячених цій галузі художнього ремесла, зазначена особливість не знайшла відображення.

¹⁵ Е. В. Махно. Памятники черняховской культуры на территории УССР.—МИА, № 82. М., 1960, стор. 14; і і ж. З історії дослідження поселень черняхівської культури.—Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, стор. 32; і і ж. Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов.—КСИА, вып. 121. М., 1970, стор. 60—64; і і ж. Знову про локальні варіанти черняхівської культури.—Археологія, т. XXIV. К., 1970, стор. 55.

Скарби були виявлені на території Черкаської області: у с. Пекарі, поблизу с. Дарівка (обидва Канівського району), у с. Маньківці (районний центр). Перші два — монетно-речові, останній, можливо, речовий, бо монети з різних причин могли і не дійти до музею. Дарівський скарб тепер зберігається в історико-природничому музеї Канівського державного заповідника, маньковський — в Уманському історико-краєзнавчому; скарб з с. Пекарі частково (12 монет і 54 речі) — у Державному історичному музеї УРСР у Києві, а решта (359 монет і 20 речей) — у Київському державному університеті. Цей скарб був опублікований А. Д. Руденко¹. Два інші досі не видавались.

Інтерес до цих знахідок викликаний не стільки їх монетним, скільки речовим складом. Останній дає досить чітке уявлення про стан розвитку художньої обробки коштовних металів, про ювелірні вироби, якими користувалися різні соціальні верстви населення тогочасної України, а також характеризує стилістичні та технічні їх особливості. Монети дають можливість визначити час, до якого належали скарби.

Скарби з сел Пекарі та Маньківки були закопані в горщиках. Від першого збереглися значні фрагменти, за якими можна відтворити вигляд горщика.

Від другого уламків не залишилось. Третій скарб містився в глечику, який вдалося графічно реконструювати (рис. 1).

Дарівський скарб виявлено в 1971 р.* неподалік від села (рис. 2), на пологих схилах яру. Глечик лежав догори дном на глибині 25—30 см. У ньому налічувалось кілька монет Сігізмунда III та Олексія Михайловича і срібні речі: окуття двох піхов кінджалів, фрагменти поламаних браслета та двох сережок, позолочений хрестик і ще один на довгому (блізько 150 см) ланцюжку.

Особливу увагу привертують срібні окуття верхньої та нижньої частин піхов. Обидві частини сполучаються на зворотній стороні вузенькою перемичкою, а до неї зверху припасоване колечко. Від нього йде ланцюжок з крученої дроту, в розриві якого (ближче до піхов) вміщене широке гладеньке кільце, а на кінці підвішена на шарнірі невелика «притичка» з розширенням. Ланцюжок закладався за пояс, «притичка» просмокувалася крізь велике кільце і піхви підвішувалися до пояса. Водночас всі ці деталі являли собою прикрасу (рис. 3; 4; 5; 6).

Конструктивно окуття обох піхов дуже схожі, близькі за формами, але за художньою обробкою і стилістично вони мають істотні відмінності. Зворотні сторони звичайно не розраховані на оглядання. Ланцюжки з кільцем цілком подібні, але форми «притичок» дещо відрізняються. Одна з них кругла і гладка, друга — прямокутна в перетині і прикрашена поперечними, трохи навскісними смужками.

З лицьового боку обидві частини окуттів багато орнаментовані гравіруванням у формі видовженого п'ятикутника. При цьому художньо

¹ А. Д. Руденко. Монетно-речовий скарб з с. Пекарі.— Вісник Київського університету, № 8. Серія історії та права, вип. I. К., 1967.

* Скарб знайшли під час оранки робітники Таганчанського лісництва. Зібрав його науковий співробітник музею Канівського заповідника П. С. Домашенко, якому висловлюємо щиру подяку.

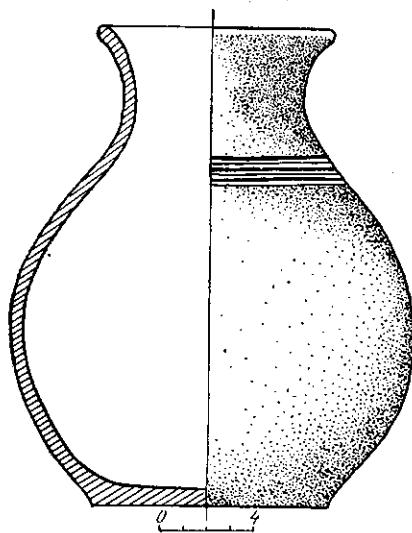

Рис. 1. Графічна реконструкція глечика, в якому містився дарівський скарб.

оброблений п'ятий кут верхньої частини окуття спрямований донизу, а відповідна деталь нижньої — вгору. Таким чином, вони композиційно зв'язуються, хоч між ними є значний проміжок гладкої шкіряної поверхні піхов. Нижні частини окуттів скошені і мають закінчення, одне з яких втрачене, а друге являє собою голівку змія з висунутим язичком.

Відмінності в художньому оформленні простежуються в характері деталей, які композиційно поєднують верхні частини окуттів з нижніми. У перших піхов ця деталь має форму тридільного мотиву (рис. 5); у других — трилопатової кілеподібної арочки (рис. 6). Різниця особливо помітна в орнаментації, яка добре узгоджена з формою окуття, але і в композиції, і в мотивах та їх трактуванні не є ідентичною.

В окутті перших піхов (рис. 5) зверху тричі повторений стародавній «шнуровий» візерунок. У центрі розміщений геометризований геральдичний мотив, який разом з дворядною бічною облямівкою виростає з тридільного виступу. На нижній частині орнаментальний декор скомпоновано за традиційною триярусною схемою. Величина кожного яруса знизу догори зменшується. Подібний до згаданого «шнуровий» мотив чітко розмежовує перший і другий яруси, найбільші за площею. Іх ділянки облямовані заштрихованими смугами з округлими виступами, які близькі до символів хмар у розпису трипільського та орнаментації черняхівського посуду². В центрі першого яруса наявний великий мотив — квадрифолій, що є типовою візантійською формою в давньоруському мистецтві XI—XIII ст.³ і часто використовується в українському (XV—XVIII ст.) *. У центрі другого яруса — геометризований чотирипелюстковий візерунок. Його хрест-навхрест перетинають дві лінії, утворюючи горизонтальну та вертикальну осі симетрії.

В орнаментації та її композиційному розміщенні на окутті перших піхов, безперечно, переважають стародавні елементи, що довгий час зберігалися в надрах народного мистецтва. В ремеслі XVII ст. вони вже були архаїчними, віджилими. Звідси і надто сурова симетрія, а також сухість у трактуванні орнаментальних мотивів. Тут перед нами цілком явно виступають законсервовані архаїзми. Але в період національно-визвольної боротьби українського народу ці освячені давниною елемен-

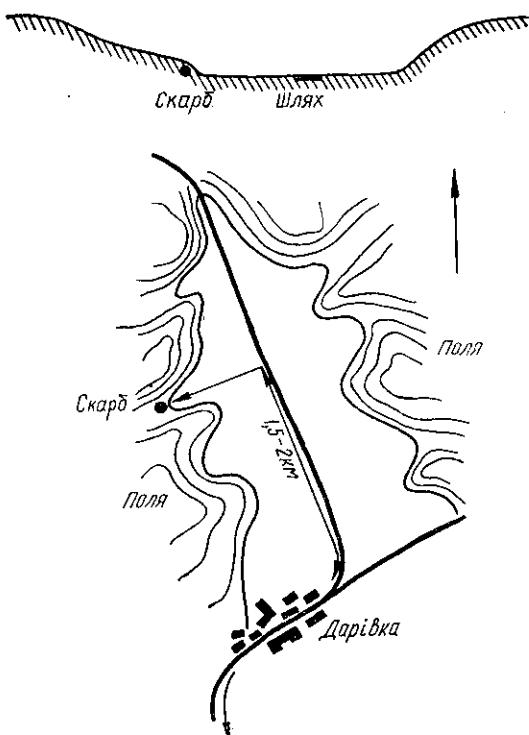

Рис. 2. План місцевості та місце знахідки давньоруського скарбу.

² Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита.—СА, № 1, 2. М., 1965, рис. 16; І. С. Винокур. Деякі язичницькі символи в орнаментіці пам'яток черняхівської культури.—Археологія, т. XXIII. К., 1970, рис. 2, 4.

³ Г. Н. Бочаров. Прикладное искусство Новгорода Великого. М., 1969, стор. 29.

* Форму квадрифолія мають деякі південноруські іконки та хрести з бронзи та міді, що зберігаються в музеях Української РСР. Цей самий мотив є в розписах кераміки Київщини XVII ст.

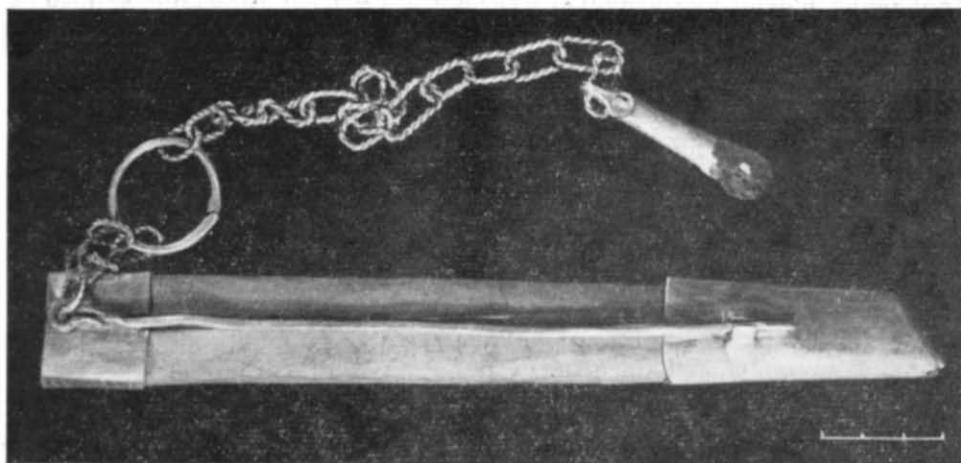

Рис. 3. Зворотна сторона перших піхов кинджала з дарівського скарбу.

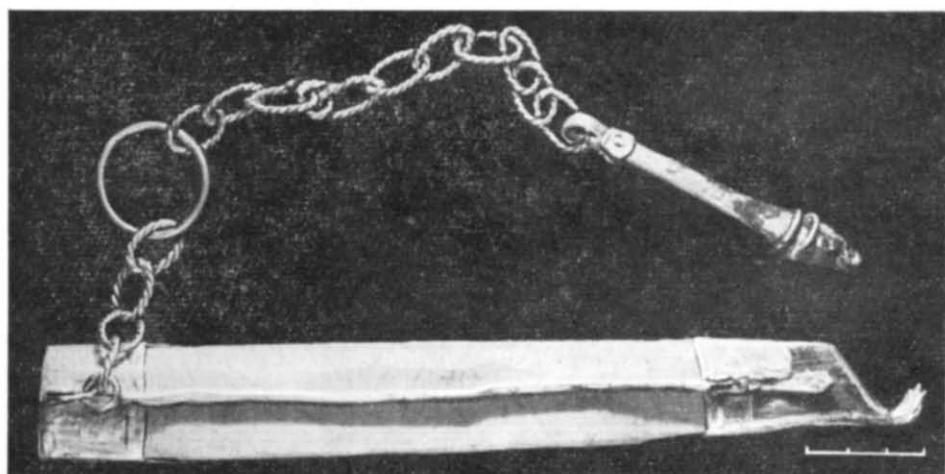

Рис. 4. Зворотна сторона других піхов кинджала з дарівського скарбу.

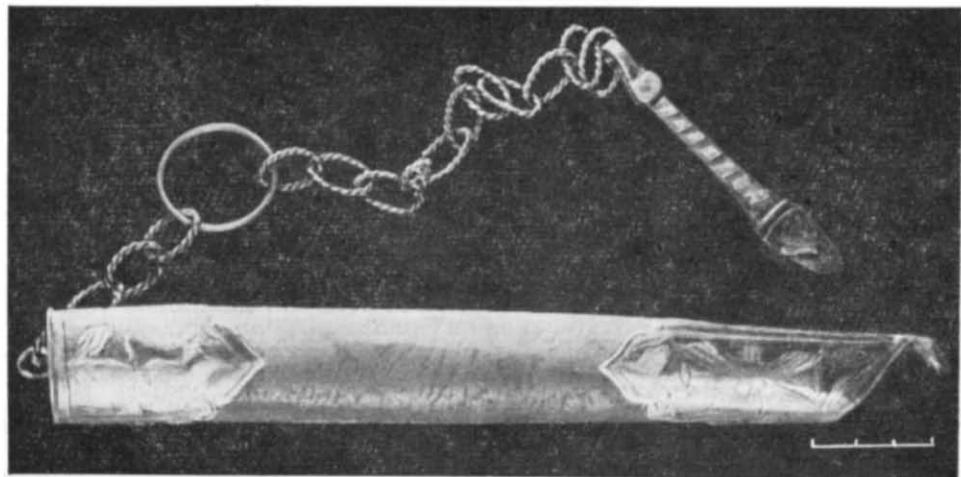

Рис. 5. Чільна сторона перших піхов кинджала з дарівського скарбу.

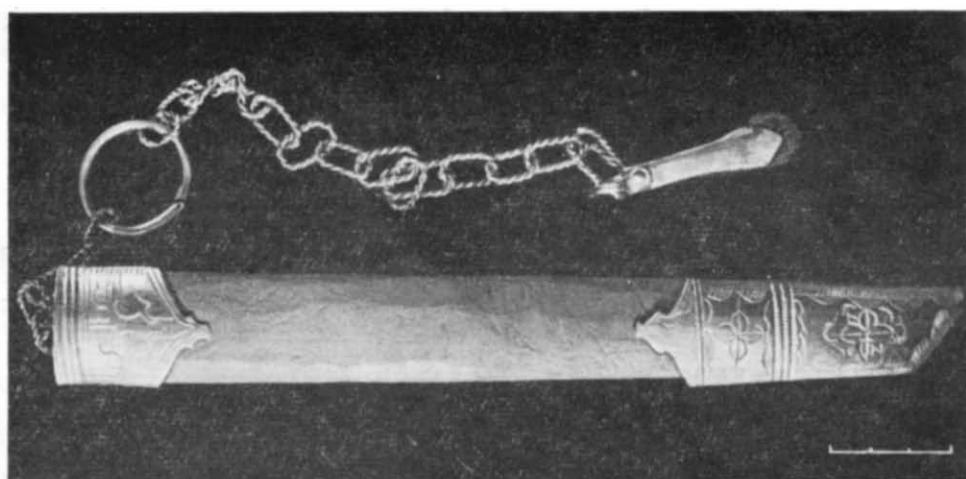

Рис. 6. Чільна сторона других піхов кинджала з дарівського скарбу та деталь чільної сторони.

ти протиставлялися новим формам «панського» мистецтва, далекого від ідеалів народних мас.

Зовсім іншу стилістичну картину становлять частини окуття других піхов (рис. 6). Тут немає «шнурового» облямування, триярусної композиції, геометричної чіткості і сухості, строгої симетрії, архаїчної орнаментації. Рослинні, живописно трактовані мотиви досить вільно розміщені на всій площині кожної частини окуття. Тут панують нові естетичні смаки, які набули особливого поширення з середини XVII ст. у російському ювелірному мистецтві, зокрема у виробах майстрів Оружейної палати⁴. На той час російсько-українські культурні взаємини стали особливо плідними у зв'язку з возз'єднанням України з Росією. Можливо, що ці нові віяння, джерелом яких було російське прикладне мистецтво, знайшли втілення в художній обробці розглянутих тут виробів.

Таким чином, при всій конструктивній схожості обох піхов, однаковій ювелірній техніці, вони рішуче відрізняються за своїми художніми особливостями. Створюється враження, що вони були виконані різними майстрами. Перший — послідовник старих архаїчних традицій, і за стилістичними особливостями його окуття тяжіє до ювелірного мистецтва першої половини XVII ст. Другий був носієм нових художніх смаків, які мали поширення у третій четверті XVII ст.

Значний інтерес викликають інші предмети з цього скарбу. Серед них — два срібних хрестики, типові для XVII ст. Вони різні за формою: перший (рис. 7) позолочений, з розширеннями на чотирьох кінцях у вигляді загострених широких овалів. Форма його походить від давньоруських енколпіонів. Але інші ознаки становлять цілком своєрідну рису, яка зв'язує цю річ з пережитками язичництва у народному мистецтві: замість образотворчих мотивів, геометрична символіка (хрест, коло, квадрат, ромб). У центрі, де звичайно розміщується розп'яття, — хрест з колом посередині. На кінцях — квадрати, вписані в ромби. На зовнішньому боці хрест також перетинається колом, з чотирьох боків якого відходять відрізки радіальних прямих, символізуючи сяйво. Це надає зображеню гіллястої форми, що походить від «розквітлих» хрестів давньої Русі. Такий тип їх відомий на Україні і в Росії. Одним з яс-

⁴ Оружейная палата. М., 1964, рис. на стор. 126—127; Русское декоративное искусство, т. 1. М., 1962, стор. 367, рис. 261.

крайніх прикладів може бути дерев'яний Людогощенський хрест 1359 р.⁵, на яому виразно позначився вплив народного мистецтва. Розглядуваній хрестик пов'язується також з надкупольними хрестами XVII—XVIII ст., де теж відсутні образотворчі елементи⁶. Не виключено, що заміна зображень геометричними символами в дрібній пластиці XVII ст. є наслідком запізнілого впливу візантійських творів періоду іконоборства, які певною мірою могли відповідати народним уподобанням. Останні нерідко йшли в розріз з церковними канонами. Це особливо часто можна спостерігати в дрібній пластиці, яка меншою мірою, ніж ікони, зазнавала контролю з боку церкви.

Форма другого хрестика з сімома кінцями, підвішеного на довгому ланцюжку, що був одночасно і шийною прикрасою (рис. 8), типова для багатьох хрестів XV—XVIII ст. Він знаходить аналогії серед різьблених дерев'яних хрестів цього часу на Україні⁷. Тут теж наявна геометрична символіка.

Світські ювелірні прикраси скарбу представлені срібними сережками з намистинами природного кришталю (рис. 9) та фрагментами срібного браслета (рис. 10).

Прототипом сережок,

Рис. 7. Срібний з позолотою хрестик з дарівського скарбу.

слід гадати, є давньоруські київського типу⁸, де три скляні намистини замінені трьома підвісками з кришталевими намистинами.

Оригінальним виробом є браслет, який, на жаль, дійшов у неповному комплекті. Він побудований на ритмічному чергуванні овальних гнізд для самоцвітів з хрестоподібними шарнірами. Кожне гніздо облямоване «шнуровим» мотивом. Замість самоцвіту вставлені овальні опуклі скельця, під які підкладено кольорову тканину, щоб імітувати коштовний камінь (зелений — ізумруд, червоний — рубін). Хрестоподібний шарнір нагадує підвіски XII ст. з Києва⁹.

Другий скарб знайдено у серпні 1957 р. під час будівництва греблі в с. Мала Маньківка Маньківського району на місці колишнього православного монастиря, зруйнованого турками у 1674 р. Це, зокрема, дає підставу вважати, що саме в тому році у зв'язку з небезпечною ситуацією і був закопаний скарб. Він містився у великому глиняному горщику, який, на жаль, розбитий бульдозером, а черепки не зібрани. Зна-

⁵ Русское декоративное искусство, т. 1, рис. 32.

⁶ Археологическая летопись Южной России за 1904 год, стор. 36; Збірник секції мистецтв, I. К., 1921, стор. 31—38.

⁷ Історія українського мистецтва, т. 2. К., 1967, рис. 65; Віра Свенцицька. Різьблені ручні хрести XVII—XX вв., ч. II. Львів, 1939, табл. 2—8, 14, 15, 17, 20, 21, 26, 27, 30—48, 52—60, 63.

⁸ Б. А. Рыбаков. Русское прикладное искусство X—XIII веков. Л., 1971, табл. 36.

⁹ Там же, табл. 26.

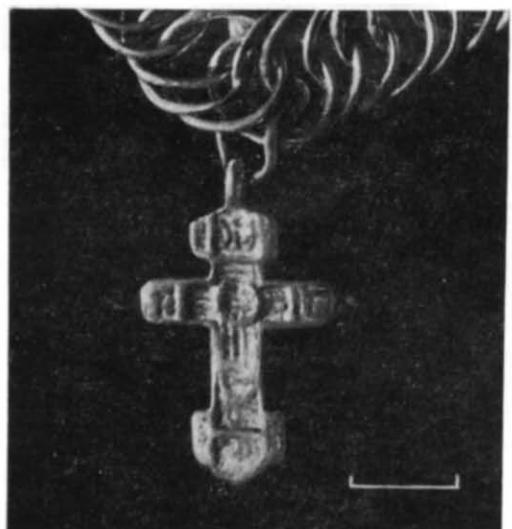
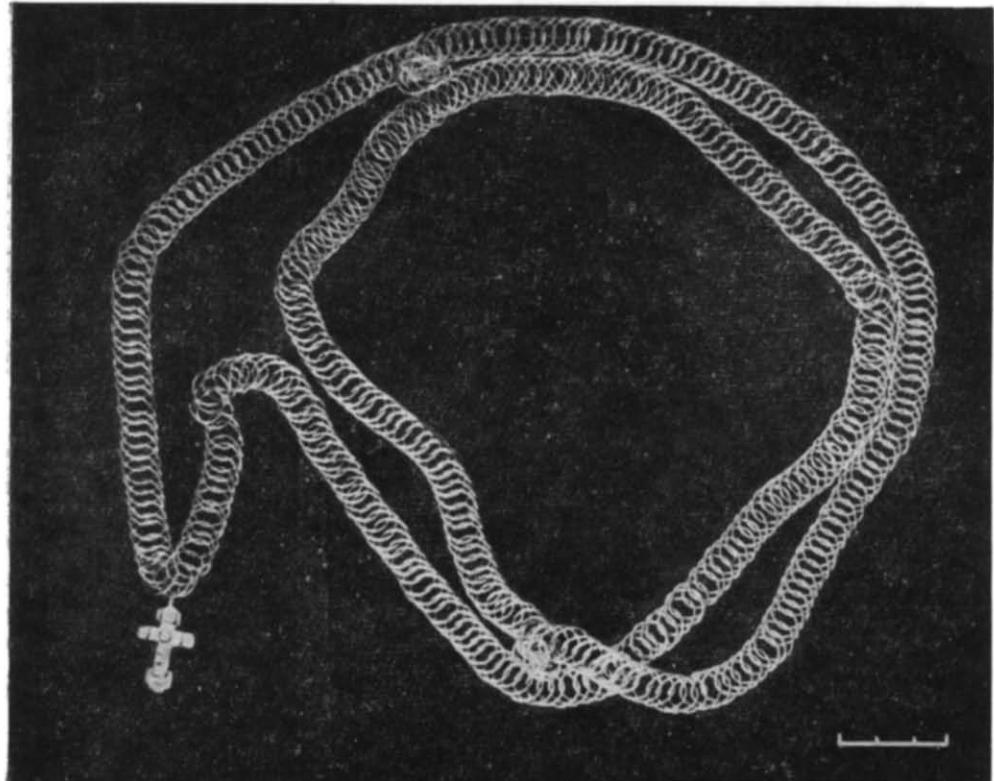

Рис. 8. Хрест на довгому кільцевому ланчюгу з дарівського скарбу (загальний і деталь).

хідка передана до Уманського історико-краєзнавчого музею в такому складі:

1. Печатка з написом про належність її ієромонаху Гавриїлу та datoю 1626 (діаметр — 3 см, висота — 2 см).
2. Католицька модель 1623 р. (діаметр — 3 см).
3. Підставка до лампи (висота — 17 см).
4. Свічник з релігійними написами латинською мовою (заввишки 13 см).

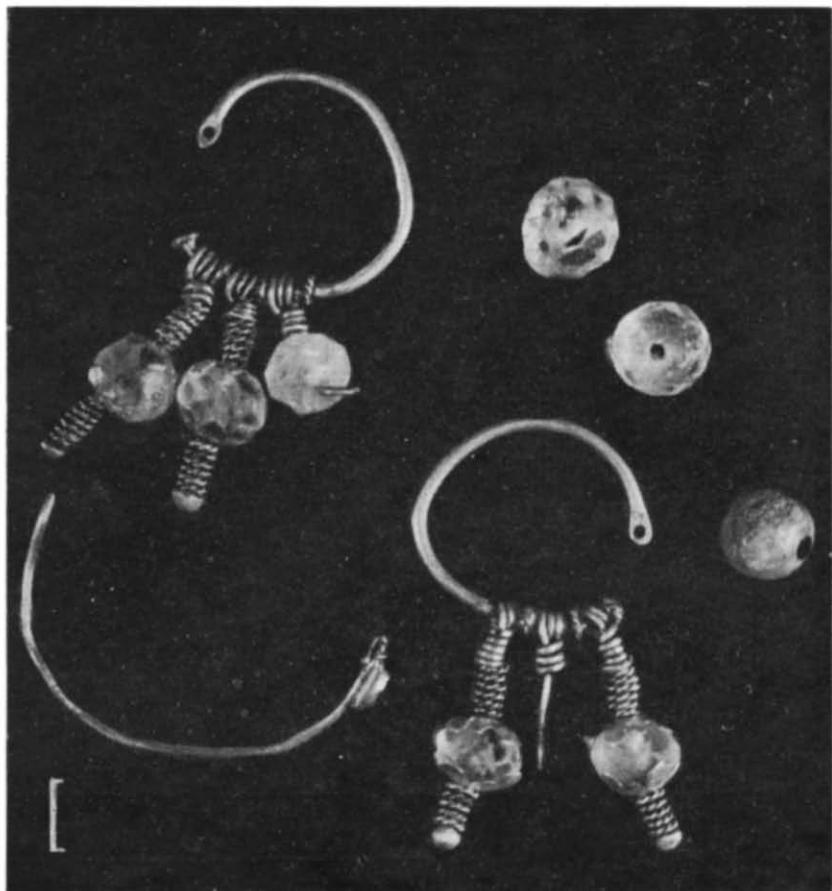

Рис. 9. Сережки з дарівського скарбу.

5. Ланцюжок кільцевий (довжина — 60 см, діаметр кілець — 1,1—2 см).
6. Три ложки з ініціалами «В. К.» (довжина — 20 см).
7. Покришка невідомої посудини з чудовою гравюрою на чільній стороні (розмір — 7,2×9×0,6 см).
8. Дерев'яний різьблений хрест в металевій оправі (13,5×9 см).
9. Чара кругла з ручкою (діаметр — 13 см, висота — 4,1 см).
10. Ківш (21×13×4—7,5—8,5 см).
11. Чаша для причастя (висота — 21 см).

Маньківський скарб, як за своїм складом, так і за іншими означеннями, всупереч двом іншим, належав духовній особі, можливо, ієромонаху Гавриїлу, ім'я якого стоїть на печатці, і який, імовірно, займав значну посаду в монастирі. Всі речі срібні, деякі позолочені.

На наш погляд, найбільший науковий інтерес становлять печатка (інв. № 4676), покришка від посудини (інв. № 4684), чаша для причастя (інв. № 4552), чара (інв. № 4681), ківшик (інв. № 4679).

Кругла прикладна печатка (рис. 11) цікава не тільки написом та точною датою виготовлення, а й рельєфним зображенням на чільній стороні. Вся поверхня кола останньої прямими подвійними вертикалями та горизонталями поділена на окремі клейма, різні за розміром та пропорціями. У верхній частині ці подвійні лінії сполучені перстинками, що утворюють мотив «жемчужниці», добре відомої на кафлях XVII ст. Не можна вважати вдалим таке композиційне розташування клейм у колі.

В цілому композиція відзначається чіткою симетрією. Вона поділена за старовинною традицією на два яруси: верхній — більший та нижній — менший. Відповідно до цього в клеймах розміщені людські, речові та епіграфічні зображення.

У верхній частині верхнього ярусу — три напівфігури з довгим пишним волоссям, що йдуть справа наліво. В руках передньої — щось

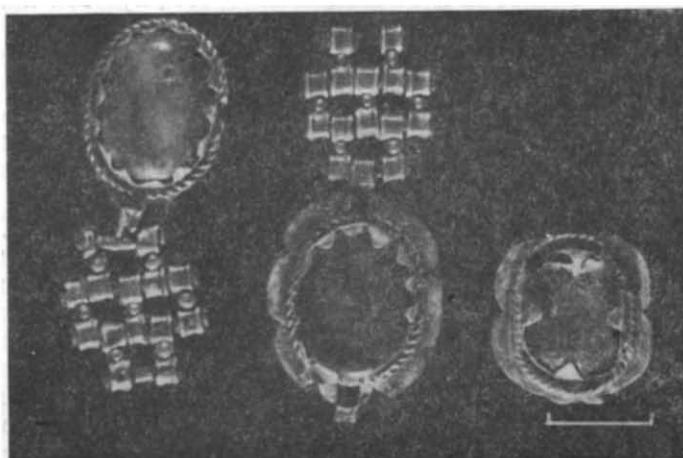

Рис. 10. Фрагменти браслета з дарівського скарбу.

на зразок ірапорця. Нижче — зображення посудин та плодів землі. Ще нижче — чотири метопи з рельєфним облямуванням та «очковим» мотивом у центрі кожної. На самому низу верхнього ярусу — сповита дитина. Її голова в німбі. Над дитиною знаки: Іо. Справа від цього вертикального ряду клейм — фігура з пімбом. Трохи нижче від неї, по обидва боки дитини, зображені справа жіноча сидяча фігура з веретеном, зліва — меншу постать з веретеном (обидві без німбів). Біля неї зліва — велика, майже повна фігура чоловіка з довгою бородою, довгим волоссям та німбом навколо голови, який сидить, тримаючи в руках щось по-дібне до книги.

Зміст цього комплексу зображень пов'язаний з темою народження Іvana Предтечі. Іконографія «Різдва Іvana Предтечі», «Різдва Богоматері» та, почасти, «Різдва Христова» досить схожа¹⁰. Розшифрування змісту зображень на печатці ускладнюється своєрідністю композиційного розміщення персонажів та пластичного їх трактування, не досить чіткою проробкою окремих деталей. Відповідно до іконописних зразків та літературних даних¹¹ можна запропонувати таку інтерпретацію. Верхня жіноча фігура з німбом — Єлизавета (мати Іvana). Вона повернута до групи з трьох дівчат з пишним волоссям, які йдуть до неї і, за переказом, приносять їй дари з нагоди народження сина. Останні зображені нижче вже покладеними на стіл. У руках першої діви — «соняшник» (сонячний знак). Нижче зліва — фігура старого з німбом. Це батько народженого — німий Захарія, який пише ім'я сина на табличці. Над його головою перша літера імені — «Z». Дві менші жіночі

¹⁰ Цей висновок можна зробити при порівнянні, наприклад, новгородської ікони XV ст.—«Різдво Іvana Предтечі» (Державна Третьяковська галерея) з іконою XVII ст.—«Різдво Богородиці» (строганівська школа) з Музею російського мистецтва ім. А. Рубльова.

¹¹ Сводний іконописний подлинник XVIII в. по списку Г. Филимонова. М., 1874; В. Каменилов. Иконография св. Иоанна-Крестителя в восточной и западной церкви. Казань, 1887; В. И. Антонова, Н. Е. Мнева. Каталог древнерусской живописи, т. I. М., 1963.

фігури, що сидять з веретенами і не мають німбів, можливо, якісь другорядні персонажі.

У нижньому ярусі посередині одна велика сцена — зображення «Усікновення глави» Івана Предтечі. Він розпростертй на колінах та ліктях на помості. Зліва від нього — фігура, що замахується кривою шаблею. Жіноча постать справа з короною на голові — цариця Іродіада, за повелінням якої Івану Предтечі було відтятто голову. Вона трохи зігнулася, тримаючи в руках широку посудину, і чекає, коли в ній впаде голова страченого. На другому плані височіє зрубна будівля, що завершується трикутним фронтоном даху (архітектурна куліса). Над Предтечею — ті самі початкові літери його імені, що й над сповитою дитиною. У маленьких бічних клеймах є криптоGRAMAMI Предтечі та інші,

Рис. 11. Кругла прикладна печатка 1626 р. з маньківського скарбу.

які поки що не вдалося розшифрувати. Під помостом накреслена дата 1626.

Стиль рельєфів цієї пам'ятки тяжіє до XV—XVI ст., зокрема досить близькою аналогією є дерев'яний різьблений іконостас-складень з Кам'янця-Подільського¹².

У трактуванні рельєфів печатки майстер, хоч і віддійшов від «тогої романської форми», подає фігури в русі, проте деякі архаїчні риси ще наявні (схематичність, непропорційність, ієратичність). Ці останні йдуть від більш ранніх часів (XIV — XV ст.) і свідчать, що майстер ще до певної міри був зв'язаний із старими традиціями. На це, зокрема, вказує і орнамент — заштриховані на всікіс трикутники на циліндричній частині печатки (рис. 12), вище напису. Печатка була виготовлена в той період, коли в українському мистецтві відбувалися істотні зміни, викликані потребами національно-визвольної боротьби.

Кругла покришка з кілоподібним виступом привертає увагу майстерно виконаною гравюрою на чільній частині (рис. 13). Це зображення являє собою середню частину релігійної композиції «Єдинородний си-

Рис. 12. Кругла прикладна печатка 1626 р. з маньківського скарбу (вигляд збоку).

¹² Історія українського мистецтва, т. 2, рис. 66—67.

нє»: в центрі — хлопчик-Христос у сяйві, обабічсонм ангелів, на сяйві — «дух святий» у вигляді голуба, ще вище — Саваоф у хмарах. Відсутні частини композиції: верхня — «Старозавітна трійця» та нижня — «Не ридай мене маті». Останню символічно змінюють ініціали богоматері знизу на драпіруванні.

У Росії ця композиція з'явилася у другій половині XVI ст., на Україні — пізніше. Стилістично гравюра близька до кола робіт київської школи граверів першої половини — середини XVII ст. До цього висновку приводять такі особливості: по-перше, дещо великі голови

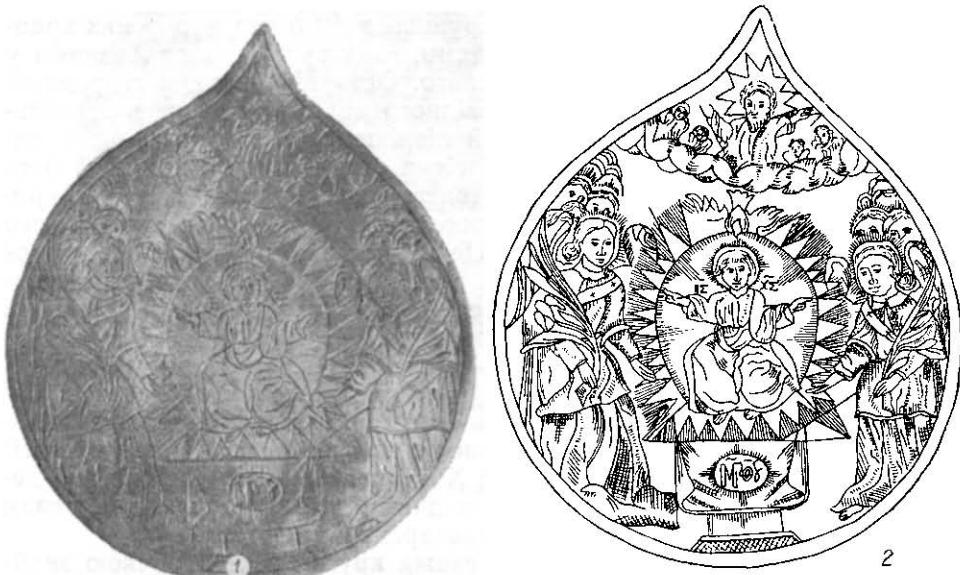

Рис. 13. Покришка посудини з гравюрою з маньківського скарбу:
1 — foto; 2 — прерис.

фігур; по-друге, своєрідна виразність контурних ліній; по-третє, характер штриховки, яка, подібно до контурних ліній, жорстка. Ця ознака посилюється ще властивостями матеріалу (срібло). Нарешті, типаж персонажів підкреслено місцевий, взятий з життя.

Крім того, сяйво навколо Христа-хлопчика є улюбленим елементом київської школи граверів. Близькими аналогіями можна вважати заставку з книги «Беседы Иоанна Златоуста» (1624 р.) та гравюру «Страшний суд» (1677 р.) з книги «Венец Христов» (1688 р.)¹³.

Чаша для причастя, срібна з позолотою (рис. 14) являє собою заокруглену біля дна циліндричну посудину, поставлену на присадкуватий стоян з трьох профільованих частин. Її декор побудований на ритмічному чергуванні гладких та орнаментованих поверхонь. Гладенька смуга «пойла» посудини відокремлена від більшої орнаментованої частини досить широкою «шинуровою» рельєфною смугою. Нижня частина стояна прикрашена по четвертому валику іонійським кіматієм досить рельєфно. Решта декорованої поверхні — розкішний ренесансний орнамент з рослинних мотивів, зображені «путті» та лебедів з розставленими крилами. Цю орнаментацію виконано в техніці низької чеканки, що характерно для місцевих майстрів першої половини XVII ст. Вона ще далека від тих розкішних потирів, які з'явилися в церковному ритуалі у другій половині XVII та особливо у XVIII ст.

¹³ Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Стародруки XVI—XVIII ст. Каталог. К., 1971, табл. 10, заставка сторінки 1; табл. 20, гравюра на арк. 412.

Кругла чара з плоскою ручкою (рис. 15) за формою близька до такого ж типу виробів московської роботи¹⁴, але за мотивами та композицією декорування помітно відрізняється від них. Привертає увагу поєднання в декорі старого з новим. Так, ручка чари являє собою пишний барокковий картуш, де вміщено рельєфне зображення античного воїна в шоломі, що сидить верхи на якійсь тварині (нечожкій на коня). І людина, і тварина — майже профільні зображення, але трохи повернуті спиною до глядача. Сама чара прикрашена геометричним карбованим орнаментом: вертикальним у вигляді поясків, біля бортика і дна чари, та сітчастим візерунком з ромбіків, утворених крапковими лініями, з круглим заглиблінням у центрі кожного. Останній нагадує стародавні символи засіянного поля, відомі ще в трипільську добу й пізніше¹⁵. Такий орнамент у вигляді косої сітки є на ливарній кам'яній формочці з Києва та на заокругленій частині крила бронзового акваманіла з стародавнього Галича¹⁶. Цей мотив вміщено в кола, прямокутники та трапеції, які ритмічно, хрест-нахрест нанесені на гладку поверхню посудини зовні та зсередини.

Таким чином, у цій чарі поєднані місцеві традиційні мотиви з новими елементами бароко, що в своєрідній художній обробці використовувалися в професійному мистецтві Росії та України XVII та XVIII ст. Особливості декорування свідчать про те, що вона є місцевим виробом золотарського ремесла.

Трохи схожа кругла чара з ручкою знайдена в складі монетно-речового скарбу з с. Пекарі¹⁷. На ручці її теж зображено античного воїна. Це наводить на думку, що обидві чари вийшли з однієї майстерні.

Ще одним цікавим компонентом ман'ківського скарбу є срібний ківшик («пити»), що загальними обрисами та формою нагадує водоплавного птаха (рис. 16). Як відомо, починаючи з XV ст., такого типу новгородські ковші, що виникли від подібного народного дерев'яного прототипу, набувають дедалі більшого поширення в побуті верхівки централізованої Російської держави, а в XVII ст. вони (як свідчать скарби) відомі й на Україні в старшинському побуті та серед вищого духовництва. Ківшик, схожий з ман'ківським, є в складі пекарівського скарбу¹⁸, та, на жаль, в опису автора він чомусь не згадується.

Ківшик з ман'ківського скарбу прикрашений рослинним орнаментом, типовим для України XVII ст. Це, зокрема, мотив геральдичної квітки «в розрізі», виконаний гравіруванням та карбуванням у низькому рельєфі. Всі дані свідчать, що названі вироби місцевої роботи.

Щодо третього скарбу з с. Пекарі¹⁹ то, крім згаданих круглої чари і ківшика, привертують увагу ще чудові, з срібними прикрасами пояси, які були розповсюджені в XVI—XVII ст. серед феодалів та козацької старшини на Україні. Іх окремі елементи оздоблені ренесансним орна-

¹⁴ Государственная оружейная палата. М., 1958, табл. 176.

¹⁵ История культуры древней Руси, т. II. М.—Л., 1951, рис. 195.

¹⁶ История украинского мистецства, т. 1. К., 1966, рис. 314; Г. К. Вагнер. Бронзовий водолей из древнего Галича.—СА, 1963, № 2, рис. 1.

¹⁷ А. Д. Руденко. Вказ. праця, стор. 77, рис. 4, е.

¹⁸ Там же, рис. 1.

¹⁹ Там же, рис. 1, 4.

ментом у майстерному виконанні. Подібний пояс належав керівникові селянсько-козацького повстання 1638 р. Якову Острянину²⁰.

Оцінюючи наукове значення розглянутих трьох пам'яток XVII ст., слід підкреслити, що всі вони досить точно датовані, а тому визначення

Рис. 15. Кругла чара з плоскою ручкою з маньківського скарбу.

Рис. 16. Ківшик «пити» з маньківського скарбу.

їх хронологічної належності не може викликати заперечення. Грошові та речові компоненти скарбів належать частково до першої, але переважно до другої половини XVII ст.

За речовим складом скарбів добре розпізнаються їх власники та майстри-ювеліри, що їх обслуговували. Вони різні за своїм фаховим рівнем, за особливостями естетичних смаків та улюблених художніх і технічних засобів. При цьому «найсучаснішими» були ювеліри, що виконували певні речі пекарівського та маньківського скарбів. В останньо-

²⁰ Чернігівський державний історичний музей, інв. № 11-4536.

му, хоч і добре відчутні старі традиції, але вони є наслідком релігійного консерватизму і перебувають тут на стадії занепаду. На зміну їм вже приходять нові мотиви ренесансного та бароккового стилю, здобутки високорозвинутого російського ювелірного ремесла. В речах найбіднішого, дарівського скарбу, що належав якомусь представникам козацьких низів, ще багато примітивного та архаїчного. Але й тут відчувається прогресивний вплив російського золотарства. У відомих працях, присвячених українському золотарству, наголошено на тому, що воно позбавилося архаїчних та інших пережитків завдяки поширенню принципів ренесансного і взагалі західноєвропейського мистецтва. Віддаючи належне ролі цих досягнень, не слід ігнорувати благодійного впливу російського мистецтва та його взаємодії з українським. На користь цього свідчать художні вироби, розглянуті вище.

Привертає увагу те, що чари і ковші, подібні до знайдених у пекарівському та маньківському скарбах, не вважалися дослідниками, особливо джовитневого періоду, продукцією українських золотарів. Немає і згадок про їх використання у побуті. Наявність цих зразків у музеїніх збірках²¹ та в скарбах доводить протилежне, а характер їх художніх та технічних особливостей вказує на місцеве походження.

Дослідження трьох скарбів XVII ст. розширює й доповнює наші відомості про українське золотарство, про побут та естетичні уподобання різних верств населення України, а також ілюструє російсько-українські культурні зв'язки цього часу.

А. Р. ТИЩЕНКО

Средневековые клады из Черкасщины

Резюме

Клады являются важным источником для исследований. Три клада XVII в., найденные в Черкасской области, убедительно показывают их принадлежность представителям трех социальных групп населения, свидетельствуют о потребностях и эстетических вкусах, художественно-техническом мастерстве исполнителей, обслуживавших различные слои населения. Это, в свою очередь, указывает на то, что ювелирное дело на Украине развивалось не в «едином потоке». XVII век является для него временем больших перемен, когда старые традиции были вынуждены уступать новым тенденциям. При этом новоешло не только из западных стран. Большую прогрессивную роль в развитии украинского ювелирного искусства сыграло русское ювелирное дело. Предметы из кладов показывают, что в быту украинской старшины и духовенства XVII в. были чары и ковши местной работы, очень близкие к изделиям подобного типа, изготовленные в русских городах, особенно в Москве, и бытовавшие в определенных кругах русского общества XVII в.

Рассмотренные клады еще раз подтверждают существование тесных русско-украинских связей в области художественного ремесла.

²¹ М. З. Петренко. Українське золотарство XVI—XVIII ст. К., 1970, стор. 54—57, 64, 65.

K. Horedt, C. Seraphin

Die prähistorische Ansiedlung auf dem Weitenberg bei Sighisoara — Schässburg (Antiquitas, Reihe, 3. Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzial—römischen Archäologie und zur Geschichts des Altertums Hrsg. v. A. Alföldi, J. Straub und K. Tackenberg. Bd. 10). Bonn, Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1971, 102 с.

К. Горедт, С. Серафін

Доісторичне поселення у Вітенберзі поблизу Сігішоара — Шессбург (Древности, 3. Статті з доісторії і ранньої історії, класичної і провінціально-римської археології та історії старожитностей. Видавці А. Альфельді, Й. Штрауб і К. Такенберг, т. 10). Бонн, вид-во Рудольфа Габельта, 1971, 102 с.

Публікація широко відомої пам'ятки Вітенберг (Трансільванія) ввела в науковий обіг цінні матеріали епохи бронзи (це епонімна пам'ятка вітенберзької культури) і культури даків. «До цього часу, — констатує З. Секель, — культура Вітенберг залишається однією з найменш вивчених культур епохи бронзи»¹. У пізньолатенських пам'ятках, що належать до даків, також багато загадкового, а пізньолатенські матеріали з Турецької гори — одна з найвизначніших колекцій цієї культури².

Для радянських археологів рецензоване видання особливо цікаве тим, що з Вітенбергом пов'язують проблему становлення культури Ноа, яка відіграла помітну роль в історії Західної України і Молдавії, а пам'ятки даків тепер відкриті і на території нашої країни.

Цій пам'ятці довго не щастило. Поселення, розташоване поблизу м. Сігішоара (угорське Сегешвар, пімецьке Шессбург) на Турецькій горі або на горі Вітов (румунське Дялул Туркулуй, німецьке Вітенберг), було відкрите наприкінці минулого століття, а в 1902—1904 рр. його розкопав місцевий вчитель, аматор археології, Карл Серафін. Він у своїх пошуках намагався наслідувати Шліману, але з методикою останнього був обізнаний дуже поверхово. Розкопана площа становила половину території поселення, розташованого па мису і обмеженого з напільного боку валом і ровом. Не було розподілу шару по горизонтах, креслення не велись, глибина знахідок, очевидно, не відзначалась. Точні відомості про методику втрачені, бо польові щоденники Серафін стенографував і розшифрував його записи тепер не вдається. Після закінчення робіт він приступає до підготовки матеріалів для видання. Звіт, задуманий з розмахом Шлімана (рукопис на 500 стор.), був завершений до 1913—1914 рр. Серафін намагався видати свою працю в Німеччині, але німецькі археологи побачили, що рукопис потребує серйозної фахової доробки. Губерт Шмідт, зауваження якого збереглись на полях звіту, вирішив провести в 1914 р. стратиграфічний зондаж пам'ятки для часткового виправлення допущених дослідником помилок та запропонував передбудувати план викладу, але цим намірам перешкодила війна.

У 1929 р. Г. Шрольер мав видати працю в скороченому вигляді, однак і ця спроба виявилась невдалою. Розчарований Серафін відішов від заняття археологією, і в літературі залишилось лише кілька коротких його заміток. Матеріал розійшовся по різних музеїчних колекціях і використовувався вченими для досліджень (В. Пірван, Г. Чайлд, П. Рейнеке та ін.), частково входив у видання (І. Крішан), а в 1933 р. став основою для виділення вітенберзької культури. В 1938 р. Курт Горедт розпочав нові розкопки на Турецькій горі і, узагальнивши всі наявні матеріали підготував дисертацію з питань вітенберзької культури. Але рукопис згорів в роки другої світової війни. Нова узагальнююча праця того самого автора вийшла в 1960 р., а в 1968 і 1969 рр. були видані монографії І. Х. Крішана, в яких опубліковані (за музейними матеріалами) численні зразки кераміки з латенського (дакського) шару Вітенberга⁴.

І, нарешті, К. Горедт підготував і видав саму публікацію пам'ятки. До цього видання ввійшов скорочений на чверть рукопис Серафіна (стор. 33—102) і доданий до нього альбом таблиць. Викладу передували написані К. Горедтом біографія К. Сера-

¹ Z. Szekely. Contributii la cunoasterea epocii bronzului in Sud-Estul Transilvaniei. — SCIV, t. 22, 1971, № 3, стор. 393.

² I. H. Crisan. Ceramică daco-gețica, cu specială privire la Transilvania. Bucuresti, 1969, стор. 7.

³ K. Horedt. Die Wietenbergkultur. — «Dacia», t. 4, 1960, стор. 107—137.

⁴ I. H. Crisan. праця.

фіна (стор. 2—6) і короткий аналіз матеріалів обох фаз поселення Вітенберг з врахуванням новітніх досліджень (стор. 6—29). Є також список літератури.

Віддаючи належне ентузіазму працьовитості К. Серафіна, слід все ж визнати, що його праця називте для свого часу не досягла належного наукового рівня. Дослідник не зміг кваліфіковано розібратися в матеріалі, не розділив його на два різночасні комплекси. Він силкувався простежити в пам'ятці всі стадії безперервного розвитку культури від неоліту і мідного віку майже до середньовіччя. Опис знахідок подано в звіті не по горизонтах або комплексах, а за матеріалом (камінь, кістка, кераміка та ін.). Моделі візків не розрізані і визначені як посудини і коробочки. Для сучасного читача висновки Серафіна не мають жодної цінності, важливі лише його повідомлення про факти.

Тим часом, усунувши з тексту явно недоречні посилення на троянські аналогії, К. Горедт залишив незміненим план викладу, класифікацію знахідок та періодизацію. Не перероблені й таблиці, на яких матеріал обох фаз поселення бронзового віку і пізнього латину — викладений вперемішку. Користуватися таблицями і текстом Серафіна незручно. Зрозуміло, що Горедт з поваги до авторства першовідкривача, прагнув зберегти джерело в незміненому вигляді. Проте доцільніше було б інакше розподілити матеріал у таблицях (по двох комплексах) і відповідно перебудувати текст, а також залишити, виділивши спеціальним шрифтом, всі каталожні формулювання Серафіна (хоч і в новому порядку), його польові спостереження та, можливо, класифікацію і термінологію (поруч із сучасною). Від його тексту слід залишити загальний опис пам'ятки та висновки (для характеристики принципів класифікації). Крім того, коротко викласти схему розгляду матеріалу за Серафіном. Решту краще описати наново, але залучити формулювання Серафіна. Від цього публікація тільки виграла б.

Розділи, написані К. Горедтом, у першій частині книги дають уявлення про сучасний стан проблематики, звязаної з пам'яткою. Оскільки детальний аналіз її був запропонований дослідником у праці 1960 р., у рецензованій книзі він зосереджує увагу на тих відкриттях та інтерпретаціях, які з'явилися за останні десять років, доповнюючи списки пам'яток обох культурних груп і взагалі більше розглядає проблеми звичення цих культур, під конкретніший матеріал. Втім, така орієнтація інтересів правомірна, особливо коли йдеться про епонімну пам'ятку.

З нових висновків Горедта про вітенберзьку культуру найцікавішою є пропозиція поділу її на три етапи за стратиграфією Диршиди (поселення майже з півтора-метровим шаром, розкопане Н. Кідішаном).

У першому горизонті орнаментального мотиву спіралі на керамічних виробах ще нема. Вона з'являється лише в другому горизонті, а меандри — у третьому. Таким чином, тут немає «спірально-меандрового орнамента», обидва мотиви розділені в часі, що істотно впливає на уявлення про зв'язки культур. Паралельний розвиток орнаментики передбачається в культурі Тєо. Розглядаючи кераміку поселення Вітенберг у світлі нових даних, Горедт зазначає, що на цій пам'ятці зафіксовані всі три етапи вітенберзької культури, але найбільше — матеріали третього. Дослідник наводить перелік комплексів, імпорт яких свідчать про зв'язки останньої з культурами Тєо, Оттоману, Хатван та Монтеору. Водночас він уточнює синхронізацію.

Вітенберзьку культуру до недавнього часу було прийнято виводити з культур Коцофен та Шнекенберг. Цьому Горедт протиставив висновок про те, що між розвинутою вітенберзькою та культурою Коцофен існує розрив у часі, де могли бути ще якісь пам'ятки (стор. 14). Така думка знаходить підтвердження. Зокрема розкопане З. Секелем поселення Чомортан, яке ще не вийшло в зведення Горедта, дало речовий матеріал, виділений в окрему культуру, яка хронологічно йде за культурами Коцофен та Шнекенберг і бере участь у складанні вітенберзької⁶. Але, за Горедтом, головну роль в її формуванні відіграли немісцеві елементи, що походили з північно-західної частини Балканського півострова (територія Югославії) — осередку, під впливом якого перебувало населення Італії. Мається на увазі зв'язок бутмир—костолац—вітенбер, бутмир-апенінська культура. Осередок мав надсилати імпульси неодноразово: без цього не можна пояснити різночасність появи спіралі та меандру. На наш погляд, суть проблеми, очевидно, складніша, бо джерела зазначеного явища не показані в схемі Горедта.

Всупереч деяким авторам (А. С. Флореску, М. Руссу та ін.), які вбачають у культурі Ноа істотний внесок вітенберзької культури, Горедт вважає, що поступилася місцем першій, принесені з Молдавії.

Латинські знахідки на поселенні мають аналогії серед інших місць знаходжень: тут є близько 100 розташованих рядами циліндричних ям (в інших публікаціях вони називають бочкоподібними), які містять кераміку, металеві знаряддя, зброю, кінську збрюю, прикраси, кістки людей і тварин, попіл. Висловлювалось багато припущень про їх функціональне призначення: господарські ями, примітівні печі, місця для покідьків, культові споруди, поховання. Однак хоч Серафін і знаходить поблизу багатьох з них «вогнища», але культурного шару з відповідними матеріалами немає. Для сміттєвих ям виявлені в них предмети в надто доброму стані. Для могил, на думку Горедта, їх форми і розміри невластиві: тілопокладення мусили мати більшу площину, а тілеспалення — меншу. Якщо виключити цю можливість, зазначає Горедт, то в усякому разі

⁵ Z. Székely. Вказ. праця, стор. 393—397.

знову постає проблема способу поховання, який практикувався даками. В Карпатському басейні в пізньолатенський час до території даків прилягала «безмогильна» зона Південної Німеччини і Чехословаччини. Незважаючи на інтенсивні розкопки на дакських городищах з їх тисячним населенням і поблизу них не відкрито жодного поховання (стор. 19). Горедт вважає найбільш вірогідним, що ями Вітенберга мали культовий характер, а кістки людей — це залишки жертвоприношень.

Як нам здається, у Вітенберзі все ж відкрито могильник. Коли Г. Молдован в 1967 р. розкопав на Турецькій горі ще 12 таких самих ям (спісок наведено у Горедта на стор. 18), то виявилось, що поніл та кістяки розміщаються в різних ямах — факт, який Горедт відзначає, але не інтерпретує. Тим часом, найбільш імовірно, це має свідчити, що тут був біритуальний могильник: в одних могилах — тілоспалення, в інших — тілопокладення. Дивує вказівка Горедта на відсутність дакських могильників. Значний перелік їх наведено в праці М. Макрі, Д. Протасе та М. Руссу⁶. «Вогнища», про які повідомляє Серафін, ці автори вважають тим, що в нашій археологічній літературі — прийнято називати «тризноми» (точнішим терміном було б «страви»), а в румунській — «поминками» (буквально «панахидами»).

Незважаючи на окремі невдалі зіставлення, зокрема непереконливе трактування звіриного стилю (стор. 9), у цілому текст Горедта відзначається повною компетенцією. Цей нарис допомагає краще зрозуміти та оцінити опубліковані матеріали і читається з інтересом. Книга ввійде в число публікацій класичних (в розумінні — хрестоматійних) пам'яток.

⁶ M. Makră, D. Protase și M. Russu. Santierul arheologic Porolissum.— MCA, vol. 7, 1961, стор. 363—370.

В. О. Дергачов, Л. С. Клейн

Г. Ф. ВОЛИК

**Обстеження поселень зрубної культури
в долині р. Вовчої**

У 1972—1973 рр. членами історичного гуртка м. Курахово Донецької області під керівництвом автора проведена розвідка пам'яток археології у долині р. Вовчої від верхів'я до пос. Шевченка на відстані близько 40 км. Тут виявлено дев'ять поселень пізньої бронзи, у тому числі поблизу с. Євгенівка (два поселення), хуторів Артемій і Веселій, с. Желанна — II, пос. Курахівка та сіл Новоіллінка, Красне і Шевченкове. Обстежено також кілька курганів.

Найдавніші численні матеріали були виявлені на поселенні поблизу хутора Веселій, розташованому на надзаплавній терасі правого берега Вовчої, на висоті 4—5 м

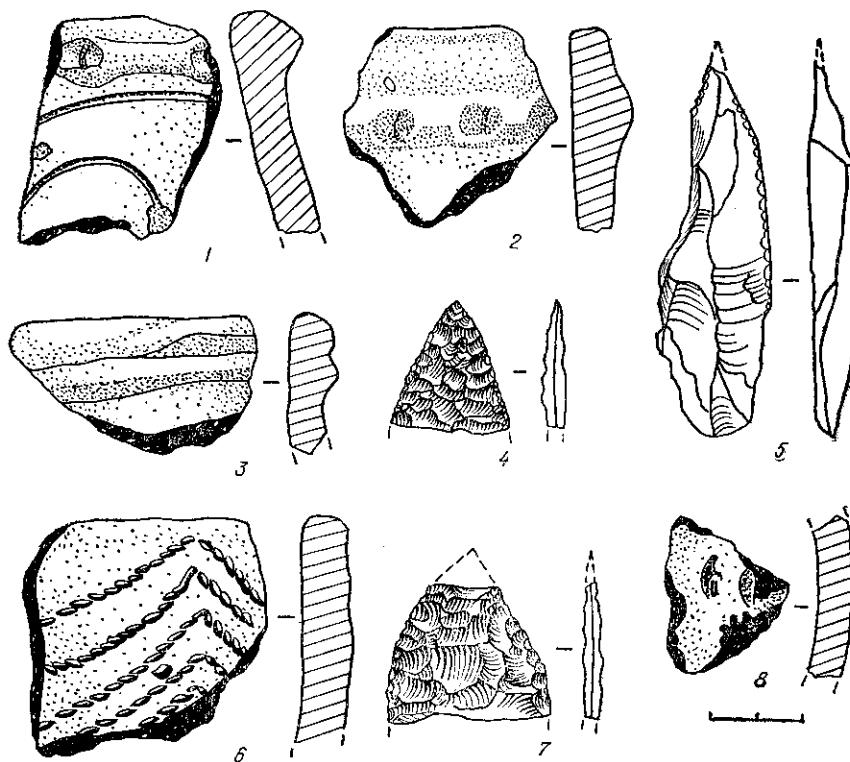

Рис. 1. Кераміка та крем'яні вироби з хутора Веселого.

над її літнім рівнем. Знахідки зібрані на площі 25×30 м. У колекції є уламки глиняного посуду та окремі крем'яні вироби. Кераміка ліпна, відносно товстостінна, з домішками піску в глині. Поверхня посуду темно-сіра, інколи живутувата, злам чорний. Переважна більшість фрагментів стінок неорнаментована. Під зрізом вінець, однак, дуже часто є валікова орнаментація. Валик звичайний, наліпний, інколи розчленований насічками. Окрім фрагментів мають шнурову чи прокреслену орнаментацію (рис. 1, 1—3, 6, 8). Серед крем'яних виробів — два уламки вістер до списа, сформованих двобічним ретушуванням, відщепи та пластини (рис. 1, 4, 5, 7).

Викликає інтерес і поселення, виявлене поблизу с. Шевченкове на південь від нього, на висоті 5 м над рівнем р. Вовчої. Під час шурфування зафіксовано культурний шар потужністю понад 1 м. Кераміка за формами дуже нагадує вироби з Веселого, але тут трапляється багатоваликова орнаментація, а також заглиблений візерунок, що складається з прогладжених ліній, відбитків шнура, рідше — гребінця тощо.

Аналогічні знахідки виявлені і на всіх інших обстежених нами пунктах узбережжя р. Вовчої. На Кураховському поселенні, крім того, знайдено прясла, виготовлені із стінок кераміки, а також заготовки важків з каменю та окремі кістяні вироби. На цьому і на деяких інших поселеннях зберігся фауністичний матеріал.

Переважна більшість обстежених пам'яток була прошурфована. На окремих з них (Євгенівка, Желанна-II, Артемій, Красне) культурний шар мав товщину від 0,7 до 1,2 м. В одному з шурфів на поселенні Артемій трапились залишки господарської ями або житлової споруди типу землянки (глибина — 2,4 м від сучасної поверхні).

За керамічним матеріалом поселення в долині р. Вовчої можна вважати належними до пізнього етапу зрубної культури. Найближчі аналогії глиняному посуду є, наприклад, в матеріалах нижнього шару Ушканського поселення на Дніпрі, що датується осінніми століттями II тисячоліття до н. е.

Скупчення поселень пізньої бронзи у верхів'ях невеликої річки досить показове. Цей факт свідчить про густу заселеність степових просторів племенами зрубної культури, коли вони в пошуках пасовищ піднялися з долин великих рік на плато і заселили всю степову частину.

А. Л. НЕЧИТАЙЛО

Про нові надходження у фонди Інституту археології (друга половина 1973 р.)

У хроніці попереднього випуску «Археології» (№ 16) було вміщено огляд матеріалів, що надійшли у фонди Інституту в першій половині 1973 р. Надходження за другу половину складались з восьми колекцій, які налічували 9532 предмети. Вони походять з розкопок, проведених співробітниками Інституту в 1969—1972 рр. у Київській, Вінницькій, Миколаївській, Дніпропетровській, Чернігівській і Запорізькій областях, а також зі зборів 1973 р., здобутих Л. А. Клевцовим на Київщині.

У даній інформації зберігається той самий принцип викладу.

Група I. До неї входять колекції з багатошарового поселення Гришівка, трипільського — Бернашівка, городища, поселення і могильника черняхівської культури Башмачка, ранньослов'янської пам'ятки Ходосівка, а також знахідки, зібрані у Київі та Київській області.

Перша колекція налічує в своєму складі 4084 предмети з розкопок 1969—1971 рр. на південній околиці хутора Гришівка поблизу с. Ядути Борзнянського району Чернігівської області. Керівник розкопок — С. С. Березанська. Поселення розташоване на мису лівого берега р. Трубіж (притоки Десни). Воно багатошарове, чим зумовлена різносочасність знахідок. У колекції найбільш ранній неолітичний матеріал належить до різних культурних груп. По-перше, це предмети дніпро-донецької культури I та II етапів. Серед них в основному фрагменти кераміки та вироби з кременю. Є кварцитовий наконечник списа. По-друге, сюди входять матеріали ямково-гребінчастого неоліту деснянсько-созульської культури: фрагменти кераміки та крем'яні знаряддя, а також вироби з кістки. Третю групу становлять предмети бронзового віку, а саме — сосницького типу тишінської культури. Остання група — речі раннього залізного часу юхнівської культури (VII—VI ст. до н. е.).

До другої колекції (2476 предметів) входять матеріали поселення ранньотрипільської культури, досліджуваного в 1972 р. на південно-західній околиці с. Бернашівка Могилів-Подільського району Вінницької області. Розташоване воно на краю першої надзаплавної тераси лівого берега р. Дністра, трохи (на 130 м) нижче гирла р. Жван. Керівник розкопок — В. Г. Збенович. Як і в попередній колекції, тут переважає кераміка. Численними є крем'яні та сланцеві знаряддя, а серед кістяних особливо цікава бойова сокира з рогу оленя.

Найважливіше значення мають фрагменти кераміки з чітко виявленими рисами культури Боян. Ця колекція ціліна тим, що вона походить з першого і поки що єдиного на Україні поселення типу Прекукутені II.

Третя колекція (617 предметів) включає надходження з розкопок 1971 р.—городища, поселення та могильника черняхівської культури на східній околиці с. Башмачка Солонянського району Дніпропетровської області. Начальник експедиції — А. Т. Сміленко. Розвідувальні розкопки на поселенні і території могильника проводились В. А. Мізіним.

Більшість знахідок становить кружальний та ліпний посуд. Є фрагмент скляної посудини. Наявні керамічні прясла, кістяні речі. За матеріалами відкрита пам'ятка належить до черняхівської культури раннього періоду (III ст. н. е.).

Четверта колекція (168 предметів) становлять матеріали з розкопок 1972 р. на ранньослов'янському поселенні, розташованому на лівій від с. Ходосівка Києво-Святошинського району Київської області. Керівник робіт — О. В. Сухобоков (про колекцію, зібрану тут у 1969—1970 рр. Р. С. Орловим, повідомлялось в попередньому випуску).

Незначну кількість становлять фрагменти посуду та крем'яні вироби софіївського типу пізньотрипільської культури. Основна частина колекції — ранньослов'янський матеріал. Це ліпний та гончарний посуд, який має аналогії в керамічних комплексах пам'яток волинського типу. Є й інші керамічні знахідки і дрібні кам'яні вироби. Решту становлять кілька залізних предметів і прикраси з різноманітних матеріалів, зокрема фрагменти від двох антропоморфних срібних бляшок салтівського типу. За звітом дослідника, колекція датована VII—IX ст. н. е. Вона цікава не тільки різноманітним матеріалом в поєднанні з датуючими знахідками, а й тим, що походить з унікальної пам'ятки волинського типу, ранише певідомих на Дніпровському Правобережжі.

П'ята колекція являє собою матеріали (1726 предметів) розкопок, проведених у 1971 р. на Видубечах у Києві, на мисах Чайка, Хвойний, Тараса над Дніпром на тери-

торії ботанічного саду АН УРСР. Керівник робіт — І. І. Мовчан. Знахідки неодноразові. Найбільш рання кераміка датується пізньотрипільським часом. Основну частину колекції становлять фрагменти посудин післямонгольського часу (XIII—XIV ст.). є також уламки скляного посуду цього ж часу та інші речі. Наявні й пізніші матеріали (XVII ст.); кераміка та кахлі.

Шоста колекція налічує 378 предметів, зібраних у Києві на Оболонському масиві (зруйноване поселення) і на поселенні поблизу с. Казаровичі, в урочищі Холм (за 1,5—2 км на південний захід від села) на мису, який розмиває Київське море (Києво-Святошинський район). Колекція передана до фондів інституту Л. А. Клевцовим.

Оболонський масив. Тут виявлені тільки фрагменти кераміки: неолітичної (дніпродонецької культури), епохи бронзи (тишінецької).

Казаровичі. З цього поселення походить кераміка дніпродонецької культури та кремінь доби неоліту і ранньої бронзи; глиняний посуд та прясла софіївського типу трипільської культури. Крім того, є знахідки доби ранньої бронзи (середньодніпровська культура), середньої та пізньої бронзи — багатоваликової, тишінецької та білогрудівсько-лебединської культур.

Група II. У цій групі дві колекції (сьома і восьма) з розкопок курганів в Миколаївській та Запорізькій областях. Матеріали датуються в межах від епохи неоліту до середньовіччя.

Сьома колекція (61 предмет) здобута під час робіт 1972 р. у зоні будівництва першої черги Південно-Бузької (Очаківської) зрошувальної системи. Розкопані три кургани в групі V на південь від с. Ковалівка Миколаївського району та області. Начальник експедиції — Г. Т. Ковпакенко.

До найбільш ранніх знахідок належать предмети з поховань ямної культури, далі — матеріали катакомбної та зрубної культур. Основну частину колекції становлять речі з поховань скіфського часу (IV ст. до н. е.).

Восьма колекція складається з 22 предметів, зібраних Верхньо-Хортицьким загоном (начальник — Б. М. Мозолевський) Північно-Рогачикської експедиції 1969 р. під час розкопок великого кургану, розташованого на території будівництва Запорізького заводу високовольтної апаратури. Курган стояв на підвищенню плато між західною окоплицею Запоріжжя і східною окоплицею с. Верхня Хортиця, за 2 км від старого русла Дніпра. Тут виявлено 19 поховань. Найдавніші речі з десяти поховань ранньої та середньої бронзи. Найбільш ранні знахідки належать до давньоімської культури, пізніші — до катакомбної та зрубної.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИКСП — Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АСЭ — Археологический сборник Эрмитажа
ВДИ — Вестник древней истории
ГИМ — Государственный исторический музей в Москве
ГЭ — Государственный Эрмитаж
ДБК — Древности Боспора Киммерийского
ДГС — Древности Геродотовой Скифии
ЗАО — Записки Одесского археологического общества
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ІАН АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
ІАК — Известия Археологической комиссии
ИТОИАЭ — Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСОАМ — Краткие сообщения Одесского Археологического музея
МАК — Материалы по археологии Кавказа
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ИА АН УССР — Научный архив Института археологии АН УССР
ОАК — Отчет Археологической комиссии
ОАМ — Одесский Археологический музей
ПСА — Проблемы скифской археологии
РАЖ — Российский антропологический журнал
РАНИОН — Российская ассоциация научно-исследовательских институтов общественных наук
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СЭ — Советская этнография
Arch. Anz. — Archäologischer Anzeiger
CNA — Cronica numismatica si arheologica
IOSPE — Inscriptiones antiquae Oral septentrionalis Ponti Euxini
MCA — Materiale și cercetări archeologice
PZ — Praehistorische Zeitschrift
SCIV — Studii și cercetări de istorie veche

ЗМІСТ

Статті

Висоцький С. О. Реконструкція портретів родини Ярослава Мудрого в Софії Київській	3
Гопак В. Д. (Вінниця). Ковальська справа у ранніх слов'ян в Середньому Подніпров'ї	15
Безсонова С. С. Зображення Афіни за матеріалами Північного Причорномор'я	23
Неприна В. І. Типологія кам'яного інвентаря культури ямково-гребінчастої кераміки на території УРСР	38

Публікації та повідомлення

Шилов Ю. О. (Каховка). Залишки возів у курганах ямної культури Нижнього Подніпров'я	53
Покровська Є. Ф. Поховання VII—VI ст. до н. е. на р. Тенетинці	62
Манцевич А. П. (Ленінград). Керамічна тара з кургану Солоха	72
Дяченко О. Г. (Харків). Поселення черняхівської культури на Харківщині	86
Тищенко О. Р. Середньовічні скарби з Черкащини	93

Критика та бібліографія

Дергачов В. О. (Кишинів), Клейн Л. С. (Ленінград), К. Норедт, С. Серапін. Die prähistorische Ansiedlung auf dem Weitenberg bei Sighisoara — Schässburg (Antiquitas, Reine, 3. Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzial — römischen Archäologie und zur Geschichts des Altertums Hrsg. v. A. Alföldi, J. Straub und K. Tackenberg. Bd. 10). Bonn, Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1971, 102 с. К. Горедт, С. Серапін. Догористичне поселення у Вітенберзі поблизу Сігішоара — Шессбург	107
--	-----

Охорона археологічних пам'яток

Волик Г. Ф. Обстеження поселень зрубної культури в долині р. Вовчої	110
---	-----

Хроніка

Нечитайлло А. Л. Про нові надходження у фонди Інституту археології (друга половина 1973 р.)	112
---	-----

Список скрочень	114
---------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Высоцкий С. А. Реконструкция портретов семьи Ярослава Мудрого в Софии Киевской	15
Гопак В. Д. (Винница). Кузничное дело у ранних славян в Среднем Поднепровье	22
Бессонова С. С. Изображения Афины по материалам Северного Причерноморья	38
Неприна В. И. Типология каменного инвентаря культуры ямочно-гребенчатой керамики на территории УССР	52

Публикации и сообщения

Шилов Ю. А. (Каховка). Остатки возов в курганах ямной культуры Нижнего Поднепровья	61
Покровская Е. Ф. Погребения VII—VI вв. до н. э. на р. Тенетинке	72
Манцевич А. П. (Ленинград). Керамическая тара из кургана Солоха	86
Дьяченко А. Г. (Харьков). Поселение черняховской культуры на Харьковщине	93
Тищенко А. Р. Средневековые клады из Черкасшины	106

Критика и библиография

Дергачев В. А. (Кишинев, Клейн Л. С. (Ленинград) — К. Ногедт, С. Серапион. Die prähistorische Ansiedlung auf dem Weitenberg bei Sighisoara-Schässburg (Antiquitas, Reihe, 3. Abhandlungen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzial-römischen Archäologie und zur Geschichtskunde des Altertums Hrsg. v. A. Alföldi, J. Straub und K. Tackenberg, Bd. 10). Bonn, Rudolf Habelt Verlag GMBH, 1971, 102 с. К. Горедт, С. Серапион. Доисторическое поселение в Витенберге близ Сигишоара—Шессбург	107
--	-----

Охрана археологических памятников

Волик Г. Ф. Обследование поселений срубной культуры в долине р. Волчей	110
--	-----

Хроника

Нечитайлло А. Л. О новых поступлениях в фонды Института археологии (вторая половина 1973 г.)	112
--	-----

Список сокращений	114
-----------------------------	-----

АРХЕОЛОГИЯ

17

(На украинском языке)

Друкується за постановою вченого ради Інституту археології АН Української РСР

Редактор В. С. Трубенко. Художній редактор С. П. Квітка. Технічний редактор Г. Р. Боднер. Коректори Г. І. Цибенко, Л. В. Маліста.

Здано на виробництво 23.X 1974 р. Підписано до друку 25.IV 1975 р. БФ 00168. Зам. 4-710. Видавн. № 274. Тираж 1700. Папір № 1, 70×108^{1/8}. Умовн. друк. арк. 10,15. Обліково-видавн. арк. 10,73. Ціна 1 крб. 07 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.

Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, Репіна, 4.

«НАУКОВА ДУМКА»